

DİL BİLİMİNE GİRİŞ

K.AGAYEW, T.BEKJÄÝEW

DİL BİLİMİNE GİRİŞ

Ýokary okuw mekdepleriniň talypalary üçin okuw gollanmasy

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi

**Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2007**

Agaýew K., Bekjäýew T.

Dil bilimine giriş. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007.

Bu kitap Garassyzlyk zamanasynyň talaplaryna, Mukaddes Ruhnamanyň ýörelgelerine laýyklykda, dünýä dil biliminiň gazananlarynyň iň soňky tejribelerine daýanylyp ýazyldy. Işde türkmen, nemes, iňlis, rus, fransuz we beýleki dilleriň materiallary giňden peýdalanyldy. Şol sebäpden hem kitap ýokary okuw mekdepleriniň talyplary, mugallymlary, şeýle-de dil bilimi bilen gyzyklanýan okyjylar köpçüligi üçin zerur gollanma bolup biler.

Sözbaşy

“Dil bilimine giriş” dersi dil hakyndaky ylmyň esasy meselelerini beýan edýär, olary öwrenmezden diliň aýratyn bölümleri hakynda gürrüň etmek, olara dölüşmek mümkin däldir. Dil we jemgyýet, dil we pikirlenme, dilleriň arasyndaky gatnaşyklar, olaryň biri-birine täsiri, olaryň ösüşiniň kanunalaýyklygy, dilleriň toparlara bölünmegi ýaly dil bilen baglanysykly boýleki meseleler diliň düýp manysyna düşünmek üçin çalyşýan her bir adam üçin möhümdir. Dil bilimini öwrenýän her bir adam dilleriň ösüşindäki kanunalaýyklyklaryň mazmunyna, diliň adamyň durmuşyndaky we jemgyýetdäki ähmiýetine göz ýetirmelidir. Şulara akyl ýetirmezden hiç bir dili ylmy taýdan öwrenmek mümkin däldir.

Bu ders haýsy dili öwrenýändigine garamazdan, dil we edebiýat ugurlarynda okaýan talyplaryň ählisi üçin möhümdir. Hut şu babatdan hem Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Mugallymlaryň borjy – mekdebi gutarýan ýaşlaryň dünýäniň islendik ýurdunyň ýaşlaryndan ylym-bilim babatda öňde bolmagyny gazanmaly. Her nesliň gadyr-gymmaty özünden soň nöhili nesil ýetişdirendigi bilen kesgitlenilmeli. Döwletiň, ýurduň, halkyň ösmegi üçin ylymdar-ylymdar nesiller hemişe gerekdir” (Saparmyrat Türkmenbaşy, Ruhnama, Ikinji kitap, 10-njy sah.) diýen, ajaýyp

setirlerinden ugur alnyp, talyplaryň dünýä derejesinde bilim almaklary, ylmyň soňky gaza: ýetirmekleri ugrunda aladalanylyp ýazyldy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň belent wezipede işe başlan ilkinji günlerinden “Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” Permana, onuň yzýanyndan bolsa, “Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işlerini kämilleşdirmek hakynda” Karara gol çekmegi türkmen ýaşlarynyň dünýä derejesinde bilim aňlagyna badalga boldy. Talyp ýaşlarymyza dünýäniň ösen ýurtlaryndaky ünlülere laýyklykda bilim bermek meselesi täze okuw kitaplaryna, gollanmalaryna ylmyň soňky gazananlaryny girizmegi, olara daýanmagy talap etdi.

Kitapda Mukaddes Ruhnamanyň dünýä dil bilimine goşan goşandy, dil biliminde dörän täze öwrülişikler hakynda maglumatlar, dil biliminiň taryhy, öwrenýän meseleleri, dünýä dilleriniň mysalynda fonetika, grammatika, leksika baradaky düşüňjeler berilýär.

“Dil bilimine giriş” atly iş ýazylanda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň daşary ýurt dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty fakultetlerinde alymlaryň köp ýyllaryň dowamynda toplanan iş tejribelerine daýanyldy. Hut şonuň üçin-de, bu iş diňe bir ylmy tarapdan däl, eýsem usuly tarapdan hem talyplaryň, professor- mugallymlaryň synagyndan geçdi.

Biz kitap babatda berlen gymmatly maslahatlaryň ählisi üçin çuňňur minnetdarlyk bildirýäris.

Türkmenistan döwletiniň Garassyzlyk zamanasyndaky dil taglymaty

Türkmenistan döwletiniň Garassyzlygyny gazanandan soň her bir günü onuň taryhyna altyn harplar bilen ýazylyp başlanyldy. Şol altyn harplara gaplanylan günleriň biri-de 2001-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 12-sidir. Ol gün Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň 8girt pähim-paýhasynyň miwesi, onuň kalbyndan nur alan Türkmeniň Ruhnamasy dünýä indi.

Bu kitapda ene dilimize – türkmen dilimize örän uly baha berilýär. Türkmen diliniň halkyň durmuşynda nähili ähmiýete eýedigini nygtalýar:

“Münýylyklaryň dowamynda türkmenler dinini, dilini, milletiniň arassalygyny saklap, özbolusly däbini, päkize, halal milli gylyk-häsiýetlerini döretdiler”. (Saparmyrat Türkmenbaşy, Ruhnama, 13-nji sah.).

Bu sözlerden görnüşi ýaly din, dil, milletiň arassalygy türkmen halkynyň häzirki ýeten derejesiniň esasy sütünleri bolup durýar. Bu sütünleri goramak, olara çirk ýetirilmezligini gazanmak biziň her birimiziň borjumyzdyr.

Türkmen dili Garassyzlyk alnandan soň özüniň täze ömrüne aýak basdy. Türkmen halky dünýä ülnülerine laýyk gelyän täze elipbiýe geçdi. Dilde uly ähmiýete eýe bolan elipbiý meselesine hem Mukaddes Ruhnamada has düýpli garalyp geçilýär.

Gadymyýetde-de, häzirki döwürde hem öz elipbiýi bilen öňe çykan milletler, diller az-azdyr. Halkyň öz elipbiýini döredip bilmegi şol halkyň ses öwreniş ylmynyň örän ýokary derejä ýetendigini habar berýär. Münlerçe ýyl mundan öň elipbiýi bolan türkmen halkynyň şol döwürdäki dil biliminiň ýeten derejesi, ses ulgamlaryny öwreniş ýagdaýy belenilip geçilmäge mynasypdyr. Biz baknalyk döwründe haýsydyr bir gaýry diliň esasynda türkmeniň şirin zybanyny ylmy jähtden öwrenmekçi bolduk. Türkmeniň ýigriminji asyryň başyndan bäri hatly-sowatly bolandygyny, okamagy-ýazmagy öwrenendigini yzygiderli beýnimize guýdular. Halkymyzyň geçmiş mirasy unutdyrylmaga çalşyldy.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda elipbiý babatda jaýdar pikirler aýdylýar:

“Oguz hanyň düzen beýik düzgün-nyzamly döwletleri mün ýyllyklara uzapdyr, Oguz hanyň düzen elipbiýi mün ýyllyklaryň içinde hereket edipdir. Biz bu gün ol elipbiýiň haçan ýitip gidendigini bilemzok, emma on sekizinji asyrda, mundan tas üç ýüz ýyl öň ýaşap geçen şahyr Şeýdaýynyň döreden “Gözel ýigrimi baş” mersiýe goşgusy Oguz hanyň ýiten elipbiýiniň agysy.

Şeýle gulaga ýakymly,
Sözledim, gözel ýigrim baş.
Niçe owazy çekimli,
Yzladym, gözel ýigrim baş.

Ýedisinden owaz çykyp,
On sekizin tartar çekip.
Üç mün ýaşda ömrüň ýakyp,
Geçirdik, gözel ýigrim baş.

Şeýdaýy diýir, bar beterler,
Seniň üçin ýas tutarlar.
Bu wagt kem-käs tutarlar,
Ýiter sen, gözeli ýigrim baş!

(Saparmyrat Türkmenbaşy, Ruhnama, 97-nji sah.)

Türkmen adamzat taryhynda näçe ömür süren bolsa, onuň dili hem şonça ýaşandyr. Türkmen diliniň öwreniş taryhynyň gözbaşyny münlerçe ýyllaryň jümmüşinden agtarmalydyrys.

Dünýä alymlarynyň görlüp-eşidilmedik tapyndy hasaplaýan hazynalarynyň biri Orhon ýazuw ýadygärlikleridir. Bu ýazuw ýadygärlikleri bütin dünýä dil bilimine uly goşant boldy. Ýöne, onuň türkmen halkyna degişlidigi diňe Beýik Serdarymyzyň Ruhnamasy arkaly ilkinji gezek belenildi.

Milletimiziň şol hazynasy hakynda Mukaddes Ruhnamada şeýle setirler bar:

“1889-njy ýylda Günbatar Sibirde Orhon derýasynyň akymynda, ýüzünde taryhy ýazgyly daşlar tapylýar. Bu daşlarda ýazylan elipbiýiň gadymy türkmen elipbiýidigini we daşlardaky ýazgylaryň, hatlaryň türkmençedigini 1893-nji ýylda alymlar anyklaýarlar. Şeýdip, 38 sany harpdan ybarat bolan gadymy türkmen elipbiýiniň üsti açylýar”. (Saparmyrat Türkmenbaşy, Ruhnama, 147-nji sah.).

Mukaddes Ruhnamanyň dünýä inmeginiň beýleki ähli pudaklar bilen bilelikde dil bilimine-de uly öwrülişik döredenligi şeksizdir. Indi biz dünýä dilleriniň taryhyny öwrenenimizde köklerini asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýan dilleriň içinde belent sütünleriň biri bolup duran dilimize buýsançly bakmalydyrys. Türkmen diliniň taryhy birnäçe yüz ýyllyklar bilen däl-de, eýsem mün ýyllyklar bilen ölçenilmelidir.

Halkymyz ähli zatda arassalygyn tarapdary. Nesil arassalygy, aň arassalygy, ten arassalygy, gan arassalygy we beýleki arassalyklar. Mukaddes Ruhnamada gymmatlyklarymyzyň iň naýbaşylarynyň biri bolan dil arassalygy wajyp mesele hökmünde öňe sürülýär. Sebäbi diliň arassalygy kalbyň, aňnyň arassa bolmagyny kepillendirýär. Dil arassa boldugyça milletiň kalbyna ýakynlaşýar. Mukaddes Ruhnamadaky türkmen dilini arassa saklamak hakyndaky sargytlar halkyň köňül arzuwy bolupdy. Ine, ol setirler:

“...Diliň arassalygyny saklamak nesilleriň arasyndaky üznüksizligi üpjün edýär we milletiň ömrüni uzaldýar. Sowet döwründe biziň dilimize gerekmejek sözleri salmaga synanyşdylar. Garassyzlygynyň ilkinji aýlaryndan başlap, türkmen diliniň şireliliginiň, many goýazylygynyň, duýgy örüsiniň artyp ugrandygy tötänleýin zat däldir. Garassyzlyk türkmen dilini ýasamalykdan, dar galypdan halas etdi. Garassyzlyk diňe bir türkmen halkyna däl, eýsem türkmen diline-de azatlyk berdi.

Biz mundan beýläk-de dilimiziň arassalygyny saklamalydyrys. Elbetde, halkara adalgalary bolar. Ýöne türkmençe berip bolýan düşüňjeleri olaryň dilimize ýat, gelişmeýän galyby bilen almaly däldiris.

Diliň arassalygy hem sagdynlygy pikiriniň saplygyndan hem sagdynlygyndan nysandyr. Milletiň pikirleniş örüsi giňände, onuň dili hem baýlaşýar” (Saparmyrat Türkmenbaşy, Ruhnama, 175-nji sah.).

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynyň ikinji kitabynda söz bilen baglanysykly söz–akyl–ruh meselesine uly üns berilýär.

Ylymda söz bilen pelsepe-de, mantyk-da (logika), dil bilimi hem gyzyklanýar. Olaryň her biri söze özüçe

düştürdiriş, kesgitleme berýär. Häzirki döwre çenli ýazylan işlerde sözüň pikir, zat, düşünje bilen gatnaşygy hakynda örän köp garaýyşlar öňe sürüldi.

Ýöne, sözi öwrenýän ylymlar, köplenç babatda, sözi adamyň ruhy dünýäsinden, ruhy ahwalatyndan aýratynlykda öwrenmäge çalyşdylar. Ähli okuw kitaplarynda, ylmy işlerde sözüň kesgitleýji alamaty hökmünde, köplenç, many öňe sürülýär. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy “söz” düşüncesine Mukaddes Ruhnamanyň ikinji kitabynda düýbünden başgaça cemeleşýär, sözi akyl bilen baglanyşdyrýar, sözi akylyň galyby, alamaty hökmünde öňe sürýär:

“Söz–akylyň şaýadydyr. Akylsyz kişi akylsyz sözlär, akylly kişi akylly sözlär. Geplemeli ýerinde dymmak akyl nalajedeýinligi, dymmaly ýerinde geplemek akyl ätiýaçsyzlygydyr. Akyl nämäni buýursa, dil şony diýer. Akyl Alla tarapyn berler, emma adam berlen akylly öz zähmeti bilen güli açan ýaly açýandyr. Akylly açmak üçin köp okamak, zehini açmak üçin köp oýlanmak gerek.” (296-njy sah.).

Görşümüz ýaly, akyl sözi kesgitleýji bolup çykyş edýär. Eger söz özünde haýsydyr bir akylly jemlemese, ol boş göwrä öwrüler hem-de hiç bir zada ýaramsyz bolup galar.

Dilewarlyk halkymyza asyrlar asyp gelýän ruhy miras. Onuň dünýäni haýrana goýan gudratyny Altyn asyrymyzda Mukaddes Ruhnamada görýäris. Mukaddes Ruhnama suhangöýlük sungatynyň dürdäne nusgasyna öwürülip, diňe bir türkmen halkyny däl, eýsem külli ynsanýeti ruhy-ahlak arassalygyna, pähim-paýhasa çagyryýar. Biz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Hoş sözleri aýdyň birek-birege” diýen nesihatyndan ugur

alyp ýaşaýan bolsak, Mukaddes Ruhnama türkmen ruhunyň buşlukçysy bolup bütin Ýer togalagyna hoş sözleri ýaýýar.

Dünýä dil biliminde dil bilen meşgullanýan alymlary ünjä goýýan, çözgüdi tapdyрмаýan bir mesele bar. Ol mesele diňe bir dil bilimine dahylly bolan adamlarda däl, hatda bu ylym bilen düýbünden bagly bolmadyklarda hem asyrlaryň dowamynda gyzyklanma döredip gelýär. Biziň günlerimize çenli anyk jogaba mätäç bolan bu sorag diliň döreýşi, emele gelşi baradaky meseledir.

Dil biliminde diliň döreýşi gaty giň çägi öz içine alýar, sebäbi bu ýerde gürrüň, haýsydyr bir aýratynlykda alnan dil hakynda däl-de, eýsem, umuman, adamzadyň geplesik, aragatnaşyk serişdesi bolan dil hakynda barýar. Dil biliminiň taryhyna syn edenimizde diliň emele gelşi hakynda öňe sürülen köpsanly pikirlerе düş gelýäris. Ýöne, olaryň hiç biri hem bu meseläni düýpli ilik-düwmе аýыл-sаýыл etmekden ejiz gelýär. Munuň esasy sebäbi, diliň emele gelsiniň adamyň döreýşinden aýratynlykda öwreniljek bolunmagydyr. Diliň emele gelsini ylmy taýdan öwrenmäge edilen synanyşyklar Gadymy Ýunanystandan (Gresiýadan), belli pelsepeçiler Demokritiň, Eflatunyň pelsepeçilik garaýyşlaryndan öz gözbaşyny alyp gaýtdy. Şol döwürlerden başlap dünýäniň dürli ýurtlarynyň pelsepeçi, dilçi alymlary tarapyndan dil tebigatdaky ýüze çykýan seslere öýkünmekden, duýgy bildirmek üçin ulanylýan ümlüklerden, haýsydyr bir iş edilende ýüze çykýan seslerden, adamlaryň özara şertleşip haýsydyr bir zada at dakmagyndan emele gelipdir diýlen ýaly dürli çaklamalar öňe sürüldi. Ýöne, bularyň hiç biri hem diliň döreýşini subut edip bilmedi.

Biziň günlerimize çenli dil biliminiň köp meseleleri

hakynda münlerçe ylmy iş ýazylsa-da, dünýä dilleriniň öwrenilişinde örän uly üstünlikler gazanylsa-da, esasy mesele anyk çözgüde eýe bolmady.

Dünýä ylmy häzirki günlere çenli adamyň hut özüniň Alla tarapyndan döredilendigini boýun alsa-da, diliň, sözüň Hudaýyň gudraty bilen dörandigini öňe sürüp bilmedi, köp babatda dili adamyň öz döredijilik işiniň netijesi hasaplady.

Adamzat özüniň asyl kökünü yzarlap, dürli çaklamalary öňe sürdi. Olaryň käbiri onlarça ýyllaryň dowamynda hakykat hökmünde kabul edilip, halkyň anyna guýuldy. Şolaryň biri-de, adamyň maýmyndan emele gelendigi hakyndaky düýbünden ýalnys, galp nazaryýet bolup, adamyň özüni döredijini ykrar etmezligi, ol hakynda pikirlenmezligi, Älem syrlarynyň çuňňur jümmüşine aralaşmazlygy üçin oýlanylyp tapylypdyr. “Darwinçilik” adyny alan bu “maýmyn atalylyk” taglymaty sowetler döwründe islendik ylmyň arkadaýanjyna öwrülipdi. Adamzadyň aslyny maýmyndan alyp gaýdyp, onuň dilini adamyň özüniň döreden zady etjek bolmak ýörelge edinildi.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy” şadessanyndaky “Haýyr bilen şer” atly sygyrda bu garaýşyň çeper setirleriň usti bilen anyk, jaýdar jogaby berilýär:

Bu dünýäde iki pikir çakyşar:

Jarka-da jarka!

Gulluk eýle, göwün berseň haýsyna.

Älemi ýaradan Atasy barka

Adam ogul boljak bolýar maýmyna!

(Saparmyrat Türkmenbaşy, Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy, 194-nji sah.).

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň eserleri türkmen alymlaryna ylmyň kötelli ýollarynda ugur görkeziji çelgi bolup hyzmat eder.

Dil hakyndaky ylmyň öwrenýän meseleleri we wezipeleri

✓ Dil bilimi dili jemgyýetçilik hadysalarynyň aýratyn bir görnüşi hökmünde ylmy nukdaýnazardan ählitaraplaýyn öwrenýär. Diliň aragatnaşyk serişdesi hökmündäki ähmiýeti jemgyýetiň ösmeginde has hem uludyr.⁷

Dil adamyň aňy bilen özara baglanyşyklydyr, sebäbi aňladylýan düşüňjeleri diňe söz bilen düşündirip bolýar. Elbetde, adamyň özi hem aňsyz ýaşap bilmez, diňe aň adamy haýwanlardan düýpli tapawutlandyryň in esasy zatdyr. Şeýlelikde, dil adamyň ýaşaýsynyň, ömrüniň dowam etmeginiň esasy şertleriniň biridir.

Dil – munuň özi dil biliminiň öwrenýän wajyp meselesi bolup, örän çylsyrymly köp taraplaýyn hadysa hökmünde jemgyýetiň we tebigatyň birnäçe beýleki hadysalary bilen hem ýakyndan baglanyşyklydyr. Yer ýüzündäki dilleriň sany boýunça dürli çaklamalar öňe sürülýär. Dilçi alymlaryň aýtmaklaryna görä dilleriň sany 2500-den 5000-e çenlidir. Dünýäädäki dilleriň takyk sanyny aýtmak mümkin däl, sebäbi “dil”, “şiwe” düşüňjelerini biri-birinden tapawutlandyrmak, aýyl-saýyl etmek hem kyn meseleleriň biridir. Eger-de dünýäniň ähli dili üçin mahsus bolan käbir umumy alamatlary hasap etmeseň, dilleriň köpüsi özleriniň gurluşlary taýyndan düýpli tapawutlanýar, olary öwrenmek üçin aýratyn ylmy-barlag işlerini alyp barmak zerur bolýar.⁸ Geçen asyryň 90-njy ýyllaryna çenli berlen maglumatlara görä, hytaý dili

gepleýän adamlarynyň sany boýunça birinji ýerde durýar, 1 milliarddan hem köp adam ony öz ene dili hasap edýär, 300 milliondan hem köp adam inlis dilini öz ene dili diýip hasap etse, 280 million–ispan, 215 million–rus, 200 million hindi–urdu, 200 million–indoneziýa, 150 million–arap, 150 million–portugal, 145 million–bengal, 115 million ýapon, 103 million–nemes, 68 million–fransuz dillerini öz ene dili diýip hasap edýär.]

Dünýä dilleriniň ähmiýetini şol dilleri resmi döwlet dili diýip hasap edýän ýurtlaryň sany bilen hem kesgitläp bolar. Şu nukdaýnazardan inlis dili in köp ýaýran dildir: 63 ýurtda inlis dili resmi döwlet dili bolup durýar, fransuz dili-34, ispan dili-23, arap dili-22, nemes dili-7 ýurtda resmi dil hasaplanylýar. Şeýle diller beýleki dillerden tapawutlylykda halkara dilleri hökmünde kabul edilýär.]

Halkara dilleri dürli döwletleriň halklarynyň özara aragatnaşyk, düşünişmeklik serişdesi bolup hyzmat edýär. Bu düşünje has düşnükli bolar ýaly, onuň taryhyna ser salmak ýeterlikdir, orta asyrlarda, meselem, Uzak Gündogar halklary üçin hytaý diliniň iýeroglifler görnüşi şeýle dil bolup hyzmat eden bolsa, dürli döwürlerde şumer, arameý dilleri Aziýanyň gadymy döwletlerinde hem uly ähmiýete eýe bolupdyr. Latyn dili dünýä ýaň salan Rim imperiýasynyň döwlet dili bolupdyr. Ýakyn Gündogarda orta asyrlarda arap, pars, slawýan döwletlerinde bolsa gadymy slawýan dilleri giňden ulanylypdyr. Biziň häzirkizaman döwrümüzde halkara gatnaşyklarynyň has giň gerim almagy, ykdysady-sowda gatnaşyklarynyň ösmegi, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň ýaýramagy netijesinde halkara dil bolmak derejesi täze öwüşginlere eýe bolýar. Şu nukdaýnazardan aýry-ayry diller dürli halkara

guramalarynyň resmi ýa-da iş dilleri diýlip ykrar edildi. Meselem, Birleşen Milletler Guramasynyň resmi we iş ýöredýän dilleri hökmünde inlis, arap, ispan, hytaý, rus, fransuz dilleri kabul edildi.

Ispan dili roman dilleriniň in bellileriniň biri bolmak bilen, Ispaniýada we Latyn Amerikasynyň 19 ýurdunda resmi döwlet dili hökmünde ulanylýar.

Musulman dünýäsinde meshur bolan arap dili semit dilleri maşgalasyndan bolmak bilen, Yrakda, Siriýada, Liwanda, Ysraýylda, Iordaniýada, Kuweýtde, Liwiýada, Tunisde, Alžirde, Marokkada, Mawritaniýada, Günbatar Saharada, Somalide, Çadda resmi döwlet dili derejesinde ulanylýar.

Slawýan dilleriniň in esasyalarynyň biri bolan rus dili hem dünýäde giňden ýaýran dilleriň biridir. Russiýa Federasiýasynda rus dili milletara aragatnaşyk dili hökmünde hem uly ähmiýete eýedir. Häzir Russiýada ýaşaýan ähli milletler we halkyýetler özara gatnaşyklarynyň in möhüm serişdesi hökmünde rus dilini ulanýarlar.

Ylmy nukdaýnazardan dilleriň hindi-ýewropa diller maşgalasy beýleki maşgalalara garanynda düýpli öwrenilen dillere degişlidir. Käbir dilleriň, meselem, grek, hytaý ýa-da türkmen diliniň münlerçe ýyllyk edebi däpleri bar. Aranta, nikobar, ýagnob dilleriniň bolsa, häzire çenli hatda ýazuwy hem döredilmändir. Ol diller diňe sözleşiş, aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylýar.

Käbir dilleriň, meselem, nenes ýa-da tuwa dilleriniň ýazuwy diňe XX asyrdan döredildi.¹ Gadymy edebi-ýazuw däpleri bar bolan diller **gadymy ýazuwly diller**, ýazuwy soň dörän diller bolsa **ýaş ýazuwly diller** diýlip atlandyrylýar. Bislam ýa-da neosolomon ýaly birentek

bilner. Dilleri barlamakda matematiki usullary peýdalanmak bilen baglanysykly bolan dil biliminiň bölümi **matematiki lingwistika** diýlip atlandyrylýar.

Biz haýsydyr bir dili öwrenmek bilen meşgullananymyzda mydama şol dilde ýazylan tekstlere ýüzlenmeli bolýarys. Ýöne, ol ýa-da beýleki tekstde şöhlelenmesini tapýan dil hadysalaryny dogry hasaba almak üçin şol tekstiň haçan, kim tarapyndan, nähili ýagdaýda döredilendigini, onuň haýsy žanra degişlidigini, nähili diňleýjilere niýetlenilendigini kesgitlemeli bolýarys.

Bu meseleler bilen bolsa, dil we edebiýat ylmyň dil bilimi bilen bilelikdäki beýleki şahasy edebiýaty öwreniş ylmy meşgullanýar.

Dil bilimi birnäçe gatlakdan ybarat bolup, ol gatlaklaryň her haýsy diliň aýratyn meselelerini öwredýär.

Dil biliminiň esasy öwrenýän predmeti dildir. Dil näme? Ol agaç, kagyz, el, aýak ýaly gözümize anyk görnüp duran zat däldir, dili ýerinden gozgap, ölçäp, agramyny çekip bolmaýar.

Dil ot, ýagtylyk, ýagys ýaly tebigy hadysa hem däldir.

Ýöne, dil diňe adamzat jemgyýetinde ýaşaýar, oduň, ýagtylygyň, ýagysň dowamlylygy üçin bolsa, adamyň asla zerurlygy ýokdur. Häzirki zaman ylmy dili belgileriň ulgamy hökmünde kesgitleýär. Şunda dildäki ähli belgiler iki sany uly topara bölünýär.

Birinji topara “jaý”, “adam”, “ýel” ýaly doly manyly sözler degişlidir. Olar biziň daş-töweregimizi gursap alýan zatlary we hadysalary aňladýar. M e s e l e m ,

“Jaý” sözi adamlaryň ýaşamak ýa-da haýsydyr bir zatlary saklamak üçin guran binasyny aňladýar, “adam” sözi bolsa, aňly-düşünjeli, geplemek başarnygy bolan jandaryň adydyr, “ýel” sözi howanyň tekizlik boýunça hereket etmegidir.

Belgileriň *ikinci toparyna* ownuk bölekler, baglaýjy kömekçiler, goşulmalar we şulara meňzeşler degişli. Birinji topardaky belgilerden tapawutlylykda, olar dasky dünýädäki bar bolan zatlary, hadysalary aňlatmaga ukyply däldir. Hakykatda, türkmen dilindäki “u” sözara goşulmasy, rus dilindäki “k” predlogy ýa-da nemes dilindäki “der” artikli nämäni aňladýar? Bu sözleriň arassa gullukçylyk hyzmaty bardyr. Olar birinji topara girýän belgileriň arasyndaky baglanysygy aňlatmak üçin peýdalanýar. Meselem, “u” türkmen dilindäki *tr-u-gle* sözünde baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýär, “k” predlogy “öýe gitmek” (идти к дому) söz düzüminde “gitmek” hereketiniň ugruny, “öý” sözüne ngrukmasyny görkezýär. Nemes dilindäki “der” artikli aňrasynda at duran baş düşümindäki, birlik sandaky, erkeklik jynsyny görkezýär.

Dil ulgamy köp gatly, ýa-da ylymda ulanylýan adalga laýyklykda köp derejeli gurluşa eýe. Diliň aşaky derejesi seslerde jemlenýär. Olar has ýokary dereje bolan morfemalary, sözleri we ş.m düzmek üçin serişde bolup hyzmat edýär. Dilde bu dereje **fonetik dereje** diýlip atlandyrylýar. Diliň indiki derejesinde morfemalar–kökler, goşulmalar we ş.m bar. Bu dereje **morfologik dereje** diýlip atlandyrylýar. Morfemalar fonetik derejeden tapawutlylykda ses bilen bilelikde many aýratynlygyna hem eýedir. Ýöne, olaryň manysy haçan-da morfemanyň sözün düzüminde belli bir orun eýelän wagtynda ýüze

çykýar. Mysal üçin, “gelyär” sözüni alyp göreliň. Türkmen dilini bilýän islendik adam bu sözün häzirki zaman işligidigini säginmän aýdyp biler. Muny sözün soňundaky “-ýär” goşulmasy subut edýär. Şeýlelikde, sözün soňundan -ýär goşulmasy goşulan bolsa, ol häzirki zaman işligidir diýip aýtmak mümkin. Ýöne, -ýär goşulmasy sözden aýrylanda nämäni aňladýar? Hiç zady! “Men ýär bilen geldim”, “Saňa ýär gerekmi?” diýip aýdyp bolmaýar.

Diliň üçünji derejesi **leksiki derejedir**. Bu derejede sözler ýerleşýär. Sözleriň morfemalardan tapawudy, olar mana eýe bolmaklaryndan başga-da, gepleşikde özbaşdak ulanylýar, sözlem agzasy hem bolup bilýär. Sözleriň esasy hyzmaty daşky dünýäni gursap alýan zatlaryň, hadysalaryň atlaryny aňlatmakdyr.

Diliň indiki derejesi **sintaktik dereje** atlandyrylýar. Bu derejäniň birligi sözlemlerdir. Sözlemler haýsydyr bir pikiri başga birine, ýa-da başgalara geçirmek üçin peýdalanylýar. Şu ýerde belenilmeli zat, kiçi derejäniň birlikleriniň uly derejedäki birlikleri döretmekde serişde bolup durýanlygydyr. Seslerden morfemalar düzülýär, morfemalardan sözler gurulýar, sözler hem öz gezeginde sözlemleri emele getirýärler.

Dildäki dereje näçe ýokary bolsa, onda şonça-da köp mukdardaky birlik ýerleşýär. Derejeleriň içinde iň az “ilatlysy” fonetik gatdyr. Dildäki sesleriň sany dünýäniň hiç bir dilinde onlarçadan ýokary bolmaýar. Morfemalaryň sany eýýäm münlerçe bilen sanalýar, sözleriň sany bolsa onlarça, yüzlerçe müňdür. Ol ýa-da beýleki diliň sözlemleri hakynda gürrüň edilende olary sanamak mümkin däldir.

Soňky ýyllarda dil biliminde dünýä dilleriniň özboluşly toplumynda ýa-da käbir dilleri özünde birleşdirýän toparlarda ýüze çykýan alamatlary ylmy

nukdaýnazardan öwrenmek meselesi öňe sürülýär. Ilkizirki günlerde, döwrüň dil biliminiň esasy meseleleriniň öwrenilýän pursatynda Demirgazyk we Gelnorta Amerikanyň, Günorta-Gündogar we Aziýanyň, Uzak Demirgazygyň dürli dillerine gözegçilik etmek, biri-birinden tapawutlanýan ulgamlary bolan dilleriň arasyndaky meňzeşlikleri we aýratynlyklary öwrenmeklik dilçileri özüne çekýär.

Dilleri şu nukdaýnazardan barlamak, olary ulgamlarynyň aýratyn bölümleri boýunça döňeşdirmek (meselem, işlikleri, çalyşmalary, jyns kategoriýalary häsiýetlendirmek) hem-de şu babatda dürli ulgamly dillerden mysallary ulanmak, dünýä dillerindäki kategoriýalaryň meňzeşligini ýa-da aýratynlygyny ýlze çykarmaga, käbir dilleri has umumy bolan alamatlar boýunça toparlara bölmäge mümkinçilik berýär.

Dünýä dilleriniň arasyndaky umumylyklar 2 hili bolýar:

1. Ähli dillere mahsus bolan umumylyklar: (dillerde sesler, sözler, sözlemler, atlar, işlikler bar; homme diller aragatnasyk serişdesi bolup hyzmat edýär, ilki diller şol dilde gepleýän halkyň taryhy bilen baglanyşykly);

2. Köp dillere mahsus bolan umumylyklar: (dilleriň köplüsinde işlikler zamanda, atlar düşümde üýtgeýärler; çalyşmalar birlik we köplük sanda gelýärler; birtopar dillerde «jyns» diýen düşünje bolýar we ş.m.).

Dil umumylyklary bir tarapdan dilleriň görnüşlerini öwrenmek bilen bagly bolsa, beýleki tarapdan ol dilleriň iň wajyp häsiýetlerini ýüze çykarmaga kömek edýär.

Amerikan dilçisi **J.Hokket** dillerdäki umumylyklara aşakdakylary hem goşýar :

1.Her bir adamzat jemgyýetiniň öz dili bardyr.

2.Her adamzat diliniň öz däpleri bardyr.

3.Islendik dilde has atlar bolýar.

Angliýaly alym **J.Laýonz** özüniň «Grammatika» diýen işinde (1966) atlary (isimleri), habary (predikatlary) we sözlemi dilleriň umumylyklary diýip kabul edýär. **J.Grinberg** şeýle umumylyklaryň 45 sanysyny agzap geçse, **J.Fillmor** has çuň grammatiki gurluşlaryň we düşümleriň 21-sini mysal getirýär. **S.Uillman** sinhron we diahron umumylyklaryny tapawutlandyrýar.

Dilleriň umumylyklary öwrenilende esasy üns berilmeli meseleleriň biri hem her bir diliň gurluşyndaky özboluşlyklar boýunça beýleki dillerden tapawutlanmagydyr.

4“Dil bilimine giriş” dersiniň esasy wezipesine, umuman, adamzadyň diliniň ses ulgamyny, sözlük düzümini, grammatiki gurluşyny, sesleriň üýtgeýşini, sözleriň many tarapdan tapawutlandyrylyşyny, ýazuwyň görnüşlerini, gelip çykyşyny we ş.m öwrenmek, dildäki kanunlaryň ýüze çykmagy bilen baglanyşykly ilkinji maglumatlar barada düşünje bermek degişlidir. Bu maglumatlara esasan:

- dil we gepleýiş dili,
- edebi dil, şiweler, dialektler, žargonlar,
- fonetika, fonologiýa, ses we fonema,
- sesi öwrenmegiň ýollary,
- sesleriň toparlara bölünmegi,
- fonemalaryň häsiýetleri,
- bogun, basym, ses gezekleşmeleri,
- intonasiýa, takt, fraza,

- söz, köp we bir manyly söz,
- garsydaş manyly sözler, omonimler,
- leksikologiýa, onuň bölümleri,
- frazeologiýa, durnukly söz düzümleri,
- grammatika, morfologiýa, sintaksis,
- morfema, affiks, suffiks, prefiks,
- taryhy dil bilimi, diliň kanunlary,
- dilleriň toparlara bolünmekleri,
- hat, yazuw görnüşleri ýaly düşünjeler degişli bolýar.

Dil bilimi dilleri ylmy nukdaýnazardan öwrenmek babatda 2 topara bölünýär:

1. Hususy dil bilimi – belli bir dili, meselem, türkmen dilini ýa-da nemes dilini beýan ediji (sinhron) we taryhy (diahron) derňew usullarynyň kömegi bilen öwrenýär.

2. Umumy dil bilimi bolsa, adamzadyň aragatnaşyk serişdesi bolan dile mahsus – umumy aýratynlyklary derňemek bilen meşgul bolýar. Meselem, dürli gurluşly diller bolan türkmen, inlis, rus, arap, pars we beýleki dilleriniň ählisini bir umumy alamat özünde birleşdirýär, olaryň hemmesi jemgyýetde aragatnaşyk serişdesi bolup hyzmat edýär.

Umumy dil bilimi üçin iň möhüm meseleleriň biri diliň tebigatyny kesgitlemekdir. Ýagny, dil jemgyýetçilik hadysasyna degişlimi ýa-da biologik, fiziki, psihiki hadysamy? Meselem, ýol belgileriniň, Morze elipbiýiniň, lallar üçin düşnükli bolan elleriň kömegi bilen aňladylýan diliň adamzadyň umumy ulanýan dilinden nähili tapawudy bar?

Umumy dil biliminiň ikinji esasy meselesi diliň gurluşyny öwrenmek bilen baglydyr, ýagny: diliň ses ulgamy nämeden ybarat, ses, fonema, sözlük düzümi, diliň grammatiki gurluşy, söz toparlary, sözlem agzalary näme? Üçünji mesele

diliň ulgamyny, ony emele getirýän bölekleriň arabaglanysygyny öwrenmek bilen baglanşyklydyr. Sebäbi, diliň her bir gatlagy – sesler, sözler, sözlemler, söz toparlary özara ýakyndan baglanysykly bolan ulgam görnüşinde ulanylýar.

Diliň ösmeginiň içki kanunlary edebi dil, siweler, durmuşda hünär bilen baglanysykly ulanylýan sözleri nähili emele gelýär? Sözleýiş (gepleýiş) nähili döreýär? Bu mesele bilen hatyň (ýazuwyň) döremegi we ösmegi meselesi hem ýakyndan baglanysyklydyr.

Umumy dil biliminiň öwrenýän meselelerine başga-da birnäçe aýratynlyklar girýär:

- dilleriň gelip cykysy we morfemalaryň görnüşini boýunça toparlara bölünmegi;

- dilleri öwrenmegiň, derňemegiň usullary;

- dil baradaky ylmy bilimleri, amaly meseleleri çözmekde ulanmak (maşynlaryň kömegi bilen terjime etmek);

- dil biliminiň beýleki ylymlar bilen gatnasygyny öwrenmek we ş.m;

Şeýlelikde, umumy dil bilimi birtopar ýa-da aýry-aýry diller üçin häsiýetli bolan aýratynlyklary anyklamagy öz önünde wezipe edip goýýar.

3. Dil näme? Dünýäädäki dilleri biz, meselem, türkmen, inlis, nemes, arap, pars, türk ýa-da fransuz dili hökmünde göz önüne getirip bileris. Ýöne şol agzalan dilleriň özi nämeden ybarat? Dil onda gürleýän adamlaryň aňynda emele gelýän pikirlenme bilen bagly bolýar. Ýöne, dil nesilden-nesle geçmeýär. Adam dili soň öwrenýär, diliň öwrenilmegini adamy gursap alýan jemgyýet talap edýär. Eger-de adam öz öwrenen

dilinden köp wagtlap peýdalanmasa, onda gürlemesse, dil ýatdan çykýar. Dil diňe sözleşişde öz beýanyny tapýar, ösýär. Ylmy nukdaýnazardan diliň birnäçe kesgitlemesi berilýär:

1. Dil adamlaryň iň möhüm aragatnaşyk serişdesi, pikirleriň, duýgularyň, islegleriň aňladylmagynda ähmiýeti bolan fonetiki, leksiki we grammatiki serişdeleriň ulgamydyr. Diliň ýaşamagy adamzat jemgyýeti bilen baglydyr. Dil we aň bitewi bolmak bilen, biri-birinden aýry bolup bilmeýär.

2. Dil-sözleşiş iň bir görnüşi bolup, stilistik alamatlar bilen hasiýetlendirilýär.

3. Dil belgiler ulgamydyr.

4. Dil hakykat ýüzünde bar bolan belgiler ulgamy bolmak bilen belli bir giňişlikdäki ýaşayan şahslar tarapyndan ulanylýar.

5. Dil iň bir özboluşly semiologik ulgam bolup, adamlaryň arasynda aragatnaşyk serişdesi bolup hyzmat edýär, şol adamlar üçin bu ulgam aňy, pikirlenmäni ösdürýän serişdedir hem-de ol medeni, taryhy dāp-dessurlary, adatlary, habarlary nesilden-nesle geçirýär.

[Dil adamlar tarapyndan birnäçe görnüşde ulanylýar: **dialekt (şiwe)** – diliň ýerli ýa-da durmuşy babatdan tapawutlanýan görnüşidir.

Her bir adam öz gepleýän dilini ulananda sözleşiş ýüze çykýar, ýagny diliň bir adama mahsus bolan ulanylmasy peýda bolýar. Adamlaryň gepleýiş usuly, ukyby, sözläp hem diňläp bilmegi deň bolmaýar. Şonuň üçin dilçi alymlar «dil» we «sözleşiş dili» düşüňjelerini biri-birinden tapawutlandyrýarlar. Ilkinji bolup bu hadysalaryň özara arabaglanyşygyny sweýsar alymy **Ferdinand de Sossýur** açdy. Dil we sözleşiş birnäçe esas boýunça tapawutlanýar:

- aragatnaşyk serişdeleriniň ulgamy;
- şol ulgamyň ulanylmagy;
- dil birlikleriniň ulgamy-gepleýişde olaryň yzygiderli ulanylmagy;
- umumylyk – aýratynlyk;
- hyýalda aňlatmak - takyk aňlatmak;
- hökmany zat - tötänleýin zat.

Sözleýiş dil üsti bilen amala aşyrylanda hem geplemek hem-de diňlemek ýüze çykýar, ýagny ilki bilen sözlenilýär, soň şol söz diňleýji tarapyndan kabul edilýär we aýdylan zatlara düşünilýär. Diliň ulgamynda bolsa, onuň birlikleri grammatiki kadalara laýyklykda ulanylýar. Dil diňe sözleýşiň üsti bilen amala aşyrylýar. Sözleýişde tekst döreýär. **Tekst** ýazylan ýa-da ýazylmadyk, uzynlygy ýa-da gysgalygy dürli hili bolan, anda öz beýanyny tapan «sözleýiş eserdir». **Ferdinand de Sossýur** dili «la langue», sözleýişi «la parole» adalgalary bilen aňladýar.

Dil hakynda umumy düşünje

Dil näme, ony nähili hadysa hökmünde göz önüne getirip bolar?

Eger-de çagalar ene-atalarynyň dilini ulanýan bolsalar, nesilden-nesle geçirseler, dil biologik hadysa bolardy. Sebäbi diliň özi, bütin durky adamzat bilen, onuň ömri bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin alymlaryň bir topary şu pikire ýykgyň edýärler. Ýöne, oýlanyp görsek, çagalar ene-atalarynyň dilini miras almaýarlar, olar özleriniň töweregindäki, bile ýaşayan, alada edýän adamlarynyň dilinde gürläp başlaýarlär.

Käbir alymlar dili psihik hadysa diyip kesgitleýärler, sebäbi ol belli bir derejede adamnyň aňy,

pikirlenmesi bilen gönüden-göni baglanysyklydyr. Aňsyz dil bolmaýar. Diliň Hudaýyň ýa-da adam ruhunyň aňladylmagy görnuşinde kabul edilýän ýerleri hem bar. Eger dil hakykatdan hem ruhuň aňladylmagy bolan bolsady, onda ol her bir adam üçin aýratynlykda ýüze çykardy, her bir adamyň aýratyn dili bolardy.

Häzir diliň döremeginde esasy şert hökmünde jemgyýetiň ähmiýeti ykrar edilmese-de, diliň ýaşamagy jemgyýet bilen baglydyr. Sebäbi dil adamlaryň ýaşaýsy, durmuşy, özara habarlaşmak, pikir alyşmak hökmanylygyny amala aşyrýar.

Şeýlelikde, dil adamlaryň arasynda ykdysady, medeni, durmuşda zerur bolan gatnasyklaryň jemgyýetde ýüze çykmagy bilen döreýär. Ol diňe bir adam üçin däl-de jemgyýetiň ähli agzalary üçin umumy we möhümdir.

Diliň esasy birlikleri bolup belgiler hyzmat edýär. Eger Morze elipbiýinde nokatlar, kese çyzyklar, sürüjiler üçin ýol belgileri, lallaryň dilinde elin hereketleri bilen aňladylýan hereketli belgiler bolsa, adamzat durmuşynda ýönekeý hem-de çylsyrmyly belgiler tapawutlandyrylýar. Sesler, fonemalar diňe howa akymy bilen baglanysykly bolanlary üçin ýönekeý hasap edilseler, morfemalar, sözler, söz birleşmeleri, sözlemler diňe howa akymy bilen dörän seslerden ybarat bolman, eýsem belli bir many, mazmun bilen bagly bolýar, sonuň üçin hem olar has çylsyrmylydyr we olar hakyky belgiler diýlip kabul edilyär.

Dil belgisi diýlip, durmuş bilen bagly bolan habary özünde jemleýän birlige aýdylýar.

Dildäki belgiler dilden daşarky ýagdaýda ulanylmaýar. Olar diňe adamlaryň özara habar alyşmagynda, aragatnaşyk etmeginde ulanylýar.

Emeli dillerden tapawutlylykda adamyň dili sesiň we manynyň bitewiligi hökmünde umumy häsiýete

eýedir, ol aragatnaşyk serişdesi hökmünde emeli dillere görä dürli oý-pikirleri, duýgulary aňlatmakda has köp, örän baý mümkinçiliklere eýedir. Diliň birlikleri kabul edilen kadalara laýyklykda, ýönekeýje alamatlardan durýar. Meselem, fonemalar bir topar tapawutlandyryjy alamatlaryň toplumydyr, olar seslerden düzülýär.'

Morfemalar öz gezeginde fonemalardan ybarat bolmak bilen, her bir dilde bar bolan ýüzlerçe, münlerçe sözleri emele getirýär. Sözler sözlemleri düzmek bilen grammatikanyň kada-kanunlaryna göre ulanylýar.

Şeýlelikde, diliň ähli belgileri özaralarynda aýrylmaz baglanysykly bolmak bilen dil ulgamyny emele getirýär.

Grammatikada bolup geçýän hadysalara diňe grammatikanyň ulgamlarynyň düzüminde düşüniş bolýar. Meselem, atlaryň düşümde, işlikleriň yönkemede üýtgemegi türkmen, rus, nemes, inlis dillerinde birmeňzeş däl. Sebäbi eger türkmen we rus dillerinde alty düşüm bar bolsa, nemes dilinde diňe dört, inlis dilinde bolsa iki düşüm bar. Şonuň üçin hem inlis, nemes dillerinde türkmen we rus dilinde aňladylýan grammatiki manýar düýbünden başga serişdeler arkaly aňladylýar. Meselem:

Inlis dilinde:

He is student (umumy düşüm)

He was (will be) student (umumy düşüm)

Rus dilinde:

Он студент (именительный падеж)

Он был студентом (творительный падеж)

Türkmen dilinde:

Ol talyp (baş düşüm)

Ol talyp bolupdy (baş düşüm).

Rus dilinde “мысль” işliginiň manysy inlis dilindäki

“to wash” işliginiň manysyndan has dardyr, sebäbi rus dilindäki “стирать” işligi hem “to wash” bilen manysy boýunça gabat gelyär. Türkmen dilindäki “ýuwmak” işligi, nemes dilindäki “waschen” işligi inlis dilindäki “to wash” bilen doly gabat gelyär:

to wash hands - Hände waschen - мыть руки - eliňi ýuwmak,

to wash linen - Wäsche waschen - стирать белье - eşik ýuwmak.

Dil birlikleriniň özara baglanysyklarynyň kanunalaýyklygy onuň gurluşyny we ulgamyny häsiýetlendirýär.

Ulgam (sistema) – özara durnukly gatnasyklarda bolan we içki bütewiligi emele getirýän birlikleriň toplumdur. Ol häsiýeti boýunça gaty çylşyrymlydyr. Onuň birlikleriniň özara gatnasyklary ulgamyň beýleki bir häsiýetini, **gurluşyny** (strukturasyyny) aýdyňlaşdyrýar.

Häzirki zaman dil biliminde diliň umumy ulgamy hökmünde biri-biri bilen içgin aragatnasykda durýan – fonematik, morfologik, leksiki we sintaktiki gatlaklar – kiçi ulgamlar kabul edilyär. Şeýlelikde, diliň esasy birlikleri bolup, fonema, morfema, söz, söz düzümi we sözlem ykrar edilyär, olar ýerine ýetirýän hyzmatlary boýunça tapawutlanýarlar.

Fonemalaryň esasy hyzmaty sözleriň manylaryny tapawutlandyrmak bilen baglanysyklydyr (dar-gar-tar-zar, дом-ком-том, lachen-machen-Sachen).

Morfemalar belli bir manyny aňladyp, şeýle-de, sözün manysyny üýtgedip bilýärler (стол-столик, iş-işçi, frei-Freiheit, make-maker).

Sözler predmetleri, hadysalary aňladýarlar (kitap, книга, book, Buch), sözlemler sözleriň üsti bilen belli bir oý-pikiri aňladýarlar.

Diliň ösüşi onda gepleýän adamlaryň durmuşy, ykbaly bilen mydama baglydyr. Ilkidurmuş gatnaşyklary dargandan soň, hususy eýeçiligiň ýüze çykmagy, jemgyýetde ýokary, aşaky gatlaklaryň peýda bolmagy bilen halkyýetleriň özbaşdak dili peýda bolýar. Öň taýpalara bölünen adamlar öz araçäklerini has giňeldipdirler, bu bolsa diliň ulanylyş ýaýrawynyň hem giňelmegine getiripdir. Heniz ýazuw dili we edebiýat ýüze çykmanka dilleriň ösüşi olaryň gepleşik görnüşleri bilen bagly bolupdyr. Belli bolsy ýaly dil, esasan, iki görnüşde – gepleşik dili we edebi kitap dili – görnüşinde gabat gelýär. Gepleşik dili – sözleriň dilden ulanylmagydyr. Edebi kitap dili gepleşik diliniň esasynda ýüze çykýar. Bu dilde sözleriň ulanylyşy grammatikanyň kada-kanunlaryna doly bagly bolýar.

Halkyýetleriň milletlere öwrülmegi bilen milli diller emele gelýär. Uly bir millete hyzmat etmek üçin diliň edebi, ýagny adamlaryň ýaşaýan ýerlerine bagly bolmadyk görnüşü hökmany bolup durýar.

Şiweler taýpalaryň bölünmegi netijesinde dörän bolsalar-da, soň şeýle şiweleriň deregine ýerli şiweler emele gelipdir. Her bir šiwe onda gepleýär adamlaryň ýaşaýan ýerlerine baglylykda beýleki şiwelerden tapawutlanýarlar. Şeýle tapawut sesleriň aýdylyşynda, sözleriň ulanylyşynda gabat gelip bilýär. Meselem, türkmen diliniň günbatar ýomut şiwesinde iki çekimliniň arasynda gelen “p” sesiniň deregine “f” sesi ulanylýar.

Gadymy Ýunanystanda (Gresiýada), Rimde, Gadymy Rusda ulanylan latyn, grek, gadymy rus dilleri, Oguz han döwründe ulanylan gadymy türkmen dili ilki ýüze çykan edebi dillerdir. Edebi dil käbir nukdaýnazardan halkyýete bagly bolman hem biler. Orta asyrlarda Ýewropada latyn, Gündogar ýurtlarynda arap,

soňrakky döwürlerde bolsa pars dili edebi dil bolup hyzmat edipdir.

2. Edebi dil bilen şiweleriň arasyndaky baglanyşyk dürli hili bolýar. Häzirki döwürde Fransiýada, esasan hem onuň demirgazygynda şiweler tas ulanylmaýar diýen ýalydyr. Germaniýada, Hytaýda, Türkmenistanda häzir edebi dil bilen şiweleriň arasyndaky tapawut gowy duýulýar. Rus dilinde hem şeýle tapawut gabat gelýär:

“Аринька, глянька на бочкю сидит

Ишь ты, куда фатает (хватает)”.

(Л.Н.Толстой “Война и мир”)

Да червь капусту гложе

Я бы его изловимши.

XIX asyrdan rus diliniň şiwelerinde ulanylan “бесшабашный”, “бубнить”, “гадюка”, “голодовка”, “жулик”, “зазнайка”, “клянчить”, “мальчуган”, “нудный”, “самодур”, “тайга” ýaly sözler edebi dile girdiler.

Rus dilinde şiwe sözlerine ýygý-ýygýdan gabat gelmek bolýar: рушник (полотенце), байкать (говорить), бирюк (волк), вечерять (ужинать), шибко (сильно), наян (нахал), лыва (лужа), любжа (любовь), пеун, певень (петух), курета (курица).

Türkmen dilinde hem şiwe aýratynlyklaryna köp düşmek bolýar: salyr şiwesi: gewelek (kebelek), baraňamok (baramok), aýgyma (gaharyma);

göklen şiwesiniň gerkez gepleşiği: so:rak (sorag), zeňna (merdiwan);

saryk şiwesi: magyz (maňyz), gelo:r (gelyär), baderen (hyýar);

sakar şiwesi: ipek (ýüpek), küçgürmek (ulumsylyk); nohur şiwesi: pähtä (pagta), ispidan (derek).

Daşoguz sebitlerinde edebi dildäki “et” sözünüň ýerine “gö:ş”, “ullakan” sözünüň deregine “olokon” diýilse, türkmen diliniň ärsary şiwesinde – “alýor”, “gelyör” (alýar, gelyär), çowdur şiwesinde “aladyr”-“geledir”, Mary sebitlerinde edebi dilde ulanylýan “tahýa”, “çörek” sözleriniň deregine “böruk”, “nan” sözleri ulanylýar.

Nemes dili beýleki diller bilen deňeşdirilende şiwe aýratynlyklaryna has baý. Muňa nemes alymy **O.Behageliň** aşakdaky aýdanlaryna ser salsañ has aýdyň göz ýetirýärsiň: “Eger Westfaliýaly daýhan we Tirol daglaryndan gelen çopan bir ýagdaý bilen gabat gelseler, olaryň biri-biriniň diline düşünişi edil fransuz bilen hytaýlynyň düşünişmeginiň kynçylygy ýaly bolar.” (O.Behagel. Die deutsche Sprache. Halle Saale, 1954).

Niederfränkisch (aşaky frank), Niedersachsisch (aşaky sakson), Ostniederdeutsch (aşaky nemes dili) şiweleri orta nemes şiwelerinden düýpli tapawutlanýar (das-dat, was-wat). Günorta nemes şiweleri bawar, awstriya we frank toparlara bölünýär. Olar fonetiki, leksiki, grammatiki tarapdan biri-birinden tapawutlanýarlar.

2 Dürli döwürlerde şiwe bilen edebi diliň arasyndaky gatnaşyk üýtgäp durýar. Milletiň emele gelyän döwründe edebi diliň emele gelmegi, köplenç, şiweleriň biriniň esasynda bolup geçýär. Meselem, türkmen edebi dili paýtagtyň gepleşiginiň, paýtagta golaý etraplaryň şiwesi esasynda emele gelyär, ýöne edebi dili emele getirmäge dildäki beýleki şiweleriň gatnaşmagynyň hem ähmiýetini peseldip bolmaz, mahlasý edebi dil dildäki ähli şiwelere düşnükli bolmalydyr. Rus edebi dili – Moskwa şäheriniň, fransuz edebi dili – Pariž şäheriniň, inlis edebi dili – London şäheriniň, ispan edebi dili – Madrid şäheriniň, hytaý edebi dili – Pekin şäheriniň, ýapon edebi dili –

Tokio şäheriniň, özbek edebi dili – Daşkent-Fergana şäherleriniň, azerbaýjan edebi dili – Baku şäheriniň gepleşikleriniň esasynda döräpdir diýlip hasaplanýlýar. Eger-de ýurduň syýasy, medeni merkezi üýtgeşe, edebi diliň emele gelen esasy hem üýtgäp biler.]

3 Islendik dilde ulanylýan sözler diňe bir adamlaryň ýaşayan ýerlerine baglylykda däl-de, olaryň durmuş alamatlaryna göre hem tapawutlanyp biler. Sözlük düzüminiň şeýle alamatlar boýunça tapawutlanmagy jemgyýetçilik durmuşynyň dürli gatlaklarynda adamlaryň alyp barýan işleri bilen baglanysykly bolýar. Eger-de şiwelerde ulanylýan sözleriň tapawudy diňe bir sözlük düzüminde ýüze çykman, eýsem ses düzüminde, grammatikada bar bolsa, durmuşy şiweler jemgyýetçilik ýaşayşynyň dürli gatlaklaryna degişli bolan durmuşy toparlaryň sözleýiş äheňi bilen häsiýetlendirilýär. Meselem, esgerleriň, deňizçileriň, awçylaryň, talyplaryň, magdancylaryň we beýlekileriň ulanýan sözleri hem-de aňlatmalary olaryň öz aralarynda düşnükli. Dilçi alymlara, meselem, matematika, fizika, himiýa, demir ýola, kosmonawtika ýa-da başga hünärlere degişli bolan adalgalar düşnüksiz bolar. Sebäbi ol hünärleriň sözleri ýörite hünär sözlerine degişlidir.

Şu nukdaýnazardan dil biliminde ol ýa-da beýleki halkyň ähli wekiline düşnükli bolan umumy halk dilinden tapawutlylykda sözlük düzümi birnäçe bölege bölünýär: ýöriteleşdirilen sözler, hünar (iş) bilen baglanysykly sözler, adalgalar we argolar (žargonlar).

Ýöriteleşdirilen sözler, esasan, jemgyýetiň öndüriji güýçleriniň zähmeti bilen bagly bolýar, meselem, oba hojalygynda, ulag serişdelerinde, haryt önümçiliginde, magdan senagatynda ulanylýan sözler diňe şu pudaklarda

işleýän adamlar tarapyndan has köp ulanylýar. Bu sözleriň toparyna saglygy goraýyş, hukuk, bilim, hyzmat ediş gullukçylary ýaly önüm öndürmeýän, ýöne jemgyýetiň ösüşini belli bir derejede üpjün edýän beýleki pudaklarda ulanylýan sözler hem degişlidir. Ylmy adalgalary şu nukdaýnazardan seredip tapawutlandyrmak gerek. Sebäbi adalga (termin) ylmyň gazananlary bilen baglanyşykly bolup, ylmy nukdaýnazardan beýan etmegiň iň esasy şertleriniň biridir. Adalga ylmy düşüňjäni anyk kesgitlemek üçin ulanylýar, şonun üçin ol bir manyly bolýar. Şeýle-de bolsa, şol bir adalga ylmyň dürli pudaklarynda dürli manyda hem ulanylyp bilner: diafragma (anatomiyada we fotografiýada), operasiýa (harby işlerde, maliýe işlerinde, saglygy goraýyşda), morfologiýa (dil biliminde, saglygy goraýyşda, biologiýada). Adalgalaryň umumy halk dilinde ulanylmagy döwlet işinde, halkara gatnaşyklarynda, himiyada, derman senagatynda, fizikada we beýleki ugurlarda gabat gelýän düşüňjeleriň belli bir ülnä (nusga) getirilmegi bilen düşündirilýär.

Adamlaryň hünärleri, işleri bilen bagly bolan sözleri ulanmagy şol adamlaryň bir ýerde işleýändikleri sebäpli, öz iş wagtlaryny kärdeşleri bilen bile geçirmäge mejbur bolýandyklarynyň netijesidir. Meselem, *synny*, *çitim*, *eris*, *argaç*, *darak* sözleri halýçylyk hünärine degişli bolsa, *bukaw*, *gupba*, *çekelik*, *bilezik* ýaly sözler zergärleriň işlerine degişlidir. Nemes dilindäki *der Alte* sözi deňizçileriň dilinde “*kapitan- ýolbaşçy*” diýen manyny aňladýar, rus dilindäki “*старый волк*” aňlatmasy bolsa “*tejribeli köpi gören adam*” diýmegi aňladýar.

3 *Žargon ýa-da sleng* – ýaşayan ýerine bagly bolmadyk durmuşy gatlaklaryň şertli dilidir. Žargonlar umumy halk

diliniň esasynda döremek bilen, esasy sözlük düzüminiň grammatiki gurluşyny hiç hili üýtgeşsiz kabul edýär, ýöne oňa özüçe täze sözleri we aňlatmalary goşýar. Umuman, žargonlary üç topara bölýärler: synpy, toparlaýyn we gizlin žargonlar. Köne döwürlerde jemgyýetiň ýokary gatlagy ýönekeý halkyň dilinden öz dillerini tapawutlandyrmak üçin **žargondan** peýdalanypdyrlar, şeýle žargonlar, köplenç, daşary ýurt dilleriniň sözlerinden ybarat bolupdyr. Has giňden ýaýran žargonlaryň biri toparlaýyn žargondyr. Ýagny okuw, gulluk, işden daşary güýmenje sebäpli wagtlaryny bile geçirýän adamlaryň topary şeýle žargony emele getirýärler (talyplaryň, esgerleriň, awçylaryň we s.m. özara gepleşigi). Meselem, “**bergi**” sözi talyplaryň dilinde tabsyrylmadyk synagy aňlatsa, nemes dilinde **Gewehr** (**tüpeň, ýarag**) esgeriň dilinde “**esgeriň gelinligi**” diýen manyny berýär.

Žargonlar jemgyýete peýdasyz, ýurduň kanunlaryny bozýan, zähmet çekmeýän, ogurlyk-kezzapçylyk bilen meşgul bolýan adamlar tarapyndan hem döredilýär. Žargonlaryň bu görnüşine **argo** - ýagny **gizlin dil** diýilýär. Meselem, akademiýa sözi tussaghana, derman-tirýek we ş.m. manysynda ulanylyp bilner.

Türkmen dilindäki argotizmlere: süýregli adam, domkrat goýmak, nas kädi (kelle), **çüýdeşen** (mata) sözlerini mysal getirmek bolar. A.Durdyýewiň Bally molla hekaýasynda şeýle žargon gabat gelýär: **Bujuz gyjyz kijim gijen tajanýajarmyjuň**.

Rus dilinde: **кол** (неуд), **заливать** (врать), **луна** (подделка), **загнать** (продать), **предки** (родители), **жулик**, **балерина** (отмычка), **фрайер** (мелкий неопытный вор) ýaly argotizmler bar.

Her bir dilde stil diýlip atlandyrylýan dil serişdeleri hem bardyr. Bu serişdeler hem diliň durmuşy häsiýetleri bilen düşündirilýär. Sözleşiş diliniň ýa-da ýazuw diliniň düşnükli hem-de baý mazmunly bolmagy beýan edilýän ýagdaýa, onuň maksadyna bagly bolýar. Belli bolsy ýaly diliň stilistikasyny, ýagny ulanylyş çygryny we gepleýşiň stilistikasyny tapawutlandyrýarlar. Funksional stile sözleşiş, ylmy-ış, gazet-publistik (köpçülikleýin), resmi we beýleki stiller girýär. Gepleýiş stili çykyşlarda, söhbetdeşlikde, çekismelerde, jedellerde ýüze çykýar.

Şeýlelikde, dili ulanmagyň çygry, ýagny stili gerek bolan sözleri, aňlatmalary saýlamak bilen baglanyşykly serişdeler arkaly häsiýetlendirilýär. Meselem, nemes dilinde *at*, *yaby* diýen düşünjani *das Pferd* (aty), *der Ross* (at), *der Gaul* (rusça *коняга*), *die Mähre* (rusça *кляча*) sözleriniň üsti bilen aňladyp bolýar. Ýöne olary gerek ýerinde ulanyp bilmegi başarmak gerek.

Belli bir stilde ulanylýan sözler bitarap häsiýetli sözlerden tapawutlanýarlar. Bitarap sözleriň hiç hili stil aýratynlygy, öwüşgini bolmaýar (*bir, iki, dost, durmuş*).

Ýokary stile we aşaky stile degişli sözler ulanylyş häsiýetleri boýunça gapma-garsydyrlar.

Duýgulary, joşguny, şatlygy aňladýan sözler, aňlatmalar emosional öwüşgine eýe bolýarlar: rus dilinde: *бабуся, доченька, миленький, родненький, жариче*; raýuş sözler - *мерзавец, подлец, негодяй; бородачи, домище*; ümlükler - *Браво! Крышка! Черт поберу!* Türkmen dilinde: *ejejan, öýjagaz, eýjejigim; myrryh, nejis, nätdiň-aý!, Aý goýsanaý!* we ş.m.

Mähiri, hoşniýetliligi, degişmäni, kinaýany, ýaňsyny, halamazlygy, makullamazlygy, äsgermezligi,

edepsizligi we ş.m. aňladýan sözler ekspressiw häsiýete eýedirler, rus dilinde: *дочурка, злупышка, балбес, забулдыза, тпенач*; türkmen dilinde: *han ogul, zypdyrun, kellekeser, keýgin* we ş.m.

Şeýlelikde, her sözüň esasy manysyna gosmaça many berýän, manyny has takyklaşdyrýan öwüşgin gosulýar we ol diliň aňladýan mümkinçiliklerini has-da baýlaşdyrýar.

Диллериň ösüşini kesgitlemekde alymlar, esasan, iki usulyýetden peýdalanmagy teklip edýärler. Dil biliminde bu usulyýetler ilki bilen şweýsar alymy Ferdinand de Sossýur (1857-1913) tarapyndan öňe sürüldi. Ol bu iki usulyýeti *sinhron* we *diahron* diýen adalgalar bilen atlandyrýar. Sinhron *Synchronos* diýen grek sözünden bolup, “bir wagtda” (şol bir pursatda) diýen manyny aňlatsa, diahron grekçe *diachronos* taryhy döwri aňladýar. Sossýuryň bellemegine görä diliň we sözleýiş diliniň gapma-garsy boluslary ýaly, diliň jemgyýetçilik hadysasy hökmündäki ösüşi hem iki gapma-garsylykda öwrenilmelidir. Diliň hakyky ösüşini has anyk takykklamak üçin ilki bilen onuň belli bir taryhy döwürdäki ösüşini, häzirki zamanyň belli bir döwründäki ösüşi bilen denesdirmek hökmandyr. F.Sossýur tarapyndan öňe sürülen bu iki möhüm zerurlyk meşhur fransuz dilçisi Ş.Balli tarapyndan kabul edilen hem bolsa, dilçileriň bir topary soň bu pikiri goldamadylar (A.Sese, E.Benwenist, E.Koseriu). I.A.Boduen de Kurtene, N.S.Trubekoý, R.O.Ýakobson sinhron, ýagny dilleriň häzirki zamandaky ösüş döwrüni derňemegi has möhüm diýip hasaplaýarlar. Sebäbi beýle derňewi geçirmek dil hadysalarynyň üýtgeşmeleriniň mese-mälim görnüp duranlygy üçin has aňsat bolýar. Taryhy nukdaýnazardan dilleri derňemek bolsa, diňe olaryň häzirki zamandaky

ösüşine has gowy düşünmek üçin zerurdyr. F. Sossýuryň pikirine görä, dil ulgamynyň ähli böleklerine degişli bolmadyk üýtgeşmeleri ulgamdan daşarda öwrenilmelidir.

Dil biliminiň taryhy

Türki halklarynyň dil bilimi

Biz türki halklaryň dil bilimi, onun taryhy hakynda söz açanymyzda, türkmen diliniň türki halklaryň dilleriniň esasynda ýatandygyny ilkinji nobatda ýatlap geçmelidir. Şonuň üçin-de türki halklarynyň dil bilimi hakyndaky gürrüňler gönüden-göni türkmen dil bilimine syrygýar. Türki halklarynyň dil biliminde dilleri deňeşdirip öwrenmeklik ylmy edebiýatda XI asyrdan, ýagny **Mahmyt Kaşgarynyň** “Türki dilleriň diwany” sözlüğinden başlanýar diýlip hasap edilýär (N.A.Baskakow, Türki dilleri öwrenişe giriş, M, 1962, 61-nji sah.). Hakykatdan-da sözlükde türki dilleriniň birnäçesine deglip geçilýär. Ol gyrgyz, gypjak, oguz, ýagma, çigil taýpalarynyň dillerini biri-birine has ýakyn hasaplaýar. Mahmyt Kaşgary sözlükde sözleri, sözün düzümine girýän sesleriň sanynyň artysy boýunça ýerleşdirýär.

Belli türkmen alymy Sapar Ahallynyň “Mahmud Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili” (Aşgabat, 1958) atly meşhur işinde sözlük barada giňişleýin maglumatlar berilýär.

Türkmen diliniň we onuň kowumdaş dilleriniň uly dil hazynasynyň biri Mahmyt Kaşgarynyň “Türki dilleriň diwany” sözlüginin golýazmasy 638 sahypadan ybaratdyr. Mahmyt Kaşgary ony 1071-1074-nji ýyllarda

ýazýar (S.Ahally, Mahmud Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili, Aşgabat, 1958, 9-njy sah.). Bu iş, esasan, sözlükden ybarat hem bolsa, käbir sözler düşündirilende, grammatiki kadalar, sözleriň gelip çykyşyna hem deglip geçilýär. Sözlükde türkî halklaryň birtoparynyň adynyň gelip çykyşy barada berilýän maglumatlara-da düş gelmek bolýar. Mahmyt Kaşgary “türkmen” sözünüň gelip çykyşy hakynda hem maglumat beripdir.

“Diwanyň” teksti aýratyn sözler, sözleri düşündürmek üçin getirilen gysgaça söz birikmelerini öz içine alýar, şeýle-de sözlükde käbir grammatiki kadalar barada hem belenilip geçilýär. Mahmyt Kaşgarynyň ýazmagyna görä, onuň “Türkî dilleriniň sintaksisiniň göwherleriniň kitaby” diýen işi hem bolupdyr. Ýöne, ol kitap biziň günlerimize gelip ýetmändir.

Türkmenleriň taryhyň dürli döwürlerinde dil bilimi babatdan döreden ajaýyp işlere, sözlüklere köp wagtyň dowamynda umumy türkî işler hökmünde baha berlip gelindi. Häzirki wagtda Türkmenistanyň Milli medeniýet “Miras” merkezi, Türkmenbaşy adyndaky milli golyazmalar instituty dünýäniň dürli künjegine düşen ruhy baýlyklarymyzy ýygnap, halkymyza ýetirýär. Hut şu babatdan-da biz öň türkî dillere degişli diýlip hasaplanylýan işleri türkmen diline ýa-da beýleki diller bilen türkmen diliniň deňeşdirilmesine bagyşlanylýan diýip arkaýyn aýdyp bilýäris.

Şeýle işleriň biri hökmünde **Mahmyt Zamahşarynyň** XII asyra degişli “Mukaddymatul – edep” atly dilçilige bagyşlanylýan işini görkezmek bolar. Gündogary öwreniji alym W.W.Bartoldyň kesgitlemegine görä, bu sözlügiň türkmen diline degişli bölegi XII-XIII asyrlaryň türkmen edebi dilini şöhlelendirýär (N.A.Baskakow, Türkî dilleri öwrenişe giriş, M, 1962, 63-nji sah.).

Öz watandaşlaryny arap diliniň baý sözlük düzümi bilen tanyşdyrmak maksady bilen Zamahşary “Mukaddymatul-edep” atly arapça-parsça-türkçe sözlügi düzýär. Zamahşary bu işini ylmyň we alymlaryň howandary Abulmuzaffar Atsyza (1127-1156) bagyşlapdyr. Sözlük barada W.W.Bartold şeýle diýýär: Zamahşarynyň sözlüğine girizilen tehnikî aňlatmalaryň hem-de medenî ýagdaýlar bilen baglanyşykly sözleriň sanynyň örän köplügi sebäpli, ol diňe bir dil babatdan däl-de medeniýetiň taryhy taýyndan-da uly gyzyklanma döredýär. Ýerleriň atlary hakyndaky bölüm has-da özüne çekijidir. Ýabany haýwanlar, ädikçilik, jennet, dolandyrys we ş.m hakyndaky bölümler hem bar. Bu işiň doly bolmadyk gadymy türkî dilindäki teksti 1897-nji ýylda W.Wýatkin tarapyndan Russiýanyň Ylymlar akademiýasyna sowgat berlipdir. “Mukaddymatul-edebiň” 570 sahypadan ybarat doly möçberi atlar, işlikler, ownuk bölekler, ýöňkemeler, şahslar diýlip atlandyrylýan baş bölümden ybaratdyr.

Zamahşary özüniň grammatiki we leksikografik işlerinde materiallary mümkin boldugyndan gysylan görnüşde, ýöne mazmun taýyndan giň beýan etmäge çalsypdyr, çeper eserlerinde bolsa, çylşyrymly stili, sazlaşykly jümleleri peýdalanmak bilen, arap dilinde seýrek ulanylýan sözleri, baý manydaslygy (sinonimikany) ulanypdyr.

Türkmen halkynyň beýik ogly, dünýäniň belli alymlarynyň biri hasaplanylýan Mahmyt Zamahşarynyň döredijiligi köptaraplylygy, çäginin giňligi bilen tapawutlanýar. Alymyň ýiti talantyny pikir babatdan garsydaşlary-da ykrar edipdirler hem-de ony “araplaryň we arap dälleriň mugallymy” diýip atlandyrypdyrlar. Bu bolsa, Zamahşarynyň işlerine berlen beýik bahadyr.

Biziň gürrüňini etjek ýene bir işimiz, XIII asyra

degişli bolan “**Türkmençe we arapça**” (Kitaby terjuman türki we ajemi we magoly we farsi) terjime sözlügidir. Sözlük barada ylmy edebiýatda agzalyp geçilýän bolsa-da (N.A.Baskakow, “Türki dilleri öwrenişe giriş”, M., 1962, Z.B.Muhammedowa, “XI-XIV asyrlar türkmen diliniň taryhy boýunça barlaglar”, Aşgabat, 1973) giňişleýin maglumat berilmeýärdi. 1997-nji ýylda Türkmenbasy adyndaky milli golýazmalar instituty tarapyndan bu sözlügiň halk köpçüligine ýetirilmegi netijesinde ol barada giňişleýin gürrüň etmäge mümkinçilik döredi.

Bu sözlük 1894-nji ýylda Günbataryň belli alymy **M.T.Howstma** tarapyndan çap etdirilipdir. Kitabyň umumy möçberi 76 sahypadan ybarat bolup, onuň 62 sahypasy türkmençe-arapça, galan 14 sahypasy bolsa, mongolça-parsça sözlükden ybarat. Sözlük 1245-nji ýylyň Türkmenbasy aýynyň 28-ine (643 ý. 27 şaban) tamamlanylypdyr. Ýazar kitapda türki dilleriň birnäçedigini aýtsa-da, diňe gypjakçany hem-de türkmençäni agzaýar. Biziň pikirimizçe kitap Müsürde ýazylan bolmaly. Onuň ýazylmagynyň sebäbi bolsa, Müsürde araplara türkmençäni öwretmegiň zerurlygyndan gelip çykýar. Memluk-türkmenler köp wagtyň dowamynda Müsürde hökümdarlyk edipdirler, olaryň 1250-1257-nji ýyllardaky soltanynyň Aýbeg atly türkmenigini türk taryhçylary tassyklaýarlar. Sözlügiň golýazmasy 4 sany uly bölümden durýar. 1-nji bölüm 26 bapdan ybaratdyr. Her bapnyň başlanýan ýerinde oňa girýän sözleriň tematikasy esasynda at goýlupdyr. Meselem: asman jisimleri, agaclar, ir-iýmişler, wagsy haýwanlar, öý goşlary, adamyň görünýän beden agzalary, adamyn häsiýeti we ş.m. Sözlükdäki türkmençe diýlip bellenen sözler belli derejede ses özgermelerine sezewar

bolupdyr. Kitabyň ikinji babynda arapça we türkmençe işlikler berlipdir. İşlikler buýruk şekilinde bolup, arap elipbiýiniň berk tertibinde ýerleşdirilipdir.

Üçünji bölümde işlikleriň yönkeme bilen üýtgeýşine üns çekilýär. Şonda arap dili bilen türk dilleriň arasyndaky tapawutlara we meňzeşliklere seredilip geçilipdir. Ýazar, ilkinji nobatda türk dillerde, sözler ulanylanda aýal we erkek adam üçin tapawudyň ýokdugyny, jyns aňladylmanyň bolmaýandygyny tekrarlaýar. Şeýle hem köplük san üçin arap dilindäki ýaly däl-de, türk dilde birden köp bolmagyň ýeterlikdigini nygtaýar. Şu ýerde bir bellemeli zat, ol hem sözlügiň ýazarynyň türk dildäki işlikleriň ählisini üç sany kökden alyp gaýdýanlygydyr. Bu bölümde ýokluk aňladylýan goşulmalara hem seredilip geçilýär. Dördünji bölümde türk dillerde, şol sanda türkmen dilinde ulanylýan söz böleklerine, goşulmalara garalyp geçilýär. Sorag sözlemiň aňladylyşy -my, -mi, kim?, näçe?, haçan?, niçik?, sözleriniň getirilmegi bilen aňladylypdyr. Umuman, sözlügiň 4-nji bölümü grammatika bagyslanylypdyr. Ondaky berilýän maglumatlar häzirki zaman türkmen dilinden hiç hili tapawutlanmaýar diýmek mümkin.

Abu Haýýan al-Garnatynyň (al-Andaluzy hem diýilýär) XIV asyryň başyna (1312-1313-nji ý.) degişli “Kitab al-idrak li-lisan al-atrak” atly sözlüğünde türkmen dili bilen gypjak diliniň arasyndaky aýratynlyklar deňeşdirilip öwrenilýär. Bu ýygyny türk dilleri öwrenmekde okuw kitaby bolup hyzmat edipdir, mundan başga-da ol özünde türkmen hem-de gypjak dilleriniň deňeşdirme sözlüğini, grammatikasyny jemleýän-de bolsa, käbir ýagdaýlarda ýazar tatar, bulgar, uýgur we beýleki türk dillerine-de garap geçýär.

Türki dil biliminiň taryhy barada gürrüň edilende XV asyra degişli “Türkmen diline nepis sowgat” atly işiň üstünde-de durup geçmegi makul bildik. Bu ýazuw ýadygärligi özünde dil baradaky gymmatly maglumatlary jemleýär. Kitap 2005-nji ýylda “Miras” merkezi tarapyndan halk köpçüligine ýetirildi. Onuň ahyryndaky berlen makalada bu işiň türkmen diline bagyşlanylyp ýazylandygy barada şeýle bellenilýär: “Biliň, dil ynsanlaryň özara gatnaşygy üçin aňrybaş zerur serişde we guraldyr. Türkmen dili barada ençeme kitap ýazyldy. Men hem özümden öň geçenleriň däbine eýernek isledim. Bu kitaby ýazmagymy isleýän dostlarymyň haýysyny kabul edip, Allatagaladan özüme kömek we ýardam diledim. Men Allanyň hemaýat we ýardam bermegi bilen bu kitaby känbir kyncylyk çekmän ýazyp gutardym. Kitaby birnäçe bölüme böldüm. Adyna “Türkmen diline nepis sowgat” diýip at goýdum” (Türkmen diline nepis sowgat, Aşgabat, 2005, 286-njy sah.). Kitapda arapça-türkmençe sözlükden başga, fonetika, grammatika degişli gymmatly maglumatlar bar. Olar türkmen dil biliminiň XV asyrdan nähili derejede ösändigini anyk görkezýär.

Türki dil bilimi diýlen düşünjede biz diňe bir türkmen we beýleki kowumdaş diller baradaky işleri göz önünde tutman, şol milletiň wekilleriniň dil hakyndaky eserlerini-de gysgaça derňemegi maksat edinýäris.

Gündogar alymlarynyň köpüsiniň ýazan ylmy işlerinde dil meselesine göni we gytaklaýyn deglip geçilýär. Biz bu ýerde olaryň käbiri hakynda gürrüň etmekçi bolýarys.

Ylym äleminde Aristundan (Aristotel) soň “ikinji mugallym” adyny alan, meşhur türkmen alymy **Abu Nasyr Muhammet al Farabynyň** dil bilimine bagyşlap

ýazan aýratyn işi bize mälim bolmasa-da, onuň pelsepewi işlerinde dil biliminiň meselelri babatdan gürrüň edilýän ýerlerine düş gelyäris. Alymyň işleriniň belli bir bölegi dil bilimine, suhangöýlüge, çeper ýazuwa, şygryýete bagyslanylypdyr. Farabynyň “Hatýň sungaty hakynda kitap”, “Gosgy we suhangöýlük hakynda kitap”, “Sözlükler hakynda” diýen işleri onuň dil bilimi bilen baglanyşykly köp meselelere degip geçendigini görkezýär. Al Faraby “Ylymlaryň bölünşi” diýen işinde ähli ylymlary 5 topara bölüp, onuň bir bölegini dil bilimine bagyslaýar. Beýik akyldar grammatika, dil bilen mantygyň (logikanyň) aragatnaşygy, olaryň biri-birine täsiri, tapawudy hakynda pikir ýöredende uly täzeligi öňe sürýär. Bu ýerde mantyk kanunlary bilen grammatikanyň kanunlary deňeşdirilýär. Mantyk (logika) söze ähli halklar üçin umumylykda garaýar, mantyk kanunlary ähli halklar üçin umumydyr, grammatiki kanunlarda bolsa, haýsydyr bir halka mahsus bolan sözleriň aýratynlyklary derňelýär. Faraby mantykdan (logikadan) tapawutlylykda her bir halkyň özüniň dil aýratynlygynyň bardygyny nygtaýar.

“Grammatikanyň ähli halklaryň sözleri bilen umumylygy ýokdur. Grammatikany düzýänler, haýsy dil üçin düzýän bolsalar, şol dilde bar bolan sözleri alýarlar. Mysal hökmünde Faraby ýunan we arap dilçileriniň aýdanlaryny ulanyypdyr. Araplar: “Arap dilinde sözler ada, işlige, ownuk bölege bölünýär” diýýärler. Ýunan dilçileri hem sözleri şeýle böleklere bölýärler. Ýöne, arap dilçileri ony arap, grek dilçileri grek diliniň mysalynda ulanýarlar, olara mysallary şol dillerden alýarlar. Her bir dil oňa şol sözleriň öz dillerinde bolanlygy üçin seredýär. Grammatikadan tapawutlylykda mantyk (logika) ähli halklaryň sözleri

ñeïn umumy bolan düzgünleri berýär. Ol hemme diller ñeïn umumy sözleri saýlap alýar, aýratyn halka degişli sözlere garamaýar” (Al Faraby, Ylym we paýhas hakynda, Alma-Ata, 1975, 78-nji sah.).

Diliň emele gelşi barada hem orta asyr alymlarynyň köpüsi öz pikirlerini aýdypdyrlar. Olar bu meselede birtopar täze pikirleri öňe sürüpdirler. Diliň gelip çykyşy barada şol döwrüň görnükli alymy **Nasyr Hysrowynyň** şu sözlerini hem ýatlap geçmek gerek: “Seniň sygyrdan we eşekden artykmaçlygyň paýhas bilen dildedir, paýhas bilen dil bolsa, hudaýyň peşgesinden başga zat däldir”.

Görsümiz ýaly, türki dil bilimi irki orta asyrlarda hem ösüşiň ýokary derejesinde bolupdyr. Bu babatda türkmen dil biliminiň goşandy ägirt uludyr. Türki dillere girýän dilleriň her birinde dil bilimi baradaky öňe sürülýän garaýyşlary öwrenmek hususy dil biliminiň wezipesidir.

Arap dil bilimi

Orta asyr musulman siwilizasiýasynyň çeşmelerini öwrenmek Gündogaryň musulmanlarynyň medeni ösüşleri hem-de ruhy gymmatlyklary hakynda baý maglumat berýär we olaryň dünýä siwilizasiýasyndaky ornuny, ähmiýetini kesgitlemekde möhüm çelgi bolup durýar.

Bize mälim bolsy ýaly, ylym ilkibaşda bütewilikde emele gelip başlaýar. Mysal üçin, pelsepe, many jähtden özüne golaý bolan birtopar ylymlary birleşdiripdir. Pelsepäniň emele gelmegini ylmyň belli bir ulgamlara salynmagyna dörän islegiň ilkibaşky alamaty diýip düşüniپ bolar. Orta asyrlarda ylymlary bölümlere bölmeklikde ylahyýet, mantyk (logika), grammatika aýratyn ähmiýete eýe bolupdyr.

Arap ylmynyň ösüşiniň birinji döwründe (VII-VIII a.a.) ylmyň merkezi Yrakdaky **Kufa** we **Basra** şäherleri bolupdyr. Ol ýerde arap dili hem-de onuň grammatikasy çuňňur öwrenilipdir, munuň esasy sebäbi arap diliniň döwlet dili, şeýle-de yslam dininiň dili bolmagydyr. Arap ylmynyň ikinji döwri Halyflygyň Bagdat şäherine geçirilmeginden soň, ýagny VIII asyryň ahylaryndan başlanýar. Şol döwürlerde Bagdat şäheri arap ylmynyň merkezine öwürülipdir. Ilkinji nobatda bu ýere gadymy döwrüň gündogar golýazmalary ýygnaýypdyr hem-de olar arap diline terjime edilipdir. Terjime işleri 830-njy ýylda Bagdatda “**Dar-el-Hikmäniň**” (Parasat öýüniň) esaslandyrylmagyndan soň has-da giň gerime eýe bolupdyr.

IX-X asyrlarda Bagdat we arap medeniýetiniň beýleki merkezleri özbaşdak ylmy-döredijilik ojaklaryna öwürülipdir. Arap medeniýetiniň bu döwürdäki meşhur wekillerine **at-Tabari**, **al-Masudi**, **Ibn Fadlan** we beýlekiler degişlidir. X asyryň ahrynda Basra şäherinde döredilen “**Ihwan as-safa**” (Päk doganlyk) diýlip atlandyrylýan alymlar topary öz döwrüniň ähli ylymlaryny jemläp, ensiklopediýa ýazdylar. Arap ylmynyň ösüşiniň üçünji döwri hakynda gürrüň edilende onuň XI-XV asyrlary öz içine alýandygyny belläp geçmek gerek. Bu döwürde arap ylmynyň täze merkezleri: **Siriýada Halap**, **Damask**, **Müsürde Kair**, **Andalusiýada Granada** we **Sewilýada** döräpdir.

Arap dil biliminiň kemala gelmeginde we örän gysga döwrüň içinde ösüşin ýokary derejesine ýetmeginde arap halkynyň çalt ösmegine getiren taryhy şertler uly ähmiýete eýe bolupdyr. 632-nji ýylda harby-dini döwlet Arap halyflygy esaslandyrylypdyr. Onuň çäkleri adatdan daşary çaltlyk bilen giňelip, öz düzümine Ýakyn we Orta

Günbatar, Hindistanyň köp bölegini, Kawkazy, Demirgazyk Afrikany, Ispaniýany birleşdiripdir. Yslam dini bilen bilelikde arap dili hem giňden ýaýrapdyr. Ol diliniň, döwleti dolandyrmagyň, magaryfyň hem-de ylmyň diline öwürilipdir. Orta asyrlarda latyn dili Günbatar Ýewropada nähili ähmiýete eýe bolan bolsa, Halyflyk döwründe arap diliniň ähmiýeti hem şol derejä ýetipdir.

Şu döwrüň arap dünýäsinde tebigy hem-de ynsanperwer ylymlar ösüşiň ýokary derejesini başdan geçiripdir. Dil bilimi bilen meşgullanmak, esasan hem, arap dili bilen meşgullanmak hormatly kär hasaplanýlar, hatda Halyflygyň hökümdarlary-da dil biliminden daşda durmandyrlar. Arap diliniň ilkinji grammatikasyny döredijiniň 656-661-nji ýylda hökümdarlyk eden halyf Alydygyny taryhy maglumatlar tässyklaýar. Görnükli arap alymy Ibn Hallikanyň ýazmagyna görä, bir gün orta asyr arap dilçisi Abdulaswad halyf Alynyň ýanyna baranda onuň çuňňur oýa batyp oturandygyny görüpdir. Ol hökümdardan munuň sebäbini soranda, ol: “Biziň şäherimizde sözleşiş medeniýetiniň kadalary dogry ýerine ýetirilmeyär, sonuň üçin hem arap diliniň grammatiki düzgünleri hakynda kitap ýazasym gelyär” diýip jogap beripdir. Şondan birnäçe gün geçenden soňra Halyf Abdulaswada bir depder berýär, onda söz toparlarynyň atlara, işliklere hem-de ownuk böleklere bölünendigi bellenişli geçilýär. Şol söz toparlarynyň her haýsynyň häsiýetli aýratynlyklary aýdyň düşündirilipdir.

Allatagala tarapyndan Gurhanyň arap dilinde inderilmegi bu dile bolan garaýşa uly täsir edipdir. Arap diliniň arassalygyny saklamaklyga döwletiň esasy meselesi hökmünde garalypdyr. Araplaryň öz

ene dillerine bolan buýsanjy olaryň birtopar atalar sözlerinde söhlelenmesini tapypdyr: “Rimlileriň paýhasy olaryň beýnilerinde, hindileriňki – olaryň hyýalbentliginde, grekleriňki olaryň duýgusynda, araplaryňky bolsa olaryň dilinde”, “Ynsanyň piri Adamata, parslaryňky Selman pir, hebesileriňki – Bilal, guşlaryňky – bürgüt, ösümlikleriňki – lotos, aýlaryňky – remezan, günleriňki anna günü, dilleriň piri arap dilidir”. Dile bolan şeýle derejedäki söýgi arap dil biliminiň ösmeginde iňňän güýçli ähmiýete eýe bolan hadysalaryň biridir.

Biz şu ýerde bir zada üns bermeli: orta asyrlaryň dil bilimi araplaryňkydan tapawutlylykda Ýewropada nähilidi? Umumy taryhdan bilşimiz ýaly, orta asyrlarda Ýewropada katolik buthanasy höküm sürüpdur. Katolik buthanasy ylmyň ösmegine belli bir derejede zyýan berip, onuň ösmegini bökdäpdir. Erkin pikirli birtopar alymlar otda ýakylyp öldürilipdir.

Arap ýazuwy yslam dini kabul edilmezinden ön emele gelipdir. Ol sagdan çepe ýazylyp, günbatar semit ýazuwynyň düzgünlerine esaslanypdyr. Arap ýazuwynyň kökünde nabateý (b.e.ö IV- b.e I asyrlar), arameý ýazuwlary durýar. Nabateý ýazuwyny Sinaý ýarym adasyndaky we Demirgazyk Arabystandaky ýaşan arap dilli halklar VI asyra çenli ulanypdyrlar. Araplaryň öz hususy ýazuwlary VI asyrda Lahmid welaýatynyň Hira şäherinde döredilipdir. Ol VII asyryň ortalaryndan Gurhanyň ilkinji ýazmaça nusgasyndan öz ösüşine başlapdyr. VII asyryň ikinji ýarymyndan başlap, goşmaça astyn, üstün belgileri, uzyn hem-de gysga çekimlileri aňlatmak üçin belgiler, çekimsizleri goşalandyryp aýtmak üçin belgiler girizilýär. Orta asyrlarda arap ýazuwy köp sanly musulman halklarynda ulanylyp, täze grafiki ulgamyň emele

gelmegine getiripdir. Öňki SSSR-iň birtopar respublikalarynda-da tä XX asyryň 20-nji ýyllaryna çenli arap ýazuwyndan peýdalanylypdyr. Arap diliniň ilkinji grammatikasynyň **Halyf Aly** tarapyndan döredilendigini öň belläp geçipdik. **Abdulaswad** Halyfyň döreden grammatikasyny has-da kämilleşdiripdir. Uzyn we gysga çekimlileri belläpdir, sözleriň üýtgeýşi, söz ýasalys barada birentek täzelikleri girizipdir.

Arap dil biliminiň orta asyrlardaky iň ösen döwri VIII-XIII asyrlara degişlidir. Araplaryň dil biliminde döreden anyk usulyýet ugry öňki asyrlaryň dowamynda gazanylan üstünlikleriň jemi bolup durýar, edil händi dil bilimindäki ýaly olar öz dilleriniň gurluşyna çuňňur aralaşypdyrlar hem-de dil hakyndaky ylmy köpsanly wajyp düzgünler bilen baýlaşdyrypdyrlar.

Ilkinji kämil grammatiki işler gadymy siwilizasiýanyň mekany bolan Ýefrat hem-de Tigr derýalarynyň aralygynda ýerleşen Basra we Kufa şäherlerinde ýazylypdyr. Bu şäherlerde iki sany grammatiki mekdep döredilipdir. Grammatiki mekdepleriň arasynda uzak wagtyň dowamynda arap diliniň grammatikasy boýunça jedeller edilipdir. Basra mekdebiniň wekilleri Gurhanyň diliniň nusgawy kadalaryny berk saklamagy talap edipdirler, Kufa mekdebiniň wekilleri bolsa, arap orfoepiýasynyň esasynda hijaz şiwesini goýup, gepleşik diline esaslanýan birtopar üýtgetmeleri girizipdirler. Basra mekdebiniň wekilleri söz we şekil ýasalysda esasy birligi masdar diýip hasaplasalar, kufalylar öten zaman işlik şekili hasaplapdyrlar. Basra mekdebiniň meşhur alymy **Sibaweyhi** (794-nji ý. aradan çykan) sintaksisiň, morfologiýanyň, fonetikanyň meselelerini özünde

Jemleýňň "El Kitap" atly meşhur işini döredipdir. "Sibaweyhi" sözünü arap dilçileri pars dilindäki "Sib"- alma sözi bilen baglanyşdyrýarlar. Sebäbi Sibaweyhi gelip çyksy boýunça pars milletindendir. Ýöne şeýle-de bolsa ol öz pikirlerini arap dilinde örän çeper beýan edipdir. Onuň hakyky ady **Omar Beşir ibn Osman ibn Gammarydyr**. Sibaweyhi öz işinde gadymy sygyrlaryň (1000-den gowrak goşgudan) Gurhandan alnan mysallaryň üsti bilen grammatiki birliklere kesgitleme berýär. Sibaweyhiniň grammatikany şeýle gutarnykly ulgama salandygy soňky döwrüň arap dilçilerini hem haýran galdyrypdyr.

Bu işde fonetikanyň meselelerine hem düýpli garalyp geçilýär. Sibaweyhi arap dilindäki sesleriň emele gelmeginiň 16 sany ornuny belläp, sesleri soňa laýyklykda degişli toparlara bölüpdir. Araplaryň şol döwürdäki uly üstünlikleriň biri, olaryň ses bilen harpy tapawutlandyryp bilmegidir. Ses bilen harpy tapawutlandyrmak meselesini Ýewropada biziň günlerimize çenli biri-birine garysdyrýarlar.

Sözleri toparlara bölmek meselesinde araplar **Arastunyň** (Aristotel) pikirine eýerip, diňe atlary, işlikleri, ownuk bölekleri belläp geçipdirler. Arap diliniň fonetikasy morfologiýa we sintaksise garanynda düýpli ösüpdir, munuň sebäbi Gurhany dogry okamagyň düzgünleriniň işlenilip düzülmegi bilen düşündirilýär. Arap dil biliminiň esasy aýratynlyklarynyň ýene biri arap dilçileriniň beýleki diller, ýagny mongol, türki, pars dilleri bilen gyzyklanmagydyr hem-de dilleri deňeşdirip öwrenmegidir. Ýöne näme üçindir arap dilçileri türki dilleriniň esasy aýratynlyklarynyň biri bolan singarmonizm kadasyna aýratyn üns bermändirler.

Arap dil biliminde grammatika, fonetika näçe çuňňur öwrenilse-de hem leksikologiýa has anygy leksikografiýa ugrundan edilen işler esasy ünsüni çekýär. Araplar ägirt köp möçberde leksiki material ýygnapdyrlar hem-de olary dürli görnüşlerdäki sözlükler boýunça toparlara bölüpdirler. Olar arap diliniň söz baýlygyny has giňden açyp görkezmäge aýratyn üns beripdirler, meselem, gylyç sözünüň 500, ýolbars sözünüň 500, düýe sözünüň 1000 sany manydaş sözünü tapypdyrlar. X asyr dilçisi **Hamza al Ysfyhany** “bela” sözünüň 400 sany manydaş sözünü sanap, “Bela sözünüň özi bela” diýip belläpdir. Arap dilçileri ene dilleriniň sözlüklerini düzmäge köp zähmet siňdiripdirler.

Belli arap dilçisi **Al-Firuzabady** tarapyndan 60 tomluk sözlük düzülipdir. Bu sözlük käbir çeşmelerde 100 toma ýetýär. Ýöne bu sözlük saklanyp galmandyr. Şeýle-de bolsa Al Firuzabady şol sözlügiň esasynda “Kamus” atly başga bir sözlügi döredipdir.

Arap dil biliminiň görnükli wekilleriniň biri hökmünde **Halyl al Farahidi** belläp geçmek bolar. Onuň doglan ýylyny 718-nji ýyl töweregi hasaplaýarlar. Ol bütün ömrünü ylma bagyş edipdir, 791-nji ýylda metjidiň gümmezinden ýykylyp aradan çykypdyr. Onuň dürli ylymlar baradaky eden köpsanly işlerine garamazdan, döreden arap metrik ulgamy häzirki döwre çenli örän uly abraýdan peýdalanýar. Şunuň bilen bir wagtda Halyl “Aýna Kitaby” diýlip atlandyrylýan ilkinji arap sözlüginini hem düzüpdir. Onuň sözlügindäki sözler arap elipbiýiniň tertibinde ýerleşdirilmän, taryhy nukdaýnazardan ýerleşdirilipdir. Sanskrit grammatikasynyň tertibine laýyklykda, ilki bilen bokurdak sesleri bilen başlanylýan, soň dodak sesli, ýarym çekimli hasaplanylýan harplar ýerleşdirilipdir.

Ýöne başga bir tarapdan rus we ýewropa alymlary

bu sözlükde grek ylmynyn täsiri bar diýip tassyklaýarlar. Sebäbi sözlükdäki ylymlaryň bölünişi baradaky pikirler grekleriňki bilen gabat gelýär.

Arap ylmy edebiýatynda Halylyň “Aýna Kitaby” ýazandygyna şübhelenmeler bar. Bu kitaby Halylyň okuwçysy **al-Laýit** ýazandyr diýp hasaplaýarlar. Ýöne häzirki zaman arap dilini öwrenijiler Halylyň “Aýna Kitaby” ýazandygyny delilleriň üsti bilen tassyklaýarlar. Halylyň eden işleriniň birentegi biziň döwrümize gelip ýetmedik hem bolsa, ony arap dil biliminiň uly bir döwriňi esaslandyryjy hökmünde öňe sürýärler. Şu ýerde bellemeli zatlaryň biri, Halyl **al-Farahidi** meşhur arap grammatikaçysy Sibaweýhiniň hem mugallymy bolupdyr.

Dil biliminiň leksikologiýa ugrunyň belli wekilleriniň biri hem Sibaweýhiniň döwürdeşi Basra şäherinde doglan **al-Asmaýdyr** (740-njy ýylda doglan 828-nji ýylda aradan çykan). Ol Halylyň elinde düýpli ylym alyp, soň öz gezeginde birtopar alymlary yetişdiren hormatly mugallym bolupdyr. **Al-Asmaýi** arap diliniň şiweleriniň gaty köpüsini bilipdir, hut şunuň esasynda sözleriň temalaýyn alamatlary boýunça ýerleşdirilen sözlüginizi düzmek üçin köpsanly sözleri ýygnapdyr. Onuň at, düýe, goýun, wagsy haýwanlar bilen baglanysykly şiweleriniň özüne içine alýan birtopar sözlükleri düzendigi arap dil biliminde bellidir.

Al-Asmainiň döreden sözlüklerine girizilen sözleriň hemmesi diýen ýaly onuň hut öz gören zatlarynyň atlarydyr.

Al-Asmaýiniň şiweleriniň sözlük düzümi baradaky eden işlerine garamazdan, arap dili biliminiň leksikologiýa, leksikografiýa ugurlarynyň esasy kemçilikleri, aýry-aýry beduin taýpalaryndan ýygna-

sözleriň umumy ulanylýan sözler bilen deňeşdirilmezliginden, olaryň arasyndaky many tapawutlaryny ýüze çykarylmaslygyndan ybarat bolup durýar.

Arap dil biliminiň leksikologiýa bölümi hakynda gürrüň edilende dünýä dil biliminiň ägirtleriniň biri hasaplanylýan, milleti türkmen **Ysmaýyl Jöwheriniň** dil bilimindäki hyzmatlary ýatlanylýp geçilmelidir. Ol sözlük düzmekde örän ýokary derejelere ýetip, zamasynyň alymlary tarapyndan “Leksikologiýanyň ymamy” diýlip atlandyrylypdyr. Jöwheri ylmy taýýarlygy öz daýysy, belli ylmy işgär **Ybraýym Farabydan** alýar, Mesopotamiýada, Siriýada, Hijazda bolup, arap dilini ylmy taýdan çuňňur öwrenýär. Şondan soň Damganda, Nişapurda, Horasanda ýaşap arap dilinden, grammatikadan, hatdatlyk sungatyndan sapak berýär. Ol hatdatlyk sungatynda şeýle bir üstünlik gazanýar welin, hatda onuň ýazan hatyny belli hatdat **Ibn Muklanyň** işinden tapawutlandyryp bolmandyr.

Ysmaýyl Jöwheriniň “Syhah” atly sözlügi özünde kyrk mün sözi jemläp, uly meshurlyk gazanýar. Bu sözlük elipbiý tertibinde düzülen ilkinji sözlükleriň biridir, beýle usul Ýewropadaky sözlük düzüliş ylmynda giňden peýdalanylýp başlaýar. Jöwheriniň sözlügi onlarça ýylyň dowamynda dürli çekismelerde ara alnyp maslahatlaşylýar. Hatda birnäçe ýüzýyllyklardan soň, **Suýuty** 1505-nji ýylda Mekgede Jöwheriniň işi hakynda kitap ýazýar.

Eýýubylaryň Müsürde hökümdarlyk eden döwründe diliň sintaksis, morfologiýa, sözlük düzüliş ugurlary diýseň ösüpdir. Bu ugurlardan örän meshur alymlar ösüp ýetipdir. Ol alymlar öz döreden eserleri, eden ylmy

işleri bilen sonky nesillere uly täsirlerini ýetiripdirler. Dilçilik ylmynyň meşhur alymlary hökmünde **Ibn Berrini, Täjeddin Abuly, el-Kindini, el-Polady, es-Serişi, es-Sahawy** görkezmek mümkin.

Salaheddin Eýýubynyň döwründe sintaksis, morfologiýa ugurlaryndan gadymy dilçileriň işlerinden **Sibaweyhiniň** kitaby, **Abu Aly Parsynyň** ylmy işleri, sözlük düzüliş ylmyndan **El-Jöwheriniň** “**el-Syhah**” sözlügi uly meşhurlyga eýe bolupdyr. **Salaheddin Eýýubynyň** hökümdarlyk eden döwründe ýaşan dilçi alymlar, olaryň döreden eserleri barada gürrüň edilende dil biliminiň nähili uly derejelere ýetendigine göz ýetirmek mümkin.

Ibn Berri Abu Muhammet Abdylly el Makdisi—1106-njy ýylda Tustatda dogulýar, şol şäherde 1187-nji ýylyň **Türkmenbaşy** aýynyň 10-una, **Ruhgüni** aradan çykýar. Bu dilçi öz döwründe dil biliminiň sözlük düzüliş, sintaksis, morfologiýa ugurlarynyň şasy hasaplanylýpdyr. **Ibn Berri** ýaşlygynda **Ibn el-Kattadan** we başga birnäçe alymlardan tälim alýar. Alym dil biliminden başga ylymlar bilen gyzyklanmandyr, dil ylmyndan köp işleri eden hem bolsa, ýazan kitaplarynyň sany azdyr. Onuň meşhur işi hökmünde “**Jöwheriniň el-Sihah işine düşündiriş**” eserini görkezmek bolar. **Ibn Berri** bu işi doly ýazyp gutaryp ýetişmeýär, ol soň şägirtleriniň biri tarapyndan tamamlanylýpdyr.

Aslynda **Jöwheriniň el-Sihah** eserine düşündirişi **Ibn Berriniň** halypasy **Ibn el Katta** ýazyp başlapdyr. Mundan başga-da alymyň “**Dürret el Gawwas**” (**Dürüň guwwasy**), “**el-Makamat el Haririýeniň tankydy**na garsylyk” ýaly işleri bardyr.

El-Bündehi, Täjeddin Abu Seyit Muhammet ibn

Abdyrahman el Masudy-1128-nji ýylyň Gurbansoltan aýynyň 4-ine, ýaşgüni eneden dogulýar, 1188-nji ýylyň Gurbansoltan aýynyň 28-ine hoşgüni Damaskda aradan çykýar. Onuň asly Magrupdan bolup, ýazyjylyk, yslam hukugy ylmy bilen meşgullanýar. Damaska gelenden soň Sümeýsat Hangähinde ýaşap başlaýar. Täjeddin Salaheddin Eýýubynyň ogly Mäligiň mugallymy bolupdyr. Şonuň üçin hem Täjeddin Müsürde köp ýaşamaly bolýar. 1177-1181-nji ýyllar aralygynda Täjeddin Müsürde Salaheddine we Ymameddine hadys ylmyndan sapak berýär. (Remezan Şesen, Salaheddin Eýýuby we döwlet, Stambul 1987, 369-njy sah.). Onuň Fatymynyň saraý kitaphanasyndan hem-de Halabyň metjit kitaphanasyndan peýdalanandygy gürrüň berilýär. Täjeddin özüniň ýygnaň gymmatly kitaplaryny aradan çykmanka Sümeýsat Hangähine miras goýýar. Onuň ýazan eserleriniň arasynda iň meşhury “Megänil-Mukamat” atly 5 jiltlik eseridir.

Ibn Şyhraşyb Aby Japar Muhammet ibn Aly el Mazenderany – 1192-nji ýylda Halapda aradan çykýar. Ol ylmyň dürli ugurlary bilen meşgullanypdyr. Ibn Şyhraşyb halyf tarapyndan uly hormata mynasyp bolupdyr. Dile degişli işlerinden “El Fusul fil Nahw”, “Kitab el-Mesälib” kitaplary uly meşhurlyga eýedir.

El-Balaty Täjeddin Osman ibn Isa – 1130-njy ýylyň Ruhnama aýynda Musulda dogulýar. 1212-nji ýylyň Sanjar aýynyň 8-ine Kahirede aradan çykýar. el-Balaty ilki başda Damaskda ýaşan hem bolsa, Müsür eýelenensoň şol ýere göçýär. Salaheddin oňa ýörite aýlyk belläp, Amr metjidinde dil bilimine degişli işleri ýazmaga şert döredýär. el-Balaty beýik dilçi bolmak bilen birlikde taryh ylmynda hem köp işler edýär. Onuň dile we edebiýata degişli ýazan işlerinden “Uly aruz”, “Kiçi

aruz", "Arap diliniň söhlesi" ýaly gymmatly kitaplaryny görkezmek bolýar. Magryplylaryň usuly boýunça "kadyl-Fadyl" kasydasyny hem ýazypdyr, kasydada diňe gaýn, zal, dal, we za harplaryny ulanypdyr.

Isa ibn el-Molla ibn Meslemet el-Rafiý (1208-nji ýylda aradan çykan). Bu alym Rakada çagalaryň terbiýesi bilen meşgullanýar, Zeňniler we Gökböriler hakynda goşgular ýazýar. Onuň iki jiltlik sözlük kitaby morfologiýa degişli "el Manne" we "el Karine" atly kitaplary bardyr.

Täjeddin Abul-Ýümn Zeyd ibn el Hasan el Kindi – 1226-njy ýylyň Ruhnama aýynyň 15-ine Bagdatda dogulýar, 1217-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 16-syna başgüni Damaskda wepat bolýar. Ol Bagdatda Subty Abu Mansur el-Haýat, Ibn el-Sejери, el-Jewaliki, Abu Mansur el-Kazzaz ýaly alymlardan sözlük düzüliş, edebiýat, sintaksis, morfologiýa boýunça tälim alýar. 1168-nji ýylda Şama gelip, Halapda mekan tutýar. el-Kindi birnäçe ýyl täjircilik bilen meşgullanýar. Soňra Ferruh şanyň hyzmatynda bolýar. Onuň hemaýat etmegi bilen Müsürdäki Fatymy Hilafet kitaphanasyndan we dünýäniň beýleki kitaphanalaryndan gymmatly eserleri ýygnap, Damask metjidinde gymmatly eserleriň hazynasyny döredýär. el-Kindi Salaheddiniň ogly el-Mälik el Abdyllanyň, ondan soňra bolsa el-Mälik el-Muazzamyň mugallymy bolýar. Onuň ady rowaýatlara girip, uly meşhurlyk gazanýar. Dünýäniň dürli künjeginden gelen ylym teşneleri, alymlar el-Kindiniň eserlerini ürc edip okaýarlar.

Abu Şamyň aýtmagyna görä, onuň ylmy işleriniň atlary, mazmuny alymlaryň eserlerinde duş gelýär. Abdullatyf el-Bagdady we Jemalleddin el-Kyfty el-Kindiniň özüni alyp barsyny beýlekilere nusga

hasaplapdyr. Onuň ýazan eserleriniň az sanly bolandygyny döwürdeş alymlary tassyklaýarlar. Dil hakyndaky eserleriniň arasynda “Mütenebbi kitabyňa düşündiriş”, “el-Sarim el-Kindi fil Raddi alel-Kindi” eserleri iň meşhur işleridir. el-Kindiniň ady häzirki döwürde dünýä dil biliminde hormat bilen tutulýar.

Ibn el-Müsteweli el-Erbily el-Mübärek, ibn Ahmet – 1169-njy ýylda Erbilde dogulýar. 1239-njy ýylyň Alp Arslan aýynyň 27-sine, dýnçgüni Mosulda wepat bolyar. Ol edebiýatçy, dilçi, taryhçy we döwlet işgäri bolup, Gökböri döwründe wezir bolup işleýär. Ibn Ahmet mongol basybalyjylary Erbili eýeländen soň, Mosula göçýär we şol ýerde aradan çykýar. Onuň alymlar hem-de ylym hakyndaky örän köp işleri bitirendigi bellidir. Alymyň iň meşhur eseri “Nebahet el-Beled el-Hamil” atly Erbiliň taryhy boyunca ýazan kitabydyr. Bu gymmatly işiň bir bölegi biziň döwrümize gelip ýetipdir. Ibn Ahmet dile we edebiýata degişli 10 jiltlik “El-Nyzam”, 2 çiltlik “Isbat el-Muhassal” ylmy işlerini döredipdir. Döwürdeş alymlaryň tassyklamagyna görä, bu alym özüniň goşgulary bilen hem tanalypdyr, sygyr diwany okyjylaryň arasynda uly meşhurlyk gazanypdyr.

Ibn Ýeňiş Muwaffakuddin Ýeňiş ibn Aly – 1158-nji ýylyň Ruhnama aýynda Halapda dogulýar, 1245-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 18-ine El-Halaby ýaly güýçli dilçileriň elinde ylym alýar. Ibn Hallykan Ibn Ýeňişin Halabyň iň güýçli dilçisi bolandygyny, Halap metjindinde we Rawahiýe Medresesinde sapak berendigini belläp geçipdir. Ýeri gelende Ibn Hallykanyň Abu Nasr al-Faraba hem ägirt uly baha berendigini ýatlamalydyrys: “Faraby musulmanlaryň uly pelsepeçileriniň biri bolup, ylymda onuň derejesine ýetip biljek adam olaryň (musulmanlaryň) arasynda ýokdur” (Al-Faraby, Ylmy işler, M, 1975, 100-102-nji sah.).

Alymyň “Şerh el-Mufasssal” atly eseri zamanasynda örän uly meşhurlyk gazanypdyr hem-de biziň günlerimize gelip ýetipdir. Salaheddin Eýýuby tarapyndan gurlan Eýýuby türkmenleriniň döwleti döwründe ýaşan dilçi alymlar diňe bir dil-edebiýat ylmy bilen çäklenmän, ylmyň dürli pudaklary boýunça hem ylmy işleri döredipdirler. Şol döwrüň edebi we ylmy mirasy Eýýubylar döwletiniň ähli taraplaýyn ösendigine şaýatlyk edýär.

Arap dil biliminiň orta asyrlardaky ýagdaýyna baha berlende asakdaky häsiýetli aýratynlyklary belläp geçmek gerek. Köp babatdan grek pelsepesine bagly bolan grek dil bilimine garanyňda, arap dil bilimi diliň gurluşyny derňände özbaşdaklygy bilen tapawutlanypdyr. Hut şu ugurdan öňe gitmeler arkaly olar ses bilen harpyň arasyndaky aýratynlyklary ýüze çykarmagy başarypdyrlar, sesleri fiziologik nazardan bölmeklige synanyşyklar edipdirler, hatda häzirki zaman dilçileriniň arasynda uly jedelleriň döremegine sebäp bolýan dürli fonetik hadysalaryň gelip çykyşyna, manysyna düşündirişler beripdirler. Arap dil bilimde semit dilleri üçin häsiýetli bolan üç çekimsizli kök düşünjesi ajaýyp takyklygy bilen öňe sürülüpdir. Ulanylyş ýygylgynyň sesiň düzümine edýän täsiri hakynda düýpli pikirler aýdylypdyr. Ýewropa alymlary şunuň bilen bir wagtda arap dil bilimindäki birtopar kemçilikler barada hem agzap geçýärler, ýagny sintaksisiň, morfologiýanyň, fonetikanyň meseleleriniň garyşdyrylýandygyny belleýärler. Mundan başga-da arap diliniň sintaksisine ünsüň pes derejede bolandygyny agzap geçýärler.

Ýöne muňa garamazdan arap dil bilimi dünýä dil bilimine dilleri öwrenmekligiň umumy nazaryýeti we tejribesi boýunça örän köp maglumatlary berdi. Orta asyrlarda dil bilimi boýunça edilen işler, diňe Gündogar

dil bilimine, şol sanda arap dil bilimine degişlidir diýsek hakykatdan daş düşdügimiz bolmazdy diýip pikir edýäris.

Hytaý dil bilimi

Dünýäniň dilçi alymlarynynyň köpüsiniň pikirine görä, Gündogarda, esasan, üç sany durnukly dilçilik däpleri öňe sürülýär. Şolaryň biri-de öz kökünü gaty gadymy döwürlerden alyp gaýdýan Hytaý dil bilimidir. Hytaý dilini öwrenmegiň taryhyny 2000 ýyldan hem köpräk wagt bilen ölçeyärler. Esasy bellemeli zatlaryň biri-de Hytaý dil bilimi beýleki ýurtlaryň dilçilik däplerine garaşsyzlykda ösüp, gaýta onuň özi Ýapon hem-de goňsy döwletleriň birtoparynyň dil öwreniş ylmyna uly täsir edipdir. Dil biliminiň Hytaý mekdebiniň ýörelgeleri Günorta-Gündogar Aziýa dilleriniň birenteginiň, esasan hem, bogun gurluşly dilleriň öwrenilişinde, beýan edilşiinde giňden peýdalanylypdyr. Hytaý dil biliminiň öwrenilişi uzak ýyllaryň dowamynda dünýä dil biliminiň öwrenýän dilleriniň çäginde çetde galypdyr.

Munuň birnäçe sebäbi bolup, esasan, hytaý diliniň beýleki dillerden düýpli tapawutlanýandygy, ýazuwynyň üýtgeşikdigi, mundan başga-da Hytaý medeniýetiniň özboluslylygy bilen düşündirilýär.

Biziň häzirki günlerimizde-de Hytaý dil bilimi diliň kadalaryny, düzgünlerini beýan etmekde öz ýerli ýörelgeleriniň artykmaçlyklaryna daýanýar. Alymlar hytaý ýazuwy biziň eýýamymyzdan öňki II müňünji ýyllygyň ortalarynda emele gelipdir diýip hasaplaýarlar. Ýöne, 1899-njy ýylda tapylan, ýüzi ieroglif belgili süňkleriň ýaşy biziň eýýamymyzdan öňki 13-11-nji ýyllar diýlip kesgitlenildi,

bu hem hytaý ýazuwynyň ösliş taryhy hakynda täze çaklamalary öňe sürmäge esas berýär. Hytaý hatynyň esasy ýazuw belligi ieroglifdir. Ol dil biliminde, köplenç, bogna deň dil birligi bolup, ýygy-ýygydan söze hem gabat gelip bilýär. Ieroglifler adamzadyň hat-ýazuw taryhynyň birinji basgançagy bolan piktografiýanyň (surat ýazuwynyň) käbir alamatlaryny-da özünde jemleýär. Olar biri-birlerine goşulyp ýa-da aýratynlykda belli bir manyny berýän sözi aňladýarlar. Ses ýazuwyndan tapawutlylykda her bir zat, düşünje we ş.m üçin aýry-aýry hytaý ierogliflerini peýdalanmaly bolýar. Sonuň üçin-de, olaryň sany elipbiýli ýazuwlaryňka garanyňda juda köpdür. Umuman, Hytaý ýazuwynda takmynan 50 müňe golaý ieroglif bar diýlip çaklanylýar. Häzirki zaman ýazuwynda 4-7 müň belgi ulanylýar. Olar dürli şiwelerde tekstler ýazmakda, sözleri aňlatmakda birmeňzeş peýdalanylýar, hut şu babatdan-da hytaý ieroglifleri Ýapon, Koreý, Wýetnam dillerine geçipdir hem-de uzak wagtyň dowamynda Günorta-gündogar Aziýanyň milletara aragatnaşyk serişdesi bolupdyr.

Ieroglif hytaý dilçileriniň mydama üns merkezinde bolup, onuň ýazylysy, okalysy, aňladýan manysy yzygiderli öwrenilipdir. Gadymy we orta asyr Hytaýda ieroglifleri dürli taraplaýyn öwrenmek bilen baglylykda dil bilimi: gadymy sözleriň düşündirilişi, ieroglifleriň gelip çykyşy hem-de gurluşlarynyň öwrenilişi, fonetika ýaly üç ugra bölünipdir. Hytaý diliniň grammatikasyny öwrenmek meselesi has soň, ýagny XVIII-XIX asyrlarda ýüze çykýar. Dil biliminiň leksikografiýa-sözlük düzüş bölümi münlerçe ýyllaryň dowamynda ösüp kämilleşipdir. Hytaý dil bilimindäki ilkinji sözlükler hökmünde “Şi Çzou nýan” (öwrenmek üçin zerur bolan ieroglifleriň sanawy, b.e.öň IX-VIII a.a.), “Er ýa”

(ulgamlaşdyrylan ilkinji düşündirişli sözlük, b.e.öň III a), “Fan ýan” (b.e. ö I a-b.e I a. Han imperiýasynyň dürli ýerlerinde ulanylan sözleriň toplумы), “Şo wen sze zzy” (mälim bolan ähli ieroglifleri öz içine alýan, olaryň manysyny, gelip çykyşyny beýan edýän, toparlara bölýän ilkinji doly sözlük, b.e. II a) we ş.m işleri görkezmek bolar.

Hytaýda dil biliminiň fonetika bölüminiň ösmegine butparazçylygyň belli bir derejede täsiri bolupdyr, sebäbi bu din Hindistandan sygyrýete, sazlaşyga, owaza, äheňe bolan gyzyklanmalary, şeýle-de hindi elipbiý – bogun hatynyň ýörelgelerini getiripdir.

Fonetika boýunça işler sözlük düzüliş däpleri boýunça ýerine ýetirilipdir. Li Deniň “Şen ley”, Lýuý Sziniň “Ýun szı” atly fonetika bagyşlanan işlerinde sözler sazlaşygy boýunça ýerleşdirilipdir, olara rifmalaryň sözlügi hem diýmek boljak. V asyrda äheňleri öwrenmegiň tejribeleri peýda bolýar. Has soňra çekimsizlere, olary toparlara bölmäge gyzyklanmalar artýar, çekimsizleriň toparlara bölünişinde emele gelyän ýerleri esasy üns merkezine alynýar. Äheňler we çekimliler, sazlaşyklar hakyndaky maglumatlary özünde jemleýän fonetik jedwelleriň peýda bolmagy fonetikanyň özbaşdak ylym hökmünde kemala gelendigini görkezýär.

Gadymy Hytaý ylmynda zatlara dakylan atlar bilen olaryň arasyndaky baglanysyk hakyndaky pelsepewi jedel uly gyzyklanma döredipdir, bu aýratyn-da b.e.ö V-III asyrlarda has ýörgünli bolupdyr. Meşhur Hytaý pähimdary **Konfusiý** zatlar bilen olara dakylýan adyň arasynda tebigy baglanysyk bar diýip belläpdir, döwleti dolandyrmakda “atlary üýtgetmegiň” ilkinji zerur ädimdigini tassyklapdyr. Onuň “atlary üýtgetmek”

nazaryýetini legist (hukuk) mekdeplerinde kabul edipdirler. Munuň garsysyna daos ugrunyň pelsepeçileri zat bilen sözüň arasyndaky baglanyşygy inkär edipdirler. Dile ylmy taýdan çemeleşmegiň bu iki görnüşiniň seljerilmesi belli dilçi **Sýun Kuanyň** (b.e.ö. III a) işlerinde duş gelýär. Hytaý dilçileri XI-XIX asyrlarda gadymy döwürlerde emele gelen bogun gurluşly diliň beýan edilişiniň ýörelgelerini dowam etdiripdirler. Olar dili aýratyn seslere däl-de, bogunlara bölüpdirler. Äheňleri, olaryň goşgy düzülişdäki ähmiýetini öwrenmek V asyrdan başlanypdyr. Ilkibaşda II asyrda oýlanyp tapylan iki ieroglifden saýlamak ýoly bilen bogunlary bölmek usuly peýdalanylýar.

Sözleri sazlaşyklylygy boýunça toparlara bölüp, sözlükleri düzmek işi soňky asyrlarda hem yzygiderli dowam etdirilipdir. Bu sözlükler halkyň janly gepleşigi bilen bagly bolman, esasan, köne sözlüklerdäki beýan edilenleri gaýtalapdyr. “Ýun szin” (Sazlaşyklar aýnasy, takmynan VIII a) sözlüginde-de, **Çzen Sýaonyň** düzen sözlüginde hem (1011-1162) öz döwrüniň gepleşik sesleri, olaryň aýdylyş düzgünleri bilen tanyşdyrylman, şol bir gaýtalanýan sözler barada maglumatlar berlipdir. Aňly gepleşik dilini öwrenmek boýunça täze pikirler diňe Sun döwrüniň başynda, **Şao Ýunyň** (1011-1077) kitaplarynda duş gelýär. XII-XIII asyrlaryň ahyrynda ýuwaş-ýuwaşdan köne sözlüklerden. fonetik jedwellerden ara açylyp, janly gepleşik düzümiň aýratynlyklary öwrenilmäge başlanýar.

XIII asyrda Hytaý mongollar tarapyndan basylyp alnypdyr. Mongollaryň öz ýazuwy bolmandyr, resmi ýazgylar üçin uýgur elipbiýi peýdalanylypdyr. 1260-njy ýylda imperator Hubilaýyň buýrugy boýunça Tibet alymy

Pagba-lama Tibet ýazuwynyň esasynda mongol elipbiýini (ol dörtburç ýazuw diýlip atlandyrylýar) döredýär, bu elipbiý 1269-njy ýylda resmi taýdan ulanylysa girizilýär. Ýöne tekstler köne hytaý we uýgur döplerine laýyklykda ýokardan aşaklygyna ýazylypdyr. Dörtburç ýazuw giňden peýdalanyňp başlaýar (mongol, şeýle-de hytaý, tibet, sanskrit, uýgur tekstlerinde peýdalanylýar). Pagba-lamanyň döreden ýazuwy öz döwründe halkara fonetik elipbiý bolup hyzmat edipdir. Soň-soňlar dörtburç ýazuw wagtyň geçmegi bilen Hytaýda ulanylyşdan galypdyr. XIV asyrdan Ýuan nesilsalygynda dilden aýdylýan edebi žanrlar, esasan hem, drama žanry ösýär, bu bolsa paýtagt gepleşikleriniň aýdylyş düzgüni boýunça sözlükleriň düzülmegini talap edýär. 1324-nji ýylda **Çzou Desiniň** sözlügi peýda bolýar. Bu sözlükde täze, şol döwrüň Pekin gepleşiginiň sözleriniň aýdylyşy söhlelendirilýär.

1368-nji ýylda hökümet başyna ýene-de ýurduň çäklerini giňeltmek bilen gyzyklanýan hytaý nesilsalygy geçýär. Haýsydyr bir janly şiwä ýa-da gadymy sazlaşyk ulgamyna esaslanmaýan, haýsydyr bir aýdylyşlary nazarda tutýan täze hytaý sözlügi döredilýär. Munuň yz ýanyndan, ýurtda esasy orny eýeleýän demirgazyk şiwäni nazarda tutýan “Çzunýuan in ýun” atly sözlük peýda bolýar. XIV-XV asyrlarda adaty sowatly adamlara niýetlenilip tejribe (praktiki) sözlükleri ýazylýar.

Meý Inszonyň sözlüğünde (1615-nji ý.) ieroglifler 214 bölege – açara bölünýär. Bu sözlük soň **Çzan Szyle** tarapyndan täzeden işlenilýär (1671-nji ý.) hem-de ieroglifleriň dürli görnüşlerde ýazylyşy seljerilýär. Mançzur nesilsalygy döwründe **Meý Inszonyň** kitabyna daýanýan resmi standart sözlük (1716-nji ý.) ýüze çykýar, ol biziň günlerimize çenli peýdalanylypdyr. 1711-nji ýylda gadymy Hytaý ýadygärliklerinden

başlaýan, ägirt köp suratlar bilen bezelen, ieroglifleriň dürli ýerde gelsine bagyşlanyp 444 jiltde ybarat bolan kitap ýazylyp gutarylýar.

XVII-XVIII asyrlarda taryhy fonetika düýpli işlenilip, bu babatda uly üstünlikler gazanylýar. Ol gadymy tekstleri düşündirmäge hyzmat edýär. Hytaý dil bilimine taryhy fonetikany dörediji hökmünde **Gu Ýan** (1613-1682) bellidir, ol gadymyhytaý kapiýalar ulgamyny dolulygyna dikeltmäge çalsypdyr. Bu döň belli dilçiler **Daý Çzen** (1723-1777), **Kun Gansen** (1752-1786), **Sýan Dasin** (1728-1804) we ş.m tarapyndan dowam etdirilipdir. XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başlarynda gadymyhytaý diliniň taryhy fonetikasyna gyzyklanmalar gaýtadan döredi. Taryhy fonetikanyň ösüşi Hytaý dil biliminiň gazanan üstünlikleriniň biridir.

Hytaý diliniň şiwelerini toparlara bölmäge edilen ilkinji synanyşyklar XVI asyryň ahyryna ýa-da XVIII asyryň başlaryna (Min döwrüne) degişlidir. Gadymy sözleriň manysyna düşündiriş berýän sholastika täze ösüşe eýe bolýar. Şu nazardan **Žuan Ýuanyň** (1764-1849) ýolbaşçylygynda köpjiltlik ýygyny düzülýär.

Köne sözleriň manysyna düşündiriş bermek bilen meşgullanýan ugurdan ýuwaş-ýuwaşdan grammatika bölünip aýrylýar. Ilkinji nobatda “Gullukçy sözleriň sözlügi” atlandyrylýan sözlük düzülýär. **Lu Iweýiň** (1592), **Lýu Siniň** (1711), **Wan Inçžiniň** (1766-1834) düzen sözlüklerine gullukçy sözler hökmünde görülyän baglaýjylardan, ownuk böleklerden başga-da inkär ediji, sorag, görkeziji sözler, käbir hallar hem-de sypatlar girizilipdir. **Ýuý Ýue** (1821-1906) gadymyhytaý sintaksisiniň düzgünleriniň, düşnüksiz grammatiki gurluşlaryň birtoparynyň üstünde işläpdir. Irki orta asyrlarda Hytaý alymlarynyň daşary ýurt dilleri bilen

meşgullanandygy baradaky maglumatlar göze ilmeýär. Ýöne XV asyryň başlarynda goňşy ýurtlaryň hökümetleri bilen ýygy-ýygdydan bolýan gatnasyklaryň netijesinde hytaý dilinden daşary ýurt dillerine terjime edýän sözlükler peýda bolýar. Olarda daşary ýurt sözleri hem hytaý ierogliflerinde berilýär.

Ýewropa dil bilimi bilen ilkinji tanyşlyk XVI asyryň aýaklarynda XVII asyryň başlarynda bolýar. Ilkinji gezek hytaý dilinde Günbataryň ylmy we tehnikasy hakynda kitaplar çykarylýar. Olaryň arasynda **Szin Nigeniň** hytaý fonetikasyny ýewropa nukdaýnazaryndan beýan edýän kitaby hem bar ekeni, ýazar kitabynda hytaý sözlerini latyn harplarynyň üsti bilen beripdir.

XIX asyryň 90-njy ýyllarynda milli hytaý fonologiýasy täze ösüşe aýak basýar. Geljekki onýyllyklaryň fonetika bilen iş salyşýan alymlary elipbiý hatynyň ýörelgeleri, ugurlary bilen tanyşýarlar. 1892-nji ýyldan başlap hytaý dili üçin elipbiýleriň taslamalary peýda bolup başlaýar. Hytaý dilindäki sözleriň (bogunlaryň) seslere gabat geliş meselesi ara alnyp maslahatlaşylýar. 1958-nji ýyldan başlap Hytaý Halk Respublikasynda 26 belgiden durýan, latyn harplarynyň esasyndaky ses ýazuwy hereket edýär. Ol telegraf aragatnaşygynda, okuw kitaplarynda (aýratyn hem daşary ýurtlular üçin) peýdalanylýar. Häzirki wagtda elipbiý ýazuwyna doly derejede geçmek göz önünde tutulmaýar. Ierogliflerde ýazylan münlerçe ýyllyk taryhly ägirt uly medeni miras bilen arany açmazlyk üçin elipbiý ýazuwyna geçmek maksadalaýyk däl hasaplanylýar. Şonuň üçin-de dilçileriň esasy güýji ieroglifleriň ýazylyşyny yönekeyleşdirmäge gönükdirilendir.

1898-nji ýylda gadymy hytaý diliniň hakyky grammatikasy – wenýanýa (Ma Szýanczun, 1844-1900)

çap edilyär. Ol latyn uniwersal grammatikasynyň nusgasynda düzülip, ses tarapyndan tapawutlanýan hemme diller üçin grammatikanyň bir görnüşliligini öňe sürýär. Bu grammatikada käbir sözleriň we olaryň sözlemlerdäki bitirýän hyzmatlarynyň bölünüşini berilyär, sözlemleriň gurluşy hakyndaky maglumatlar, gullukçy sözleriň manylary beýan edilyär.

XX asyryň 30-40-njy ýyllaryndan başlap hytaý diline meňzeş dillere mahsus bolan dil hadysalaryny düşündirýän, hususy we ýewropa dilçilik döpleriniň utgaşmalaryna esaslanýan fonetika, esasan-da grammatika çalt depginde ösüp başlady.

Häzirki zaman hytaý dil bilimi dil hakyndaky dünýä ylmynyň bir bölümi hökmünde öz goşandyny goşýar.

Hindi dil bilimi

Gündogaryň özboluşly dilçilik döpleriniň ýene biri Gadymy Hindistanda ýüze çykypdyr. Ol hem edil Hytaý dil bilimi ýaly, diňe bir özboluşly aýratynlyklary özünde saklaman, goňsy ýurtlarda dil bilen baglanyşykly pikirleriň emele gelmegine, ösmegine düýpli täsir edipdir. B.e.ö II müňýyllygyň başynda Demirgazyk-günbatar Eýran we Hindistan hindi-ýewropa taýpalary tarapyndan eýelenýär. Şunuň netijesinde hindi-eýran dilleri iki şahaeýran hem-de hindiari dillerine bölünýär. Birinji şahadan ýaýran dillerde gepleýän halklar häzirki Owganystanyň we Täjigistanyň çäklerinde ýaşapdyr diýlip çaklanylýar. Hindiariýlylar barada aýdylanda bolsa, olar dilden-dile geçirilýän tekstleriň-wedalaryň (Rigweda, Samaweda, Ýadjurweda, Atharwaweda), weda medeniýetiniň (b.e.ö I müňýyllyk - b.e I müňýyllygyň ortalary) eýeleri hökmünde

tanalýar. Weda dili diýlip atlandyrylýan dini dessuryň dilini arassa saklamaga ymtylyş netijesinde b.e.ö I müňýyllykda diliň meseleleri bilen gyzyklanylmagyna sebäp bolupdyr. Weda dili ýokary gatlagyň wekilleriniň – brahmanlaryň arasynda ýaýrapdyr, bu dil hudaýlaryň dili hökmünde görnüp, onda jadyly güýç bar hasaplanylýpdyr. Weda diliniň düzüminde könelişen sözler hem bolup, olara hatda, brahmanlaryň özleri hem düşünmändirler. B.e I müňýyllygynyň ortalarynda weda dili eýýäm ulanylyşdan galypdyr. Hytaý dil biliminden tapawutlylykda Hindistanda dil bilimi diniň täsirinde bolupdyr. Hindi dil biliminde esasy orun gepleýiş diline berlipdir, ýazuw diliniň – hatyň emele gelmegi has soňky döwürlere degişli edilýär. Şuňa görä-de, ilkinji nobatda ses kanunlaryna, owaza, sazlaşyga, şeýle-de käbir ýagdaýlarda sözleriň gelip çykyşyna üns berilýär. Gadymy hindiler gepleýiş seslerini we olaryň toparlara bölünişini emele geliş taýyndan öwrenmekde hem uly üstünlikler gazanyypdyrlar. Olar fonemalaryň hem-de gepleýiş sesleriniň şol bir zat dældigine düşünişdirler, bogun-fonema düşüňjeleri barada maglumatlar beripdirler. Hindileriň sesleri emele geliş taýyndan anyk bölümlere bölmegi netijesinde, harp-bogun ulgamly hatlaryň (brahmi-b.e.ö VIII a töweregi, nagari, dewanagari, şarada we ş.m hatlar) döremegi üçin şertler döräpdir.

Gadymy hindilerde leksikografiýa (sözlük düzüş) ugurlarynda hem uly üstünlikler gazanylypdyr. Olar sanskrit dilinde weda gimnlerini ýerine ýetirilende amala aşyrylýan däp-dessurlaryň düşündirişlerini beripdirler. Şunuň bilen bir hatarda weda diline-de üns berlipdir. “Rigwedada” öň ulanylyp, soň ulanylyşdan galan sözleriň düşündirişleriniň berilmegi ilkinji dilçilik tejribelerine degişlidir. Hindi dil biliminiň ösüşiniň

soňky döwürlerinde nirukta atly ýörite ders döreyär, bu ders dini dessurlarda ulanylýan sözleriň gelip çykyşyny derňemek bilen meşgullanýar. Hudaýlaryň atlary, hereketleri, olar bilen baglanyşykly zatlar baradaky sözleri ýygnamak, düşündiriş bermek hem işjeň häsiýete geçýär. Gadymy hindi dilçileriniň biri bolan Ýaskanyň “Niruktasy” şol ugurdan biziň döwrümize ilkinji gelip ýeten giňişleýin leksikografik işdir. Bu iş baş bölümden ybarat bolup, özünde manydaşlyk (sinonim) hataryny, zatlaryň adynyň tematik bölünişini, işlikleriň, işliklerden ýasalan atlaryň, sypatlaryň sanawyny jemleýär. Ýaska öz işinde, esasan hem, sözleriň gelip çykyşyna (etimologiýa) uly üns beripdir. Şunuň bilen birlikde ol öz “Niruktasy” grammatiki maglumatlary-sözleriň grammatiki bölünişini, söz ýasalys barada maglumatlary, düşüm baradaky düşünjäni hem goşupdyr. Grammatikanyň çylşyrymly meselelerini işläp düzmekde has uly üstünlikler gazanylýar. Grammatika barada ýazylan işleriň içinde görnükli hindi dilçisi Paniniň (b.e.ö V a) “Aśadhýāyā” (“Sekiz kitap”) işi meşhurdyr. Panini bu işinde weda dili bilen Sanskrit dilini deňeşdirip, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny ýüze çykarýar. Ol hemişe weda diline üns berip, onuň sanskrit dilinden tapawudyny belleýär. Häzirki döwürüň “işjeň grammatika” (sözleýişniň grammatikasy) ugruny goldaýan dilçilerini Paniniň dilleri beýan etmekdäki çemeleşmesi haýran galdyrýar. Ol berilýän pikirni aragatnaşygy, guramakdaky ähmiýetini söz morfemalaryny, soňra sintaktik gurluşlary ýygnamak bilen baglanyşdyrýar. Fonetik maglumatlar grammatikanyň tutuş süňňüne siňdirilýär. Ol şu nukdaýnazardan häzirki zaman morfonologiýasynyň öňe sürýän meselelerine ýakynlaşýar. Panini morfologik

seljermelere üns berende söz ýasalysyň we söz üýtgeýişiniň arasynda çäk goýmaýar. Mundan başga-da, grammatiki kadalar çendenäsa gysgalygy, ýat tutmak üçin örän amatlydygy bilen tapawutlanýar. Sintaksis baradaky maglumatlar işde bar bolan sözlemleriň ýerine ýetirýän wezipeleriniň beýan edilmeginde jemlenýär.

Hindistanda gadymy we orta asyrlarda döredilen grammatiki işleriň hemmesi diýen ýaly, Panininiň grammatikasyna düşündirişler bermek bilen meşgullanypdyr. Panininiň düzen grammatiki kadalary beýleki hindi-ariý dilleriniň beýan edilişinde (şol sanda prakrit diliniň) daýanç bolup hyzmat edipdir.

Panininiň sözleriň döredilmegi üçin möhüm çeşmeleriň biri bolup hyzmat edýän sesleriň gezeleşmegi hakyndaky öňe süren pikiri aýratyn gymmatlydyr.

Gadymy hindi dilçileri Panini we Ýaska bir döwürde ýaşap geçipdirler. Paniniden soňky Hindi dilçilik döpleri düşündirijilik döplerine eýe bolupdyr. Ilkinji nobatda keramatly ýadygärlikleriň, wedalaryň diline, ikinjiden bolsa Panininiň işlerine düşündirişler berlipdir. Grammatikalara, dil boýunça edilen işlere düşündirişler bermeklik tä XVIII asyryň ahylarlaryna çenli dowam edipdir.

Gadymy hindiler ilki başda timsallarda, rowaýatlarda soň-soňlar bolsa pelsepe we grammatika bilen baglanyşykly işlerde diliň pelsepesi baradaky meselelere ýüzlenipdirler. Olar dili hudaý tarapyndan (“Rigweda”) döredilen diýip ykrar edipdirler. Weda gimnlerinde dil hudaýlary: sözleýişini hudaýy Waç, mukaddes sözleriň hudaýy Baharati, dogry sözleriň hudaýy Waruna tapawutlandyrylypdyr. Dil baradaky garaýyşlar hindi dini pelsepesiniň ähli ugurlarynda: brahmanizmde, jaýinizmde, buddizmde, induizmde esasy meseleleriniň biri bolupdyr.

Hindistanda **Bhawrtihari** pelsepesiniň “grammatiki mekdebiniň” wekilleriniň “Wakýapadiýa” (“Sözler we sözlemler hakynda”) ýygyndysynda beýan edilen pelsepewi dilçilik garaýyslary aýratyn orna eýe bolýar. Munda Brahman başlangyjy we ahyry bolmadyk sözler bilen deňeşdirilýär, şol sözler Älemi hem-de ondaky tükeniksiz hadysalaryň, zatlaryň dürli görnüşliligini kesgitleýär. Olaryň pikirçe Älem aýdylan, aýdyljak (beýan ediljek, aňladyljak) zatlaryň, ýagny sözleriň, sözleýşiň esasynda barlyk hökmünde ýüze çykýar. Dile sunuň ýaly pelsepewi nukdaýnazardan garamaklyk orta asyrlarda has-da uly ösüşe eýe boldy, hatda häzirki zaman hindi dil biliminde olara duş gelmek bolýar.

Ýewropa alymlary sanskrit dili we gadymy Hindistanyň grammatiki işleri bilen XVIII asyryň aýagynda XIX asyryň başlarynda tansypdyrlar, bu bolsa taryhy-deňeşdirme dil biliminiň we onuň usullarynyň emele gelmeginde uly ähmiýete eýe bolupdyr. Dil biliminiň taryhy-deňeşdirme usulynyň düýbünü tutujylar gadymy hindi diliniň ähli hindi-ýewropa dilleriniň asly bolup durýandygyny belläp geçýärler. Häzirki zaman ýewropa we amerika dil biliminde gadymy hindiler tarapyndan işlenilip düzülen düşünelere, aýratyn hem seljerme usullaryna ýygy-ýygydan ýüzlenilýär. Şunda gadymy hindi ylmy tarapyndan öňe sürülen düşüňjeleriň milli aýratynlyklaryny göz önünde tutmanynda, kämilleşen ýewropa dilçilik däpleri bilen ýalňyssyz deň gelýändigine göz ýetirmek bolýar. Hindi ylmynyň milli medeni aýratynlyklary grammatiki işleriň we sözlükleriň taryhy taýdan emele gelşinde öz ugruny üýtgetmändigi bilen şertlendirilýär. Bu bolsa hindi dil biliminiň taryhynda gadymy we orta asyrlary döwürlere bölmekde kynçylyk döredýär.

Olaryň arasyndaky aýratynlyk, esasan, orta asyrlar döwrüniň başynda leksikografiýanyň ösüp başlamagynda we bilelikde grammatiki-leksikografiki döpleriniň emele gelmeginde jemlenýär. Mundan başga-da orta asyrlarda edil gadymy döwürlerdäki ýaly dil biliminiň tejribe islerine – dini döp-dessurlaryň berjaý edilişine tabyn edilmegi hem gabat gelýär. Gadymy döwürde hem, orta asyrlarda-da hindi akyldarlary tarapyndan dile işiň görnüşi hökmünde düşünişdirler. Bu ýewropa dilçileriniň garaýyşlaryna düýbünden gapma-garsylyklydyr, sebäbi ýewropa dilçileri ilkinji nobatda dili atlaryň sanawy hasaplaýarlar. Orta asyrlarda söze bolan üns has güýçlenip, ol hemmetaraplaýyn öwrenilip başlanýar.

Nusgawy grammatikanyň wekilleri weda tekstlerini düşündirmegi dowam etdirýärler, dilçi-semantikler bolsa Buddanyň öwüt-nesihatlarynyň manysy bilen meşgullanýarlar. Panini we onuň tarapdarlary tekstiň görnüşine, aňladylyş usulyna gyzyklanma bildiren bolsalar, budda aňyýetiniň wekilleri tekstleriň mazmunyna üns beripdirler. Bularyň hemmesi adalgalaryň toplanlyşyndaky tapawutlar arkaly şertlendirilipdir.

Hindi dil biliminiň taryhynda Panininiň işleriniň köpsanly düşündirişleri bellidir. Orta asyrlarda onuň dilçilik döpleriniň nusgasynda **Patanjali**, **Katýaýana**, **Çandragomin**, **Jaýnendra**, **Şakataýana** dagylar birtopar işleri edipdirler. Olar Panininiň kitabyny has gysgaltmaga çalsypdyrlar. Panininiň grammatikasy bilen bir hatarda “Dahatupatha”, “Ganapatha”, şeýle-de Çandragominä degişli “Unadisutra” ýaly özbaşdak usulyýetlere eýe bolan grammatiki işler ýüze çykypdyr. “Unadisutra” atly işinde ýazar söz bilen morfemanyň arasynda tapawut goýýar.

Panininiň grammatikasynyň nusgasynda **Wararuçi, Hemaçandra** (XIII a) tarapyndan prakritleriň grammatikasy (hindileriň sözleşşi) döredilýär. Grammatiki beýan edişiň merkezinde günorta buddizme hyzmat eden paliý dili durýar. Paliý dili boýunça işleriň ýazarlary **Kaccaýananyň, Sanghanandiniň, Brahmadatta Aýndranyň** grammatiki mekdebiniň artykmaçlyklaryny nazarda tutýarlar. Ilkinji sözlükler peýda bolýar. **Amarasimha** (V a) hindi leksikografiýasynyň ugurlaryny (many alamatlary boýunça toparlara bölmek, manydaş sözleriň tertibe salnan sanawy, köpmanyly sözleriň düşündirişleri, goşgy görnüşindäki sözlük makalalary) işläp düzýär. Soňky döwürlerde sözleriň birinji hem-de ikinji manylaryny tapawutlandyrmak, many birliginiň bölünmezligi boýunça sözleri bölmeklige üns berlip başlanylypdyr.

Hindi dil biliminde “mantra” düşünjesi hem peýda bolýar. **Mantra**—maksada gönükdirilen dil işjeňliginiň merkezini bellemek bolup, aňladylyşyň we mazmunyň bütewiligidir.

Häzirki zaman hindi dil biliminde hususy dilçilik däpleri şu günlerde-de ulanylýar. Ýöne, hindi alymlary, aýtaryn-da olaryň günbatarly kärdeşleri sanskrit dili we beýleki hindi dilleri öwrenilende günbataryň däplerine laýyklykda işlenilip düzülen deňeşdirme-taryhy usulyny peýdalanmaga çalsypdyrlar.

Gadymy Hindistanda dil biliminiň örän ýokary derejelere ýetendigi bütindünýä alymlary tarapyndan ykrar edilýär. Daniýaly meşhur dilçi **W.Tomsen** (1842-1927) gadymy hindi dil bilimini häsiýetlendirip şeýle yazýar: “Dil biliminiň hindilerde baryp ýeten belentligi

bütünleý adatdan daşary bir zatdyr, Ýewropada dil hakyndaky ylym şu belentlige tä XIX asyra çenli galyp bilmedi, hatda şonda-da köp zatlary hindilerden öwrenip şol derejä ýetdi” (A.Annanurow. Dil biliminiň esaslary, Aşgabat, 1971, 14-15-nji sah.).

Gadymy Ýunanystanda (Gresiýa) we Rimde dil bilimi

Ýewropa medeniýeti, esasan, gadymy ýunanlylaryň (grekleriň) asyrlaryň dowamynda döreden çeşmelerinden öz gözbaşyny alyp gaýdýar. Ýewropalylar ýunanlylara diňe bir öz hat ulgamlary üçin däl, diliň pelsepesi, suhangöýlük, sygryýet, stilistika üçin-de borçludyr. Ýunanlylar tarapyndan döredilen grammatika ýewropa grammatikalarynyň hemmesiniň enesidir.

Häzirki Ýunanystanyň (Gresiýa) çäklerinde b.e.ö III müňýyllykda ýaşan aheý we ion taýpalary birtopar uly döwletleriň döremegine gatnaşypdyrlar, olaryň arasynda Krit adasyndaky döwlet has uly üstünliklere eýe bolupdyr. Bu ýerdäki minoý medeniýetini dowam etdirijiler örän çalt ösüpdirler (b.e.ö XXII-XVII a), piktografik (surat ýazuwy) ýazuwdan krit ideografik ýazuwyna geçişi amala aşyrypdyrlar. Ol hat müsür hatyna meňzeş bolupdyr. B.e.ö XVIII asyrda bogun görnüşli täze hat ulgamy işlenilip düzülýär. Ýazuw ýadygärlikleriniň şaýatlyk etmegine görä, bu hat b.e.ö 1700-1550-nji ýyllarda peýdalanylypdyr.

Kritliler özlerine Egeý deňzinde ýerleşen adalaryň birtoparyny tabyn edipdirler. Olar Müsür hem-de Aziýa döwletleri bilen söwda, diplomatik aragatnaşyklara ýardam edipdirler. B.e.ö 1470-nji ýylda bolan ýer titremesi ilatyň heläk bolmagyna getiripdir.

Materikde, Ellada medeniýetiniň jemlenýän ýerinde ýunan döwleti emele gelip başlapdyr, b.e.ö XVI-XIII asyrlarda Ýunanystan (Gresiýa) ösüşiň ýokary derejesine ýetipdir. Aheýlileriň miken medeniýeti goňsy ýurtlara, şol sanda Müsüre hem täsir edipdir. Aheýliler b.e.ö XV-XIV asyrlarda öz şiwelerinde bogun hatynyň ýüze çykmagynda uly ähmiýete eýe bolan krit hatyny döredipdirler.

Ýewropa we ýunan siwilizasiýasynda finikiýa hatynyň esasynda çekimli sesler üçin ýörite belgileri bolan ýunan elipbiýiniň döredilmeginiň (b.e.ö IX-X asyrlar) ägirt uly ähmiýeti bolupdyr. Şol döwrüň ylma mälum bolan ýazuw ýadygärlikleri b.e.ö VIII asyra degişli hasap edilýär. Ýazuwyň ýüze çykmagy bilen sygryýetde, suhangöýlükde, pelsepede, diliň meselelerine gyzyklanmalaryň ýokary derejede ösmegine getiripdir.

Sözleriň manylaryna düşünmäge synanysyklar Gomerden we Gesioddan başlanýar. Grek dilçilik pelsepesiniň taryhynda diliň etimologiasy ilkinji ýüze çykypdyr diýlip çaklanylýar. Ilkibaşda söz bilen onuň aňladýan manysynyň arasyndaky tebigy baglanysygyň bardygy hakyndaky garaýyşlar öňe sürlüpdür. Akyldarlar sözleriň etimologik seljermesinde zatlaryň aňladýş tebigatyna ýetmek üçin ylmy agtaryşlar edipdirler. Ýunanlylar her bir zadyň iki adynyň — hudaýlaryň dilinde we ölüleriň dilinde ulanylýan atlarynyň bardygyna ynanypdyrlar. B.e.ö V asyrdan pelsepede zatlaryň we olaryň atlarynyň arasyndaky baglanysygyň düýbünden şertli ýagdaýdadygy barada garaýyşlar öňe sürlüpdür. Gadymy ýunanlylaryň zatlaryň tebigaty baradaky jedelleri Ýewropada diliň pelsepesiniň emele gelmeginde çeşme bolup hyzmat edipdir.

Diliň tejribede ulanylyşyna bolan gyzyklanmalar ösüpdür. B.e.ö V asyrdan dilewarlyk (oratorlyk) sungaty, suhangöýlük (ritorika) emele gelýär. Şol döwürde dili öwrenmekde esasy usul, nusgawy hem-de eýýäm ulanylyşdan galan şygryýet eserlerini okamakdan, olara düşündiriş bermekden ybarat bolup durýardy. Şeýdip dil we edebiýat ylmynyň ilkinji şineleri döreýär. Sazyň nazaryýeti, ritmika we metrika bilen gyzyklanmalar diliň ses gurluşynyň düýpli öwrenilmegine getirýär.

Gadymy ýunan pelsepeçileriniň esasy jedeli söz bilen zadyň arasyndaky baglanysygyň häsiýetidir. **Geraklit** sözleýşiň hakykylygyna ynanan bolsa, **Parmenid** sözleýşi ilki başdan başlap ýalan hasaplaýar. **Gorgiý** sözler bilen zatlaryň arasyndaky uly tapawutlary tassyklaýar. **Prodik** atlaryň özlerini haýsy söz bilen atlandyrylsa-da, oňa hiç hili täsiriniň ýokdugyny, olaryň gymmatynyň diňe dogry ulanmakdadygyny belleýär. **Sokratyň** şagirdi **Antisfen** sözleri öwretmegiň esasynda derňeýär.

Şuňa meňzeş jedelleriň barşynda dilçilik gözegçilikleri emele gelýär. Prodik ilkinji bolup manydaslyk (sinonim) meselelerini belleýär, **Protagor** bolsa, dil kadalarynyň meselelerini öňe sürýär we atlaryň üç jynsyny hem-de aýdylyşyň dört görnüşini – soragy, jogaby, haýysy, buýrugy tapawutlandyrýar.

Diliň nazaryýetiniň we pelsepesiniň ösmegine gymmatly goşant goşan ýunan (grek) alymlarynyň biri hem **Eflatundyr (Platon)** (b.e.ö 420-347-nji ýyllar). Ol diliň taryhynda uly gyzyklanma döreden “Kratil” atly eserini ýazyp, onda, esasan, zatlar bilen olaryň atlarynyň arasyndaky gatnaşyk baradaky meseläni derňeýär. Eflatun sözler bilen zatlaryň arasynda göni däl-de gytaklaýyn baglanysygyň

bardygyny ykrar edýär we atlaryň endik hem-de şertnama boýunça ulanylmagynyň mümkinçiligini-de öňe sürýär. Ol sözün içki görnüşi baradaky düşüňjani açýar. Eflatun sözi we sözlemi (“in kiçi sözleýiş”), işlik bilen ady tapawutlandyrýar, ýöne sesi, harpy meňzeş zat hasaplaýar. Ses bilen harpyň arasyndaky meňzeşlik boýunça öňe sürülen nazaryýet diliň taryhynda XX asyra çenli dowam etdi. Eflatun sözlerdäki ses üýtgemelerini ykrar edip, sesleri toparlara bölmäge synanysyk edýär. Bogny sesden aýratynlykda derňäp, olary ýiti, belent, zarply, agyr, pes we ş.m toparlara bölýär.

Gadymy dilçilik däpleriniň esasyňy goýan görnükli akyldarlaryň ýene biri **Aristundyr** (Aristotel) (b.e.ö 387-322-nji ýyllar). Ol ilkinji bolup köpmanyly sözleriň (polisemiýa) manylarynyň içki baglanysygynyň ýollaryny, şeýle-de düşümleriň, beýleki grammatiki sekilleriniň köpmanylylygyny derňeýär. Aristun “söz bilen beýan edişiň” üç çägin belläp geçýär: sözleýiş sesleri, bogun we dürli görnüşdäki sözler. Ol sözleri: atlar, işlikler, baglaýjylar we çalyşmalar diýip dört bölüme bölýär. Ýöne, atlary we işlikleri kesgitleme morfologik hem-de sintaktik çäkleri biri-birinden tapawutlandyрмаýar, ilkinji gezek işligiň käbir aýratynlyklaryny beýan edýär.

Aristun sözlemiň we pikir ýöretmäniň biri-birine laýyk gelmeýän ýagdaýlaryny görkezýär, sözlemleriň görnüşleri hökmünde tassyklamany hem-de inkär etmäni tapawutlandyrýar, şeýle-de işliksiz sözlemleriň hem bolup bilýändigini subut edýär. Onuň öňe sürýän pikirleri sözleriň üýtgemegi we ýasalysy hakyndaky ilkinji garaýyşlardyr. Aristuna stilistika meseleleri baradaky birtopar pikirler hem degişlidir. Ol söz bilen onuň

aňladýan manysynyň arasyndaky baglanyşygyň şertlidigi baradaky parasatly garaýşy gutarnykly beýan edendigi bilen hem uly meşhurlyk gazanypdyr. Biz şu ýerde Aristunyň “Şygryýet” eserinden ýokardaky aýdylanlar bilen bagly mysala ýüzlenýäris: “Geçirilen söz (metaphora) – bu jynsdan görnüşe, ýa görnüşden jynsa, ýa görnüşden görnüşe, ýa meňzeşligi boýunça geçirilen mahsus bolmadyk atdyr”. (Aristun-Aristotel. Şygryýet. Türkmenabat. 2000. 34-nji sah.).

B.e.ö V-I asyrlardaky ýunan pelsepesi dile mantyk (logika) boýunça çemeleşmegiň emele gelmeginde uly ähmiýete eýe boldy. Pelsepeçiler dil düşüňjeleri bilen mantyk düşüňjeleriniň arasyndaky sazlaşygy gözlediler. Gadymy ýunan pelsepeçileri pikir ýöretme nazaryýeti bilen beýan etme nazaryýetiniň arasynda hiç hili çäk goýman, mantyk we dilçilik ylymlaryny biri-birinden tapawutlandyrmadylar. Olar sözleýşi, pikiri, pikir ýöreltmäni, beýan etmäni – **logos** adalgasy bilen aňlatdylar, sözleýiş birliginiň morfologik, sintaktik, mantyk häsiýetlerini tapawutlandyrmadylar.

Pelsepeçileriň we dilçileriň ýeten derejeleriniň netijesinde ellinizm döwründe dil we edebiýat ylmy ýüze çykýar, ol nusgawy ýazuw ýadygärliklerini düşündirýär, olaryň tankydy tekstlerini taýýarlaýar hem-de öwrenýär.

Toplanylan tejribeleriň netijesinde grammatika özbaşdak ylym hökmünde ýüze çykdy. Grammatikanyň emele gelmeginde we ösmeginde Ýewropa dilçilik däpleriniň esasyny goýmakda ägirt uly ähmiýete eýe bolan Aleksandriýa grammatiki mekdebiniň bitiren işleri bimöçberdir. Şol döwrüň grammatikasy öz manysy boýunça häzirki zaman beýan ediji dil bilimini ýada salýardy.

Şol döwrüň dilçileriniň işleri sözlük düzülişiniň (leksikografiýa) ösmegi bilen baglanyşyklydyr. Şol döwürde ulanylyşdan galan, berýän düşüňjeleri çäklenen sözler ýygnaýar. Ellinizm döwrüniň görnükli sözlükçileri (leksikograflary) hökmünde **Zenodot Efeslini, Aristofan Wizantiýalyny, Apollodory Afinalyny** görkezmek bolar.

Aleksandriýa mekdebinde Ýewropa ylmynda ilkinji gezek **Aristarhyň** şägirdi **Dionisiý Frakiýaly** (b.e.ö 170-90-njy ýyllar) tarapyndan ulgamlasdyrylan grammatiki iş “Grammatika sungaty” döredilýär. Bu işde grammatikanyň öwrenýän meseleleri kesgitlenilýär, dogry okamak we basym, dyngy belgileri hakyndaky maglumatlar berilýär, çekimliler hem-de çekimsizler toparlara bölünýär, bogunlaryň aýratynlyklary kesgitlenilýär, sözler toparlara bölünip, söze, sözleme kesgitleme berilýär. Dionisiý Frakiýaly atlary we işlikleri düýpli derňäp geçýär, işliklerden hem-de atlardan sözüň ýasalysy hakynda maglumat berýär. Ol artikli çalyşmadan tapawutlandyrýar, hallary aýratyn söz toparyna degişli edip, anyk toparlara bölýär, ownuk böleklerden, ümlüklerden hallaryň özboluşly aýratynlyklaryny belläp geçýär.

Dionisiý Frakiýalynyň grammatikasy şol döwrüň ýunan diliniň morfologik gurluşyny anyk beýan edip bilendigi bilen meşhurdyr. Dil biliminiň taryhy Dionisiý Frakiýalynyň döreden “Grammatikasynyň” ýewropa grammatikalarynyň ählisiniň çeşmesidigini subut etdi. Şu grammatikanyň döredilen döwürüne ýunan taryhynda **ellinizm döwri** diýlip at berilýär. Ellinizm döwrüniň ýunan dil bilimi ýokary derejä ýetipdir, grammatiki

ulgam gutarnykly görnüşe geçirilipdir, fonetika, morfologiýa, sintaksis barada işler edilipdir.

Ýunan dil biliminde **Apolloniý Diskolyň** (b.e II a) grammatiki nazaryýeti uly gyzyklanmalary döredipdir. Ol ýunan şiwesynaslygyna, sintaksisine, morfologiýasyna bagyşlanylan 30-dan gowrak işi ýazypdyr. Apolloniý Diskol köp babatda Dionisiý Frakiýala eýerýän hem bolsa, morfologiýa meselesinde has anyk netijelere gelýär, söz toparlaryna, grammatiki kategoriýalara berýän kesgitlemeleri şol döwrüň derejesini göz önünde tutanyňda haýran galarlyklydyr. Ol Frakiýalydan tapawutlylykda grammatiki mana has uly üns berýär. Diskol söz toparlaryny aýratynlykda belleýär. Atlar, işlikler, çalyşmalar özbaşdak söz toparlary hökmünde häsiýetlendirilýär.

Zamanlarda we ýöňkemelerde üýtgeýän hem-de üýtgemeyän söz toparlary tapawutlandyrylýar. Birinji gezek san kategoriýasy girizilýär. Atlar we işlikler barada has köp işler edilýär, olar dürli toparlara bölünýär. Baglaýjylary we hallary bölümlere bölmek, çalyşmalar nazaryýetleri işlenilip düzülýär.

Apolloniý Diskolyň sintaktik nazaryýeti gadymy grammatikada aýratyn orny eýeleýär. Onuň “Söz toparlarynyň sintaksisi hakynda” atly ýyggyndysy dilçilik ylmynyň soňky ösüş döwürlerine güýçli täsir etdi. Bu işde sintaksisiň esasy meselesi söz toparlaryny sözlemde birleşdirmeginiň usullary bilen düşündirilýär. Sintaksise diňe bir sözleriň utgaşmalary goşulman, sözleriň birleşmeginde sözleriň, bogunlaryň, sesleriň utgaşmalary hem degişli edilýär. Ýöne, Diskolyň sintaksisinde sözlemler baradaky pikirler, eýe we habar baradaky düşüňjeler görkezilmeýär, bu sintaktik düşüňjeler morfologik häsiýetler bilen çalsyrylýar. Şeýle-

-de bolsa, sintaksis baradaky bu pikirler ýunan grammatika ylmynyň ösmegine hem-de kämilleşmegine düýpli täsir etdi.

Latyn haty b.e.ö VII asyrdan Italiýada ýüze çykýar. Ol ýuwaş-ýuwaşdan kämilleşip, çalt depginde ýaýraýar. Sowatlylyk rim jemgyýetinde giň gerime eýe bolýar. Latyn ýazuwy ýewropanyň täze dilleriniň köpüsiniň ýazuw çeşmesi bolup hyzmat edýär. Gadymy Rimde sözleriň manysyny düşündirmeklik tejribeleri ýüze çykyp başlaýar.

Grammatika Rimde özbaşdak ylym hökmünde b.e.ö II asyryň ortalarynda taryhy, hukuk, çeper häsiýetdäki köpsanly tekstleriň düşündirilmegi bilen baglylykda ýüze çykýar. Rim grammatikasynyň kämilleşmegine grek ylmy, medeniýeti, edebiýaty, suhangöýlük sungaty, pelsepesi, rimlileriň köpüsiniň ýunan dilini bilmegi, **Pergam mekdebiniň** nazaryýetçisi **Krateta Malosskiniň** umumy okuwlary düýpli täsir edipdir. B.e.ö II we I asyrlaryň sepgidinde grammatika jemgyýetde görnükli orun eýeläp, ösüşiniň ýokary basgançaklaryna çykypdyr. Rim grammatikasynyň ösmegine **Eliý Stilon, Awreliý Opill, Staberiý Erot, Antoniý Gnifon**, aýratyn hem **Mark Terensiý Warron, Nigdiý Figul** uly goşant goşupdyr.

Rime ellinizm döwrüniň Ýunanystanyndan diliň döreyşi, söz bilen onuň aňladýan manysynyň arasyndaky tebigy ýa-da şertli baglanyşyk hakyndaky jeddeler-de gelipdir.

Rim dil biliminde meşhur dilçi alym Mark Terensiý Warron aýratyn orun eýeleýär. Ol “Latyn dili hakynda”, “Latyn sözleýşi hakynda”, “Sözleriň meñzeşligi hakynda”, “Sözleýişiň peýdasy hakynda”,

“Latyn diliniň emele gelsi hakynda”, “Harplaryň gadymylygy hakynda” atly ýygynyndylaryny, dokuz jiltiden ybarat bolan “Ylym” atly ensiklopedik işini ýazypdyr. Warron öz işlerinde zatlary we sözleri dört bölüme bölüp öwrenýär, ilkinji gezek ýöňkemedede üýtgeýän hem-de üýtgemeýän sözler diýlip toparlara bölünýär.

B.e III asyrynda dilçilik bilen baglanysykly işler pese düşüp ugraýar. Bu döwürdäki köp bolmadyk işlerden **Mariýa Saserdotyň** grammatikasyny görkezmek bolar. IV asyrda dil bilimi ýene ýokary galyp başlaýar, alymlar **Noniý Marseliň**, **Arusian Messiýniň** sözlükleri peýda bolýar.

Eliý Donatyň “Ars grammatika” atly gollanmasy görnüp-eşidilmedik derejede üstünlik gazanýar. Ol latyn dilini okatmak üçin müň ýyldan gowrak döwrüň dowamynda okuw kitaby hökmünde peýdalanylýar. Bu işiň “Ars minor” atly giriş, başlangyç bölümünde söz toparlary, sorag, jogap sözlemleri barada giňişleýin maglumat berilýär.

IV asyryň aýaklarynda Rim imperiýasynyň ýykylmagy bilen dil bilimine degişli işleriň merkezi **Konstantinopola** geçipdir. Bu ýerde VI asyryň başlarynda **Prissiýanyň** 18 kitapdan ybarat bolan “Institutio de arte grammaticae” atly latyn diliniň meşhur grammatikasy peýda bolýar. Ýazar **Apolloniý Diskola** we köpsanly rim grammatikaçylaryna, esasan-da **Flawiýa Kapra** daýanýar. Ol atlary, işlikleri, baglaýjylary, hallary, ümlükleri anyk beýan edýär, sintaksisiň meselelerine-de degip geçýär. Sözlemiň gurluşyndaky işlikleriň hem-de atlaryň hyzmatlaryny doly belleýär. Şol döwrüň grammatikasy gadymy dil biliminiň ýeten derejesiniň jemi bolmak bilen, latyn

diliniň grammatikasyny okatmakda XIV asyra çenli (sekiz ýüz ýylyň dowamynda) peýdalanyldy.

Ýunanystanda we Rimde toplanylan dil hakyndaky ylymlar biri-biri bilen baglanysykly, şol bir wagtda-da olaryň her haýsy doly özbaşdak bolup, bütewi ýewropa dilçilik дәpleriniň emele gelmeginde basgançak bolan Ortaýer deňiz dilçilik дәplerini emele getirdiler.

XVII-XIX asyrlarda Ýewropada dil bilimi

Ýewropa dil biliminde XVII asyrdan başlap aýgytly ädimler ädilib başlanyldy. XVII-XVIII asyrlarda dil, onuň gelip çykyşy hakyndaky umumy işler, meselem, **Ž.Ž. Russonyň** “Dilleriň emele gelsi hakyndaky tejribeler” (1761), **I.Gerderiň** “Dilleriň emele gelişleri hakyndaky barlaglar” (1772) ýazyldy.**G.Leybnisiň, R.Dekartyň, J.Wukonyň** taryha we pelsepә degişli işlerinde umumy dil biliminiň meseleleri söhlelenýär.

Bu döwürde grammatikanyň iki görnüşi – ählumumy (rassional) we kada (filologik) görnüşi emele gelýär, grammatikalaryň üçünji hem-de dördünji görnüşleri (deňeşdirme we taryhy) soňra XIX asyrda döreyär.

“Ählumumy rasional grammatika” (lat-rationalis-akyly, akyla degişli) 1660-njy ýylda fransuz pelsepeçisi **Dekartyň** yzyna eýeriji fransuz alymy, mantyk (logika) boýunça meşhur hünärmen **A.Arno** hem-de dilçi **K.Lanslo** tarapyndan ýazylýar. Bu okuw kitaby **Por-Roýal grammatikasy** diýlip hem atlandyrylýar, sebäbi ol ilkinji gezek Parižiň golaýyndaky Por-Roýal monastyrynda çap edilýär.

Bu grammatikada gepleýşiň tebigy esaslaryny, ähli dillere mahsus bolan ýörelgeleri görkezmek maksat edinilýär. Por-Roýal grammatikasynda gepleýşiň

kanunlary mantyk (logika) kanunlary bilen garyşdyrylýar. Türkmen dilçisi A. Annanurow rasional grammatikalaryň özboluşly taraplaryny aşakdaky ýaly belleýär: “Rasional grammatikalaryň esasy düzgünleri şeýledir: dil pikir aňlatmak serişdesidir; pikir mantyk (logika) tarapyndan öwrenilýär; öwrenilýän obýektler (pikir hem dil) içki tarapdan biri-biri bilen baglanyşykly; şoňa görä olary öwrenýän ylymlaryň, ýagny logika bilen grammatikanyň hem arasynda baglanyşyk bolmaly, grammatika logika daýanmaly, grammatiki kategoriýalar logiki kategoriýalaryň ýüze çykmany hökmünde garalmaly. Şeýlelik bilen, logikanyň we grammatikanyň aragatnaşygy pikirlenmäniň we diliň aragatnaşygy bilen kesgitlenilýär. Dil pikire garaşly bolansoň, grammatika hem (dili öwrenýän ylym hem) logika (pikiri öwrenýän ylma) garaşly bolmaly. Logikanyň kategoriýalaryna esaslanan grammatika rasional grammatika bolýar.” (Annanurow A. Dil biliminiň esaslary, Aşgabat 1971, 19-njy sah.).

Mantyk (logika) millete garaşsyzlykda ähli adamlar üçin umumydyr. Şuňa laýyklykda, mantyga (logika) esaslanýan grammatika hem hemme diller üçin umumy bolmalydyr, aýratyn alnan diliň grammatikasy bolup bilmez diýen ýalňyş garaýyş öňe sürülýär. Ýöne, adamlaryň hemmesi üçin haýsydyr bir zat hakyndaky pikir meňzeş bolsa-da onuň dillerde aňladylyşy dürlüdür. Meselem, “Волка боишься-в лес не ходи”, “Serçeden gorkan dary ekmez”. Bu ýerde aýdylýan pikir meňzeş, ýöne beýan ediliş dürli sesler arkaly amala aşyrylýar. Hut şu babatdan-da, milletlerde mantyk (logika) umumy bolsa-da, grammatika her bir milletiň dili üçin aýratyndyr.

Ählumumy grammatika dile üýtgemeyän zat hökmünde garap, onuň taryhy ýörelgelerini inkär edýär. Emma grammatikanyň esasy ylmy aýratynlygy onuň taryhylyga esaslanýanlygyndadyr.

A.Arnonyň we K.Lanslonyň pikirçe grammatika gepleýşiň we ýazuwyň sungaty däl-de, diliň seljerişini geçirmegi başarmak, grammatiki nazaryýetdir. Umumy grammatikada iki sany özara baglanysykly ugur-grammatikalaryň ählumumy düzgünlerini we olaryň mantyk (logiki) esaslaryny ykrar etmek öňe sürülýär. Grammatika morfologiýadan, sintaksiden ybarat bolýar. Morfologiýa Aleksandriýa grammatikasyndaky ýaly morfologik kategoriýalary, söz toparlaryny (isimler atlara we sypatlara bölünýär) beýan edýär. Sintaksis edil mantykdaky (logikadaky) ýaly söz düzümlerini (gurluşyny) we sözlemleri öwrenýär.

Por-Royal grammatikasynyň we mantygynyň (logikasynyň) öňe sürýän pikirleri pelsepe grammatikasy ady bilen Ýewropa döwletleriniň hemmesine giňden ýaýrady. Şunuň ýaly ählumumy grammatikalar Russiýada XIX asyryň ortalarynda peýda boldy, olaryň içinde has görnükli L.G.Ýakobanyň 1812-nji ýylda ýazan “Ählumumy grammatika boýunça görkezmeler” atly işidir.

Pelsepe grammatikalary dil we edebiýat grammatikalaryna gapma-garşy boldular, olar kada ýa-da beýan ediji grammatikalar diýip hem atlandyrylýardy. Kada grammatikalaryň önünde goýýan meselesi takyk alnan edebi-ýazuw diliniň kadalaryny beýan etmekden ybaratdy.

M.W.Lomonosowyň 1755-nji ýylda ýazan “Rus grammatikasy” atly işi hem beýan ediji kada grammatikasyna degişli bolup durýardy. Grammatika baradaky ylmyň merkezinde söz toparlary beýan edilýär

(M.W.Lomonosow olary söz bölekleri diýip atlandyrýar). Söz toparlary “Rus grammatikasynda” atlara, sypatlara, sanlara, çalyşmalara, işliklere, hallara, ümlüklere, baglaýjylara, söz öňülere (predloglara), ortak işliklere, hal işliklerine bölünýär.

Sol döwürlerde sözlükleriň iki hilli görnüşi ýüze çykýar – köpdilli we düşündirişli (akademik) sözlükler. Köpdilli sözlüğe **P.S.Pallasyn** 1787-1789-njy ýyllarda Peterburgda çap edilen “Ähli dilleriň we geplesikleriň deňeşdirme sözlüginini” görkezmek bolar. Bu sözlügiň ikinji neşirine (1791 ý.) Ýewropanyň, Aziýanyň, Amerikanyň, Afrikanyň 272 diliniň hem-de şiwesiniň sözleri girizilipdir.

Ilkinji akademik düşündirişli sözlük 1612-nji ýylda çap edilen italyan diliniň “Kursk akademiýasynyň sözlügidir”, 1694-nji ýylda “Fransuz akademiýasynyň sözlügi”, 1789-1794-nji ýyllarda “Russiýa akademiýasynyň sözlügi” çap edilýär. “Russiýa akademiýasynyň sözlügi” rus medeniýetiniň hem-de sözlük düzmek işiniň taryhynda möhüm waka bolup, daşary ýurtlardaky hem-de Russiýadaky öňki sözlük düzmek işiniň tejribelerini jemleýär, XVIII asyryň ikinji ýarymyndaky edebi kadalary özünde şöhlelendirýär. Sözlükde 43257 söziň düşündirişi beýan edilýär (gaýtadan neşir edilende 1131 söz goşulypdyr). Sözleriň manysyny açyp görkezmek üçin düşündirişleriň dürli görnüşleri: beýan ediş (söziň aňladýan manysyny beýan etmek), filologiýa (zadyň häsiýetli alamatyny görkezmek), manydaşlyk alamatlary ulanylypdyr.

XIX asyryň birinji çäryeginde deňeşdirme taryhy dil bilimi we deňeşdirme taryhy usul ýüze çykýar. **Ý.Dobrowskiniň**, **A.H.Wostokowyň**, **F.Mikloşiciň** işlerinde slawýan dilleri we edebiýatlary hakyndaky ylym hökmünde slawistikanyň esaslary goýulýar. **R.Raskyň**, **Ý.Grimmiň**, **F.Boppuň** işlerinde german

dilleri we edebiyatlary baradaky ylym-germanistikanyň düýbi tutulýar.

Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasy döredilýär: 1833-1849-njy ýyllarda F.Bopp “Sanskrit, zend, grek, latyn, litwa, got we nemes dilleriniň deňeşdirme grammatikasyny” çap etdirýär, 1861-1862-nji ýyllarda A.Şleyheriň “Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasynyň esasy düzgünleri (kompendiumy)” peýda bolýar. Dilleriň hindi-ýewropa maşgalasynyň deňeşdirme grammatikasy bilen birlikde onuň aýratyn toparynda anyk dilleriň taryhy grammatikalary döredilýär. 1819-1837-nji ýyllarda Ý.Grimmiň dört jiltlik “Nemes grammatikasy”, 1858-nji ýylda F.I.Buslaýewiň “Rus diliniň taryhy grammatikasynyň tejribeleri” atly kitaplary çap edilýär.

Kowumdaş dilleriň deňeşdirme grammatikalary we aýratyn dilleriň taryhy grammatikalary dil biliminde taryhylyk ýörelgelerine esaslanypdyr. Dürli dilleriň arasyndaky kowumdaşlyk derejesi kesgitlenilipdir, dilleriň gelip çykyş we morfologik taýyndan bölünişi amala aşyrylýar.

W. fon Gumboldtun “Ýawa adasyndaky kawi dili hakynda” (1836-1839) atly üç jiltlik nazary işiniň sözbaşysynda işlenilip düzülen diliň pelsepesi dil bilimine uly täsir etdi. W. fon Gumboldt dili şahsyýetiň işi diýip belläp, (milletiň) akyl ýetirişi bilen aýrylmaz bagly hasap edýär. Ol : “Halkyň dili – onuň ruhudyr, halkyň ruhy bolsa onuň dilidir” diýýär. Diliň jemgyýet, aň bilen baglanyşygy diliň bar bolan hem-de hemişelik özboluşlylygy bolup, diliň görnüşini emele getirýär. Diliň görnüş-i – diliň degişlilikde daşky hem-de içki görnüşlerini düzýän dil birlikleriniň iki tarapynyň bütewiligidir.

Diliň daşky görnüşi onuň ses ulgamydyr, şeýle-de grammatiki we etimologiki görnüşidir (kökleridir). Içki görnüşi bolsa halkyň öz-özüne akyl ýetirişiniň dilde beýan edilmegine mümkiçilik berýän dil görnüşiniň guralmagydyr. Görnüş dile durnuklylyk berýär, ol umumyadamzat düşüňjelerini beýan edýän dil akyl ýetirişlerini ýüze çykarmak bilen mantyk (logika) görnüşlerinden tapawutlanýar. Söz zatlary däl-de, olar hakyndaky düşüňjeleri aňladýar. W. fon Gumboldt diliň görnüşlerini mantyk jedelleri boýunça kowumdaş dilleriň çäklendirilen sanynda dürli dilleri- kowumdaş we kowumdaş däl, ösen, ösmedik dilleri deňeşdirmek esasynda, diliň tebigatyna görä öwrenmeli diýip belleýär. W. fon Gumboltdan soň gapma-garşy goýlan mantyk we taryhy, umumy we şahsy, mantyk we psihologik, görnüş we many gatnaşyklary adaty dilçilik nazaryýetlerine öwrüldiler. XIX asyryň ortalarynda häzirki zaman dil biliminde öz söhlelenmesini tapan, mantyk (logika) we psihologik ugurlar resmi taýdan ykrar edildi.

Dil biliminiň mantyk (logika) ugurlary üçin dilleriň many taýdan meňzeşligini tapmaga ymtylma häsiýetlidir: sözlemleriň manysy pikirlenme, sözün manysy düşüňje bilen barabardyr. Lingwistik seljermäniň usulyýetine örän uly üns berilýär. Mantyk ugry ilki başda psihologik görnüşde emele gelip, XVII asyrlarda Fransiýada A.Arnonyň we K.Lanslonyň “Ählumumy rasional grammatikasynda” öňe sürülýär. XIX asyrda mantyk-grammatiki ugur birtopar ýurtda işlenilip düzülýär. Onuň Russiýadaky uly wekilleriniň biri “Rus diliniň taryhy grammatikasy” dörediji F.I.Buslaýew bolupdyr.

Psihologik ugur üçin häsiýetli aýratynlyk diliň içki görnüşiniň aýratynlyklaryny, sözleşiş kanunalaýyklygyny ýüze çykarmaga çalyşmaklykdyr. Psihologik ugruň tarapdarlary sözleriň manylary (göni we göçme manylar) we grammatiki kategoriýalar hakynda taglymat döretdiler. Psihologik ugruň emele gelmeginde **G.Şteýntalyň** we **W.Wundtyň** işleri uly ähmiýete eýe bolupdyr. Russiýada psihologik dil biliminiň esasyňy goýan **A.A.Potebnýa** hasaplanýar. Ol meşhur “Dil we pikir” atly kitabyň ýazarydyr. **A.A.Potebnýa** gepleýişini umumadamzat, milli, şahsy taraplaryny seljeripdir, slawýan dilleriniň deňeşdirme-taryhy sintaksisiniň esaslaryny goýupdyr.

Dil biliminiň ösmeginde Leýpsig mekdebiniň ähmiýeti uludyr. Onuň wekillerini ýaş grammatikler diýip atlandyrypdyrlar. Ýaş grammatikleriň has meşhurlary hökmünde **K.Brugmany**, **B.Delbrýugy**, **A.Leskini**, **G.Pauly** görkezmek bolar. **G.Paulyň** “Diliň taryhynyň ýörelgeleri” atly işi diňe bir ýaş grammatikleriň ensiklopediýasy bolman, umumy dil biliminiň ilkinji ulgamlaşdyrylan okuw kitabydyr.

Ýaş grammatikler umumy, deňeşdirme-taryhy, hususy dil bilimleriniň mekdebi hökmünde dil bilimindäki taryhylyk we takyklyk ýörelgelerini tassyklamaga ýardam edipdir. Olar dil biliminiň predmetini gepleýän adam hasaplapdyrlar, şonuň üçin hem dil bilimi medeniýet hakyndaky taglymat (medeniýetsynaslyk–kulturowedeniýe) hem-de psihologiýa bilen aýrylmaz baglanysykly bolmaly. Ýaş grammatikler dil bilimine meňzeşlik hakyndaky, ses üýtgemeleri baradaky taglymatlary, diliň içki kanunlary

hakyndaky düşünjäni girizdiler, semasiologiýany, šiweşynaslygy (dialektologiýany) döretdiler, diliň sosiologiýasynyň emele gelmegine ýardam etdiler.

Häzirki zaman dil biliminiň mekdepleri we ugurlary

Häzirki zaman dil bilimine giň, şol bir wagtda-da dar manyda düşünmek bolar. Dar manydaky häzirki zaman dil bilimi diýlip, XX asyryň soňky on ýyllyklarynyň dil bilimini atlandyrmak mümkin, hakykatdan hem 50-nji ýyllardan başlap dil bilimi örän ýokary derejede ösüp başlady, dil bilimi ylmynda täze ugurlar, meseleler, temalar, barlag usullary, mekdepler döredi. Şunuň bilen bir wagtda-da häzirki zaman dil bilimi öňki gazanylanlar bilen aýrylmaz baglanysyklydyr. Häzirki zaman dil bilimine giňişleýin düşünilende ol XX asyry tutuşlygyna öz içine alýar. Şu döwrüň dil bilimi üçin dürli mekdepleriň we ugurlaryň döremegi häsiýetlidir. Muny diňe bir dilçilik merkezleriň sanynyň köpelmegi bilen däl-de, şol bir meseläni çözmekde dürli hili çemeleşýän şahsy, usulyýet dilçilik düşündirişleriniň emele gelmegi netijesinde-de düşündirmek bolar.

Leýpsig mekdebi (ýaş grammatikler) bilen bilelikde XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda Moskwa, Kazan, Ženewa mekdepleri hem emele gelýär. Kazan mekdebini 1875-1883-nji ýyllarda Gazan, 1901-1916-njy ýyllarda Peterburg uniwersitetlerinde işläň I.A.Boduen de Kurtene esaslandyrýar. Onuň işini N.W.Kruşewskiý, W.A.Bogorodiskiý soňky döwürlerde L.W.Şerba, Ý.D.Poliwanow dowam etdirýär. Kazan dilçilik mekdebinde dil bilimleriniň arasynda umumy dil bilimine aýratyn orun berlip, arassa (nazary) dil

bilimi bilen tejribe dil bilimini biri-birine gapma-garsy goýýarlar. Esasan, fonema, ses gezekleşmelerine, morfemalara, onuň görnüşlerine, morfologik hadysalara üns berilýär.

Moskwa dilçilik mekdebini Moskwa uniwersiteiniň professory **F.F.Fortunatow** esaslandyrýar, onuň işini **Ý.F.Budde**, **M.M.Pokrowskiý**, **D.N.Uşakow**, **A.A.Şahmatow** dowam etdirýär. Moskwa dilçilik mekdebiniň wekilleri hindi-ýewropa dilleriniň fonetikasynynyň, morfologiýasynyň meselelerini işläp düzmek bilen birlikde rus diliniň taryhy boýunça ylmy derňewler geçirip, **I.I. Sreznewskiniň**, **F.I.Buslaýewiň**, **A.A.Potebnýanyň** döplerini ösdürýärler. **F.F. Fortunatow** we onuň şagirtleri umumy grammatika düýpli goşant goşdular, olar söz düzüminiň we sözün görnüşiniň hakynda taglymat dörediler.

Ženewa dilçilik mekdebini dörediji **F de Sossýurdyr**, ol ilki Parizde soň Ženewada sapak berýär. 1916-njy ýylda onuň “Umumy dilçilik sapaklary” atly kitaby çap edilýär. **F de Sossýuryň** öňe süren pikirleri **S.Balliniň**, Parizde bolsa **A.Meýýäniň**, **Ž.Wandriýesiň** işlerinde ösdürilýär. Eger **Boduen de Kurtene** we **F.F.Fortunatow**, esasan, dil birliklerine – fonemalara, morfemalara, sözlere, söz düzümlerine üns beren bolsa, **F de Sossýur** dil gatnaşyklaryny öwrenýär, onuň düşündirişine görä dil belgileriň ulgamydyr. Dil bilimi ylmynyň özi **Sossýuryň** pikiriçe birnäçe ylymlaryň – daşky, icki, diahronik, sinhronik dilçiligiň jemlenmesidir.

I.A.Boduen de Kurtenäniň, **N.W.Krusewskiniň**, **F.F.Fortunatowyň**, **A.A.Şahmatowyň**, **F de Sossýuryň**, **A.Meýäniň** işlerinde häzirki zaman dil biliminiň esasy düzgünleri – deňeşdirme, durmuşy, gurluş esaslary jemlenipdir. Ýöne, XX asyryň 30-40-njy ýyllarynda täze

dilçilik ugry- strukturalizm ýüze çykýar. Praga, Ýel, Kopengagen dil biliminiň strukturalizm ugrunyň esasy mekdepleridir. Praga dilçilik mekdebi 1926-njy ýylda **W.Matezius** tarapyndan esaslandyrylýar, onuň işjeň agzalaryna – **N.S.Trubeskoý**, **R.O.Ýakobson**, **B.Gawranek**, **W.Skalička** degişlidir. Praga dilçilik mekdebiniň wekilleri üçin dili we sözleýşi biri-birinden tapawutlandyrmak, dile funksiýa hökmünde düşünmek häsiýetlidir. Şoňa görä-de funksiýa nazaryýeti Praga dilçilik mekdebinde esasy orny eýeleýär we mekdep funksional dilçilik mekdebi diýlip atlandyrylýar.

Amerikan dil biliminiň Ýel mekdebini esaslandyryjy “Dil” (1933 ý.) atly kitabyň ýazary **L.Blumfilddir**. Bu mekdebiň wekilleri **Z.Harris**, **Ç.Hokket** dagylar dilçiligiň esasy edip teksti, onuň böleklerini (segmentleri)-sesleri we morfemalary hasaplaýarlar, söze fonemalaryň, morfemalaryň yzygiderliligi hökmünde düşüňärler. Ýel mekdebinde dil biliminiň esasy meselesi hökmünde beýan ediş usullaryny işläp düzmegi, kämilleşdirmegi öňe sürýärler, sonuň üçin-de bu mekdep deskriptiw (beýan ediji) dilçilik diýlip atlandyrylýar.

Kopengagen mekdebi XX asyryň 30-njy ýyllarynda döreýär, onuň baştutany **L.Ýelmslew** öz nazaryýetini glossematika (grekçe-dil) atlandyrýar. Glossematikanyň öňe sürýän pikirine laýyklykda, aňladysyň görnüşi bilen mazmun görnüşiniň arasyny belli bir kesgitlenilen baglanyşyk birikdirýär, ol baglanyşyk glossematikada özgerme diýlip atlandyrylyp, şeýle kesgitlenilýär: eger mazmun meýilnamasyndaky tapawuda aňladys meýilnamasynda haýsy-da bolsa bir tapawut gabat gelse ýa-da aňladys meýilnamasyndaky tapawuda mazmun meýilnamasynda bir tapawut barabar bolsa, şonda ýüze

çykýan tapawutlar şol dil üçin möhüm hasap edilýär, ýagny türkmen we rus dillerinde mazmun meýilnamasynda erkek hem aýal düşüňjeleri bar, emma aňladysda bularyň arasynda tapawut ýüze çykýar (OH-OHA), emma türkmen dilinde aňladylysynda hiç hili tapawut ýok (ol-ol).

Dil biliminiň bu ugrunyň wekilleri şekilleri we hyzmatlary hasaplamagyň kömegi bilen dil biliminiň subut edilmesiz (aksiomatik) nazaryýetini döretmäge synanyşypdyrlar. Şekiller – bu birlikleriň alamatlarydyr, funksiýa- funksiýalaryň agzalarynyň arasyndaky tabynlykdyr. Dil biliminiň nazaryýeti L.Ýelmslewiň pikiri boýunça dil biliminiň usulyýetiniň nazaryýetidir. Bu usulyýet mantyk-matematiki modelleşdirmegiň mysalydyr.

Häzirki zaman dil bilimi dürli dilçilik mekdeplerini özünde jemleýär. Ýöne, dile çemeleşiş, seljerişniň usulyýeti mekdeplerde dürli hili bolsa-da, umumy dil bilimi ýa-da umumy dilçilik esasy üç bölümden ybarat bolýar:

1. Ekstralingwistika – sosiolingwistika, mentalingwistika;

2. Interlingwistika – fonologiýa, morfologiýa, sintaksis, leksikologiýa;

3. Komparatiwistika – deňeşdirme-taryhy dil bilimi, tipologiýa, areal lingwistika.

Bu bölümler başgaça daşky lingwistika (ekstralingwistika), içki lingwistika (interlingwistika), deňeşdirme dil bilimi (komparatiwistika) diýlip hem atlandyrylýar.

Ekstralingwistika – dili jemgyýetçilik hadysasy hökmünde öwrenýär, şonuň üçin hem oňa diliň sosiologiýasy hem diýilýär. Diliň jemgyýetçilik we pikirleniş hyzmatlaryny öwrenýändigini sebäpli, ol käwagt

funksial lingwistika hem diýlip atlandyrylýar. Ekstralingwistika sosiolingiwistika we mentalingwistika bölünýär. *Mentalingwistika* – diliň we pikirlenmäniň baglyygyny öwrenýär, şeýle-de gepleýiş işi bilen diliň mazmun tarapynyň baglanysygyny işläp düzýär.

Interlingwistika – diliň içki ulgamyny, birliklerini, derejelerini olaryň gurluşyny öwrenýär. Interlingwistikanyň esasy bölümleri *fonologiýa, leksikologiýa we grammatikadyr*. Bular hem öz gezeginde has ownuk böleklere bölünýärler.

Komparatiwistika – hindi-ýewropa dilleriniň morfologiýasyny we fonetikasyny deňeşdirmäge daýanýan *deňeşdirme-taryhy dil bilimi* hökmünde ýüze çykdy.

Deňeşdirme dil bilimi *deňeşdirme-taryhy we degşirme dil bilimlerine* bölünýär. Deňeşdirme dil biliminiň bu ugurlary barlag usulyýetleri we maksatlary boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar, eger deňeşdirme-taryhy dil bilimi umumy çeşmeden dörän kowumdaş dilleri öwrenýän bolsa, degşirme dil bilimi kowumdaş bolmadyk dilleri degşirip öwrenmegi göz önünde tutýar.

Fonetika we fonologiýa

Eger-de biz gepleýän adamy üns berip diňleseň, onuň ulanýan sözleriniň, sözlemleriniň gaýtalanyp gelyän seslerden ybaratdygyna göz ýetirýäris. Gepleýiş sesleri diliň esasy taraplarynyň biri bolup, olar sözleri tapawutlandyrmak ukybyna eýedir. Eger-de bir topar sözler diňe bir ses bilen tapawutlanýan bolsalar:

Türkmen dilinde : gol, göl, gal, gel, gul, gül.

Rus dilinde: шар, жар, пар, бар, дар, вар, фар.

Nemes dilinde: machen, lachen, wachen, rachen, Sachen.

İnlis dilinde: pen, ten, men, hen we ş.m.

şol bir sesler dürli sözleri emele getirip hem bilýärler.

Türkmen dilinde: Tawus, suw, at, sat, aw, ut.

Rus dilinde: нос, сон, дар, рад.

Nemes dilinde: leben, Nebel, lese, Esel.

İnlis dilinde: came, make, god, dog we ş.m.

Eýsem, rus dilinde hemmä belli bolan “А роза упала на лапу Азора” diýen aňlatmanyň iki tarapyna hem meňzeş okalmagy, şol bir manyny aňlatmagy geň dälmi? Şeýlelikde, gepleýiş sesleriniň diliň meselelerini öwrenmekde uly ähmiýetiniň bardygy mese-mälim ýüze çykýar. Şeýle sesleri dil biliminiň **fonetika** diýen bölümi öwrenýär.

Fonetika – grek dilinde “ses” diýen manyny aňlatmak bilen – diliň ses tarapyny, sesleriň toparlaryny, fonemalaryny, bogunlaryny, basymyny, äheñini, aýdylyş usullaryny öwrenýän ylymdyr. Fonetika sesleriň we dilde peýda bolýan ses hadysalarynyň, diňe bir häzirkiki döwürdäki ösüşini däl-de, umuman, ösüşini hem öwrenýär.

Fonetika diliň material tarapydyr. Şu nukdaýnazardan seredeniňde, meselem, rumyn diliniň fonetikasynda bolgar dilinde bar bolan käbir umumy alamatlar gabat gelýär. Rumyn diliniň fonetikasynda latyn sesleri fransuz diline görä has aýdyňlaşýarlar. Türkmen we inlis dillerinde hem birmeňzeş eşidilýän sesler bardyr:

İnlis dilinde: thing, theory, they say.

Türkmen dilinde: salam, zalym, zeý, söý.

Şeýle meňzeş sesler nemes we türkmen dillerinde hem duş gelýär: aň, jaň, gaňňa, Gang, Angel, sang.

2 Sesler sözleriň manylaryny tapawutlandyryan hem bolsalar, olaryň özleriniň hiç hili manylary ýokdur. Ýöne käbir dillerde bir sesden ybarat bolan sözler bolup biler:

Rumyn dilinde: - o,
Fransuz dilinde: - et,
Rus dilinde: - a,
Latyn dilinde: - i.

/Fonetika sesleriň aýratynlyklaryny kesgitlemek bilen dürs ýazuwy öwrenmekde, sözleriň dogry aýdylyşyny anyklamakda, dilleriň elipbiýlerini döretmekde, daşary ýurt dillerini öwrenmekde hem uly ähmiýete eýe bolýar./Çagalar daşary ýurt dillerini has çalt öwrenýärler, sebäbi olar sesleriň aýdylyş endiklerini tiz ele alýarlar, uly adamlar ene dilinde gabat gelmeýän seslere diňe öýkünip bilýärler. Fonetika lallarda we kerlerde dil endiklerini oýarmak üçin, aýdymçylaryň, diktorlaryň, aktýorlaryň sözleri ýalňyssyz dogry aýdyp bilmekleri üçin hem möhümdir.'

Umumy fonetika – diliň ses ulgamyny häsiýetlendirýän alamatlary öwrenýär.

Ýörite fonetika – belli bir diliň seslerini öwrenýär (meselem, türkmen diliniň fonetikasy, nemes (iňlis) diliniň fonetikasy).

Beýan ediji fonetika – diliň ösüşiniň belli bir döwürdäki seslerini häsiýetlendirýär.

Taryhy fonetika bolsa, diliň seslerini taryhy ösüş nukdaýnazardan öwrenýär.

Eksperimental fonetika gepleýiş seslerini öwrenmek üçin dürli gurallardan peýdalanýar, ýagny olaryň akustika-fiziologik taraplaryny (häsiýetlerini, aýratynlyklaryny) dürli enjamlary, esbaplary (palatogramma, komogramma, osillogramma, spektrogramma...) ulanmak arkaly derňeýär. Gural (instrumental) fonetikasy gepleýişň aýry-aýry seslerini, basymy, bogny... has takyk hasaba almaga, kesgitlemäge,

olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny jikme-jik ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär (M.Hudaýgulyýew. Häzirki zaman türkmen dili, fonetika, Aşgabat 1992).

Her bir ses ýazuw dilinde harp bilen belgilenýär. Ýöne “harp” hem “ses” diýen düşünjeleri gatysdyrmaly däldir. Meselem, türkmen dilinde *kagyz, kitap, dyky, dymyk* sözlerinde “k” sesi, *gül, gir, bag, gar* sözlerinde “g” sesi dürli hili eşidilýär. Ýöne olaryň her haýsy bir harp bilen, “k” we “g” harplary bilen belgilenilýär. Şeýle ýagdaýyň emele gelmegi sesleriň sözdäki ornuna, beýleki sesler bilen özara täsirine bagly bolýar.

Sesleri ylmy taýdan doly öwrenmekde ilkinji nobatda dürli häsiýetdäki aýratynlyklary bilen tanyş bolmak möhüm. Şeýle häsiýetleriň biri sesleriň fiziki aýratynlyklary bilen düşündirilýär, ýagny tebigatda sesleriň dürli görnüşleri emele gelip bilýär. Adamlaryň gepleýişde ulanýan sesleri gepleýişiniň dürli agzalarynyň gatnaşmagynda emele gelýär. (Sesler öz gezeginde sözleri tapawutlandyrmak ukybyna eýedirler. Şu nukdaýnazardan dil biliminde sesler üç hili jähtden, ýagny olary öwrenmegiň üç aýratynlygy taýyndan tapawutlandyrylýar:

1. Biologik (ýa-da artikulyásiýa) jähtden;
2. Akustiki - fiziki jähtden;
3. Funksional (ýa-da fonologik) jähtden.

Şeýlelikde, gepleýişiniň her bir sesi şol bir wagtyň özünde fiziolog-fizik we dilçi tarapyndan öwrenilip bilinýär. Dilçi alymyň nukdaýnazaryndan sesleri öwrenmek olaryň fiziki ýa-da fiziologik häsiýetlerine düşünmek bilen gönüden-göni baglydyr. (Sonuň üçin hem sesler baradaky ylym öz içinde fonologiyadan başga-da artikulyator we akustik fonetika bölünýär. Funksional fonetika gepleşikde sesleriň durmuşda ulanylyşyny öwrense, artikulyator fonetikasy sesleriň emele gelşiniň

fiziologiýasyny, akustik fonetika bolsa, olaryň fiziki häsiýetlerini öwrenýär. /

!Diliň her bir sesi howadaky yrgyldyly hereketleriniň netijesinde emele gelýär. Şol yrgyldylar sesleriň akustiki (fiziki) häsiýetleri bilen kesgitlenilýär. Sesleri gepleýiş agzalary emele getirýärler. Adamyň gulagy sesleri 16-dan 20000 gers aralygynda eşidip bilýär. Infra we ultrasesleri adamyň gulagy kabul edip bilmeyär. Bir sekuntda bolup geýýän yrgyldyny nemes fizigi G.R.Gers sesiň beýikliginiň birligi hökmünde kabul edýär, şonuň üçin şeýle yrgyldy "gers" diýen adalga bilen belleniýär.

Yrgyldy hereketleriniň häsiýetine baglylykda sesleriň, esasan, iki görnüşini – tonlary (owazlary) we galmagallary tapawutlandyrýarlar. Sazlaşykly yrgyldylar ýa-da ähenler kadaly, wagtal-wagtal bolýan, sazlaşykly hereketleriň netijesinde emele gelseler, galmagallar birsydyrgyn däl, wagtal-wagtal bolmaýan yrgyldylaryň esasynda döreýärler. Dutaryň kirisleriniň owazyny, saglawugyň, dag daşlarynyň gaçmagynyň sesi bilen deňeşdirip görüň! Olaryň arasynda düýpli tapawut bardyr.

Yrgyldylaryň has çylşyrymly görnüşleri kadaly hem birsydyrgyn däl yrgyldylaryň gezekleşip gelmegi bilen döreýär. Şeýle sesleriň düzüminde ton (owaz) hem-de galmagal bolýar. Şunda owaz bilen galmagalyň gatnasygy, möçberi göz önünde tutulýar. Çekimsiz sesler şu babatdan sonorly sesler (sonantlar, owazlylar) we galmagally çekimsizler diýlip bölünip bilner: sonorly çekimsizler: m, n, r, ñ, l, ý; galmagally çekimsizler b, w, d, j, g, z, ž, k, p, t, s, ç, f, h, ş. Çekimli sesler – sap owazlylardyr, dymyk çekimsizler bolsa (k, p, t, ç, f, h, s, ş) sap galmagaldan ybaratdyr. Şu ýagdaýda çekimli sesler dymyk çekimsizleriň gapma-garsylygydyr.

Eger-de sonantlarda owaz galmagaldan has köp bolýan bolsa, dymyk çekimsizlerde – galmagal owaza görä köp bolýar.

Jisimiň yrgyldylarynyň ýygýlygy, depginliligi we dowamlylygy sesiň “**belentligi**”, “**güýji**” we “**uzynlygy**” diýen düşüňjeleri tapawutlandyrmaga kömek edýär. Her bir doly yrgyldy jisimiň ilki bir tarapa, soň beýleki tarapa hereket edip ýene öz ýerine gaýdyp gelmegidir. Sesiň beýikligi belli bir wagtda gönüden-göni bolup geçýän doly yrgyldylaryň amplitudasy (gerimi), intensiwligi (depginliligi), yrgyldynyň ululygy bilen kesgitlenilýär. Adamyň eşidiş agzalarynyň sesi kabul edip almak nukdaýnazaryndan sesiň güýjüniň gatylygy ýa-da ýuwaslygy belli bolýar. Yrgyldynyň dowamlylygy uzyn we gysga aýdylýan sesleri tapawutlandyrmaga ýardam edýär. Şeýle sesler käbir dillerde sözleriň manylaryna hem täsir edýärler:

Türkmen dilinde: o:t , ot; pi:l, pil;

Nemes dilinde We:g, weg. Lied, Lid.

Sesiň **tembri** has çylşyrymly hadysadyr, ol sesiň hilini, labyzyny, owazyny, häsiýetli öwüşginini aňladýar. Tembri kesgitlemek üçin sesleriň rezonans (ýaňlanyş) häsiýetlerini bilmek zerurdyr. **Rezonans** – şol bir ýygýlykdaky başga yrgyldylaryň täsiri netijesinde emele gelýän ses yrgyldylarydyr. **Rezonator** – ýaňlandyryp bilýän daşy çäklendirilen giňişlikdir. Sesleriň emele gelmeginde burun we agyz boşluklary rezonator bolup hyzmat edýär. Rezonatorlaryň diwarlarynyň maýyşgaklygyna, diliň, dodaklaryň, kentlewükleriň perdeleriniň hereketleriniň üýtgeýiş derejesine baglylykda dürli rezonator äheňleri emele getirilýär. Meselem, çekimli sesleriň tembriniň tapawudy, rezonator bolup hyzmat edýän agyz we burun

boşlugynda ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýda ses perdejikleriniň yrgyldylary esasy tonuň we obertonyň (ýokary äheňiň) çeşmesi bolup hyzmat edýärler. Fiziki jisimiň tutuş yrgyldylary netijesinde emele getirilýän äheňe esasy äheň (ton) diýilýär.

Oberton (nemesçe ober-ýokary) jisimiň bölekleriniň (ýarysynyň, dördten biriniň we ş.m.) emele getirýän yrgyldylarynyň netijesidir. Ýokary äheňler esasy äheň bilen sazlaşygy gazanýarlar.

Ýyglylygy beýleki sesiň ýyglylygyndan iki esse az ýa-da köp bolan ses sazlaşyk emele getirýär. Eger-de dutaryň kirşi tutuşlygyna 40 gs yrgyldy berýän bolsa, kirşiň ýarysy – 80 gs, dördten biri 160 gs, sekizden biri – 320 gs berýär. Sesleriň tembrine düşünmäge ses spektrografy, elektroakustik gural kömek edýär.

Sesleri öwrenmegiň birinji jähti okuw gollanmalarynda dürli adalgalar bilen aňladylýar – **R. A. Budagowyň** “Dil hakyndaky ylma giriş” (Moskwa, 1965), **M. Hudaýgulyýewiň** “Häzirki zaman türkmen dili, fonetika” (Aşgabat, 1992) kitabynda – “fiziologik” **K. I. Koduhowyň** “Dil bilimine giriş” (Moskwa, 1979) kitabynda – “artikulýasiýa”, **Ý. S. Maslowyň** “Dil bilimine giriş” (Moskwa, 1987) kitabynda – “biologik” jähtler diýlip atlandyrylýar. Bu adalgalaryň ählisi adam organizminiň işleýiş nukdaýnazaryndan sesler aýdylanda we eşidilende bolup geçýän hadysalary öwrenmekligi aňladýarlar. Biz her bir sesi diňe aýtmak bilen çäklenmeýäris, şeýle-de olary eşidýäris, sonuň üçin ol adamyň aňynda öz beýanyny tapýar. Sesleri emele getirýän gepleýiş agzalary merkezi nerw ulgamy, aň bilen ugrukdyrylyp işledilýär. Ýöne, her bir sesiň dogry aýdylmagy üçin gepleýiş agzalarynyň birnäçesiniň zyygiderli we gyrađen işlemegi zerur bolýar.

Meselem, uzyn [a:] we gysga [a] çekimli sesleri aýdylanda diliň arkasy yzky (ýumşak) kentlewüğe tarap çalarak ýokary galýar, agyz (äňleriň) giň açylýar, dodaklar orta ýagdaýda bolýar, tegelenmeyär:

Rus dilinde: брат, да;

Nemes dilinde : machen, war;

Türkmen dilinde: baba, çaga,✓

Yzky hatary [u:] we [u] sesleri aýdylanda diliň arkasy ýumşak kentlewüğe tarap has ýokary galýar, dodaklar doly tegelenýärler hem öňe süýnýärler:

Rus dilinde: ум, думать, иду;

Türkmen dilinde: guw, surat, tut;

Nemes dilinde: gut, kurz, Huf, rufen;

Sesleriň dogry aýdylmagy üçin möhüm bolan gepleýiş agzalarynyň bilelikdäki işine **artikulýasiýa** diýilýär. Türkmen diliniň mysalynda artikulýasiýa şeýle kesgitleme berilýär: “Gep organlarynyň haýsydyr bir gepleýiş sesini emele getirmek üçin edýän hereketine, duruş ýagdaýyna şol sesiň *artikulýasiýasy* diýilýär” (M.Hudaýgulyýew. Häzirki zaman türkmen dili, fonetika, Aşgabat, 1992). Dürli dillerdäki şol bir sesiň artikulýasiýasy birmeňzeş bolmaýar. Inlis dilindäki [art] sözündäki [a:] sesi bilen deňeşdirende rus dilindäki [a] sesi äheňi boyunça has beýik ýagny has alynky hatara golaý (diňe käbir ýagdaýlarda ol diňe artky hatara golaý- meselem: *zal*); *Akt, da* nemes sözlerindäki [a] sesiniň aýdylyşy rus dilindäki [a] sesine golaý, yöne söziň başynda ol nemes dilinde has zarply aýdylýar (*knaklaut*).

✓Gepleşiş agzalarynyň işleýşiniň dürli bolmagy sesleri aýratyn toparlara bölmäge kömek edýär. Sesleriň çekimlilik we çekimsizlere bölünmegi hem şeýle esasyda mümkin bolýar. Sesleriň aýdylyşynda emele gelyän hadysalaryň özara täsiri esasynda ýüze çykyan üýtgeşmeler hem biologik jähtden öwrenmelidir.

Diliň jemgyýetde ýaşaýandygyna laýyklykda, onuň gurluşyna düşünmekde funksional (dilçilik-lingwistik) jäht has hem möhümdir, sebäbi her bir ses dürli sözleriň düzüminde duş gelip, olaryň manysyny üýtgedip bilýär:

Türkmen dilinde: a:t, at; suwdan ganar, bir ganar pagta, ýara ganar;

Nemes dilinde: Lied - aýdym, Lid - gabak; Staat-döwlet, Stadt - şäher;

İnlis dilinde: said - diýdi, sad - gaýgyly, pit - çukur, peat - torf.

Şol bir harp bilen aňladylýan sesiň sözleriň düzüminde dürli ýerde gabat gelmegi bilen, olaryň aýdylyşynda tapawut ýüze çyksa-da sözün asyl manysyna täsir etmän hem biler:

Türkmen dilinde: kagyz, çakgy, kitap, gir, bag;

Rus dilinde: клад, труд, луг, воз;

Nemes dilinde: klug, und, wichtig.

Sesleriň dürli sözleriň düzüminde özara täsirleri, ýa-da tutýan orny netijesinde dürli hili aýdylmaklarynyň umumy ulgamda düşnüksizlik emele getirmegi ahmaldyr. Şonuň üçin hem dil biliminde sesleri has aýdyňlaşdyrmaga, olary belli bir harp bilen aňlatmaga kömek edýän “**fonema**” diýen adalga girizilýär. Fonemalary öwrenýän ylma **fonologiýa** diýilýär. Fonologiýa sesleriň many taýdan tapawutlanýş alamatlaryna laýyklykda, dilleriň fonema düzümini takykklamak bilen meşgullanýar. Şu nukdaýnazardan funksional jäht – fonologik jäht diýlip hem atlandyrylýar.

Dil biliminde giňden ulanylýan akustika adalgasy “**akustukos**” diýen grek sözünden emele gelmek bilen “eşidiş”, “eşidiş arkaly amala aşyrylýan” diýmekligi aňladýar. Akustika taglymat hökmünde tebigatdaky sesleri öwrenýär. Gepleýşiň emele gelmegi akustikada

iki sany özara bagly bolmadyk döwürlerden ybarat bolýar. Olaryň birinjisi, gepleýişde emele gelyän sesleriň aýdylys nukdaýnazardan döremegi bilen baglydyr. Howa akymynyň öýkenden çykyp gaýtmagy bilen, olar gepleýiş agzalary arkaly äheňlere, galmagallara, garysyk seslere öwrülýär. Ilkinji döwürde sesler gepleýiş agzalarynyň süzgüjinden geçmek bilen, agyz we burun boşlugynda doly emele gelyärler. Gepleýiş sesleri döreyän çeşmeleri babatýndan birnäçe toparlara bölünýärler:

1. Arassa sesleriň çeşmesi – çekimliler, sonorly sesler;
2. Galmagal çeşmesi – süýkeş sesler, affrikatlar (goşa çekimsizler);
3. Impulsly çeşme – dymyk zarply çekimsizler;
4. Arassa ses we galmagal çeşmesi – aýyk- süýkeş sesler we goşa çekimsizler;

5. Arassa ses we impulsly çeşme – aýyk zarply sesler.

Ähli dillerdäki çekimli sesler özleriniň akustik häsiýetleri boýunça sap owazlylara (tonlara) degişlidir. Dymyk galmagally çekimsizler (p, t, k.) – arassa galmagaldan durýarlar. Sonarly sesleriň düzüminde (m, n, r, l.) galmagal az bolup, esasan, owazdan durýan bolsa, aýyk galmagally çekimsizler (b, d, g.) üçin galmagal häsiýetlidir. Sesiň beýikligi, güýji, uzynlygy we gysgalygy olary döredýän yrgyldylara, ýygylyga, depginliligine gönüden-göni bagly bolýar. Dürli saz gurallaryndan çykýan owazlar (owazly sesler), şeýle hem adamyň sesi bilen döredilýän owazlar 60 gersden 600 gers arasyndaky ýygylykda bolýarlar. Meselem, birinji oktawanyň “do” sesiniň ýygylygy 256 gersdir, uly oktawanyň “do” sesi – 64 gers, ikinji oktawanyň “do” sesi – 512 gers. Meselem, dutaryň kirşi öz doly uzynlygyna 30 gs yrgyldy berýän bolsa, onda onuň ýarysynyň, dörtden biriniň, sekizden biriniň yrgyldylary 60, 120, 240 gersedeň bolar.

Sesiň akustik häsiýetinde jisimiň yrgyldysynyň depginliligi (intensiwliligi) gaty möhümdir. Jisimiň yrgyldysynyň ululygyna **amplituda** diýilýär.

Garmoniýanyň (sazlaşygyň) sesiň tembrini kesgitlemegi rezonans äheňleri bilen güýçlendirilip sesiň **formantlaryny** emele getirýärler. Formantlara iň uly amplitudaly yrgyldylar degişlidir.

Sesi emele getirýän yrgyldylaryň gerimi näçe giň boldugyça sesiň güýji artýar. Belli bir wagt aralygynda (meselem, bir sekuntda) bolýan yrgyldylaryň sany näçe köp bolsa ses şonça hem belent bolýar. Sesleriň eşidilişi we kabul edilişi meňzeş bolmaýar. Meselem, sözlemiň sonunda gelyän sesler, aýdyljak bolunýan habar belli bolan dessine, diňleýäniň ünsünden düşýär.

Sesleriň akustik häsiýetlerini öwrenmek üçin gepleýiş agzalarynyň işleýşi bilen tanyşmak zerurdyr.

4Gep apparaty – adam bedeniniň dil seslerini emele getirmäge gatnaşýan agzalarydyr. Eger käbir agzalar adamyň görüp, eşidip bilmegine hyzmat edýän bolsalar, beýleki bir agzalar gönüden-göni sesleriň emele gelmegine gatnaşýarlar. Adamyň merkezi nerw ulgamy bolsa görmegi, eşitmegi, dil sesleriniň döremegini ugrukdyrýar, düzgüne salýar. Gepleýiş apparaty :

- Dem alyş apparatyndan;
- Öýkenden;
- Bogazdan;
- Agyz we burun boşlugyny biri-birine sapýan, agzalary birleşdirýän turbadan (kanaldan);
- Sesleriň aýdylýşyny üpjün edýän agzalardan;
- Beýniden, adamyň ýokary nerw ulgamyndan ybarat bolýar.

Dem alyş agzalaryna dös kapasasy, dös bilen garyn boşlugyny bölýän ýorka, öýken bokurdak şahalary we dem alyş kekirdegi girýär.

Öýken sesi dörediji bolup hyzmat edýän howany özüne ýygnaýar hem-de ony diafragmanyň kömegi bilen bogaza ugradýar.

Bokurdak özara maýyşgak muskullar bilen birleşdirilen kitirdewüklerden ybarat bolan turbadyr. Bokurdakda erkek adamlarda kekirdek ýumrusynyň bildirýän ýerinde keseligine gaty maýyşgak we çeyé muskullar – ses perdejikleri ýerleşýärler. Çeyé muskullar we perdejikler arkaly özara birikdirilen ýüzük, galkan we gümmes şekilli ketirdewükler giň turbajygy emele getirýär we dürli sesleriň emele gelmeginde howa akymynyň ýolundaky ysghalaňlary kadalaşdyrýar. Bokurdakda çekimli, açyk çekimsiz sesleriň döremegi başlanýar, sesleriň doly emele gelmegi agyz we burun boşlugynda sesleriň aýdylyşyny üpjün edýän agzalaryň (dil, dodaklar) kömegi bilen tamamlanylýar. Agyz we burun boşluklary rezonator bolup hyzmat etmek bilen seslere goşmaça äheň berýärler. Agyz we burun boşlugy biri-birinden alynky we artky kentlewük arkaly bölünýärler. Kentlewük perdesi ýokary galanda burun boşlugyna howa geçip bilmeýär, aşak düşende bolsa ýol açylýar we burun boşlugynda sesiň döremegine mümkinçilik döreýär.

Sesleriň aýdylyşyny üpjün edýän agzalar agyz boşlugynda ýerleşýär. Olar işjeň (dil, dodak.) we işjeň däl (gaty we ýumşak kentlewük, dişler, kiçi diljagaz, diş eti) agzalara bölünýärler. Bu agzalar özara golaýlaşyp, ýa-da degişip gelyän howa akymynyň önünde dürli päsgelçilikleri emele getirýärler. Şol päsgelçiliklerden howa akymynyň geçiş ýagdaýyna baglylykda hem sesler alynky, orta, artky hatar, dodak we diş, degsikli, süýkeş we ş. m. seslere bölünýärler.

Şol bir sesleri döretmekde emele gelyän päsgelçilikler dürli dillerde birmeňzeş bolmaýar. Meselem, eger türkmen, rus dillerinde d, t seslerini aýdanymyzda dilimiziň uýy dişlere degýän bolsa, iňlis dilinde d, t seslerini emele getirmek üçin diliň ujuny biraz yza, ýokary çekip diş etiniň ýumrusyna (alweollara) degirmeli bolýar. Gepleş apparatynyň işleýşini merkezi nerw ulgamy dolandyryr. Ähli agzalaryň hereketleri, hereketleriniň üýtgetmekleri beýnä doly tabyn bolýar.

Artikulyasiýa, esasan, öwrenilen endiklerini netijesinde ýüze çykýar. Ýöne täze bir dili öwrenmeli bolanda şol diliň artikulyasiýasyny hem öwrenmek möhümdir. Meselem, türkmen dilini öwrenýän ruslar üçin ä, ö, ü, ñ, j sesleriniň aýdylyşyny öwrenmek aňsat düşmeýär. Şonuň ýaly-da rus dilini öwrenýän türkmenler üçin t, s, l ýaly sesleriň ýumşak aýdylyşyny öwrenmek kyn bolýar. Mundan başga-da türkmen dilindäki z, s dişara seslerini, w sesini aýtmak iňlis dilinde gepleýänler üçin kyn düşmeýär, sebäbi ol sesler iňlis dilinde hem bardyr. Ýöne, olar nemes, rus dillerinde gepleýänler üçin aýratyn öwrenilmeli seslerdir. Şeýlelikde, her bir milletiň öz ene dilindäki sözleriniň häsiýetiniň esasynda aksent ýüze çykýar. Meselem, türkmen dilinde gepleýän adamyň sesleri aýdysyndan onuň ýewropalydygyny ýa-da rus adamsydygyny bilip bolýar. Käbir adam aksentsiz hem gürläp biler, ýöne aýdylyşy özleşdirmegi başaryp bilmeýän adamlar hem köp duş gelýärler.

Sesleriň toparlara bölünşi

Dürli dillerdäki sesler gepleýiş agzalarynyň sesleri aýtmak üçin etmeli işiniň esasynda toparlara bölünýär. Dünýä dilleriniň ählisinde sesleriň,

esasan, iki görnüşini – **çekimli** we **çekimsiz** sesleri tapawutlandyrýarlar. Olaryň arasyndaky esasy tapawut aýdylyş artikulyasiýasyna bagly bolýar, ýagny çekimli sesler emele gelende howa akymy hiç hili päsgelçilige gabat gelmän agyz boşlugyna geçýär, çekimsiz sesler aýdylanda bolsa, howa akymynyň önünde birnäçe päsgelçilikler ýüze çykýar. Bogazdaky ses perdejikleri mydama titremek, yrgyldamak bilen äheň emele getirýärler, ýagny howa akymy her hili böwetleri böwsüp olara süýkenip geçmeli bolýar. Çekimli sesler aýdylanda gepleýiş agzalarynyň dartgynlylygy birmeňzeş bolýar, çekimsiz seslerde olar üýtgäp durýar – böwet böwsülende dartgynlylyk has güýjeýär, galan wagtda ýene gowşaýar.

Şeýle-de bolsa, sesleri toparlara bölmekde başga synanyşyklar hem boldy. Amerikan dilçileri **Ýakobson**, **Fant** we **Halle** özleriniň **dihotomik akustik bölünüşlerini** XX asyryň 50-nji ýyllarynyň ortalarynda elektroakustik fonetikanyň üstünlikleri netijesinde düzdüler. Bu bölünüşde şol bir alamatlaryň kömegi bilen çekimliler hem çekimsizler beýan edilýär. Ähli dilleriň seslerini beýan edip bilýän umumy alamatlaryň sanyny olar 12-ä çenli azaltdylar. Bu alamatlar spektrogrammada ýüze çykmak bilen, gepleýän adamyň hususy aýratynlyklaryna bagly däldirler, olar sesiň töweregindäki beýleki seslere hem bagly bolman, esasan, **binar gapma-garşylykda** ýüze çykýarlar: çekimlilik – çekimsizlik, dowamlylyk – dowamsyzlyk, gatysyklyk – jebislik, aşaky äheň – ýokarky äheň we ş. m.

Şonuň üçin bu nazaryýete **dihotomik** (bütewi zadyň iki gapma-garsylykly ýa-da deňeşdirilýän böleklere bölünmegi) nazaryýet diýilýär.

Adaty bölünişde sesler dürli toparlara düşüp bilýär. Eger-de sesleriň spektrinde formantlaryň arasy daş bolsa **gatysyk (diffuz)** ses emele gelýär. Formantlar biri-birine ýakyn ýerleşseler weli, ses energiýasy hem merkeze jemlenýän ýaly bolup, **jebis (kompakt)** ses emele gelýär. Meselem, *i, e* alynky hatar dodak çekimlileri – diffuz, artky hatar çekimlileri *u, o, a* dildy çekimlileri – kompakt seslerdirler. Ýöne, tiz wagtdan bu bölünişiň kämil dældigi aýan boldy. Sebäbi topara bölmegiň alamatlarynyň ählisi çekimlileri we çekimsizleri özünde jemläp bilmeyär. Meselem, **bemol** (aşaklaýan) äheňdeşligi (sazlaşyklygy), dodaklanmak bilen bagly bolup, diňe çekimlilere, **diýez** (ýokarlaýan) äheňdeşligi ýumşak aýtmak bilen bagly bolup diňe çekimsizlere degişli bolýar.

Şeýle hem ähli alamatlary diňe binar gapma-garsylyk netijesinde ýüze çykarmak mümkin däl (meselem, güýçli dodaklanmak – gowsak dodaklanmak – dodaklanmagyň bolmazlygy).

Biz her bir aýdylýan we eşidilýän sesleri toparlara bölmeýäris, diňe dil seslerini – fonemalary tapawutlandyrýarys. Şonuň üçin hem diňe bir durmuşy däl-de, fiziki, fiziologik tarapdan hem sesleriň alamatlary aýyl-saýyl edilmelidir. Her bir fonemanyň – sesiň düzüminde belli bir beýiklikde ýaňlanýan ses we kesgitli däl beýiklikde ýaňlanýan galmagal bolýar. Sesiň we galmagalyň özara gatnaşygy nukdaýnazardan sesler iki topara bölünýärler: **sonorly sesler** (*latynça* sonorus – “*ýaňlanýan*”) we **galmagally sesler**. Sonorly seslere *l, n, r, m, ŋ*, çekimsiz sesleri degişlidir. Sonorly

seslerde owaz galmagaldan has köp bolýar. Çekimli sesler bolsa sap owazdan ybarat bolýar.

Çekimli sesleriň sany dünýä dillerinde dürlidir: türkmen dilinde – 9, inlis dilinde – 6, rus dilinde – 6, nemes dilinde – 9, arap dilinde – 3, fransuz dilinde – 5 sany çekimli ses bardyr. Yöne bu sanlar her diliň düzümindäki çekimli sesleriň hakyky sanyny däl-de diňe elipbiýde degişli harplar bilen aňladylan sanyny görkezýär. Sebäbi çekimli sesleriň sany olaryň käbir häsiýetleriniň hasabyna has hem artyp biler.

Çekimli sesleriň bölünişigi diliň, dodaklaryň ýagdaýyna, agzyň, dodaklaryň gerimine, burun boşlugynyň sesiň emele gelmegine gatnaşmagyna ýa-da gatnaşmazlygyna baglylykda bolup geçýär. Diliň öňe ýa-da yza süýşüp hereket etmegi netijesinde:

1. Alynky hatar çekimlileri – diliň alyn tarapy ýokary galyp, ol öňe süýşýär (*i, ü, e, ö, ä*);

2. Ortaky hatar çekimlileri – diliň ortasy ýokary galýar (*a, y*);

3. Yzky hatar çekimlileri – diliň orta-yzky tarapy ýokary galýar we ol yza çekilýär (*o, u*) sesler emele gelyärler.

Diliň aşak - ýokary galys hereketleriniň alamatlary boýunça :

1. Ýokarky galys çekimlileri;

2. Ortaky galys çekimlileri;

3. Aşaky galys çekimlileri emele gelyärler.

Dil ýokary galyp, gaty kentlewüge ýakynlaşanda *i, y, u* sesleri, ortalyk ýagdaýda *e, o* sesleri, dil aşak düşünde *a, ä* sesleri emele gelyär. Çekimli sesler agyzyň açylyş gerimine görä giň (*a, ä, o, ö, e*) we dar (*i, y, u, ü*) çekimlilere bölünýärler.

Çekimli sesler aýdylyş dowamlylygy nukdaynazardan uzyn we gysga çekimlilere bölünýärler. Sesleriň uzyn we gysga aýdylmagy türkmen we nemes dillerinde sözleriň manylaryny tapawutlandyrýarlar we şeýlelikde, bir ses iki hili fonema hökmünde ýüze çykýar. Uzyn çekimliler gysga çekimlilere garaňda has dartgynly aýdylýar:

Türkmen dilinde: pil - pi:l, gurady gu:radý, ganar - ga:nar, ot - o:t ;

Nemes dilinde: schief (gysyk) – Schiff (gämi), bieten (tekliپ etmek), bitten (haýyş etmek), Staat (döwlet) – Stadt (şäher).

Dodaklaryň gatnaşmagy ýa-da gatnaşmazlygy esasynda dodaklanan, ýagny labiallaşan (labium- latyn dilinde dodagy aňladýar) we dodaklanmadyk (labiallaşmadyk) çekimliler emele gelýärler. Rus, inlis, fransuz we beýleki dillerde gabat gelýän u, o dodak çekimlilere türkmen, nemes dillerinde uzyn we gysga ü we ö sesleri goşulýar :

Nemes dilinde: Übung (gönükme), Mühe (alada), öffnen (açmak), böse (gaharly);

Türkmen dilinde: üzüm, ümür, çörek, bölüm, ömür.

Nemes dilinde çekimli sesler, diňe bu dil üçin mahsus bolan aýratynlyga laýyklykda, sözleriň başynda knaklaut (gaty güýjeme) bilen aýdylýar, beýle ýagdaý türkmen, rus dillerinde gabat gelmeýär. Inlis diliniň özboluşly fonetik ulgamy bardyr. Eger nemes dilinde 16 sany monoftong (çekimli ses) bilen 3 sany diftong (goşa çekimli) dildäki ähli sesleriň 45% tutýan bolsa, inlis dilinde has hem özboluşly , meselem [æ] (*man – erkek adam*) ýaly sesler bar (Лингвистический энциклопедический словарь, М. 1990). Bu ses türkmen dilindäki [ä] sesine (däp) golaýdyr. Inlis we nemes dilinde

redusirlenen, ýagny basym düşmeýän bogunda geleni üçin gowsak, ysgynsyz aýdylýan sesler gabat gelyär : *about, reader, leben, machen*.

Çekimli sesler, şeýle hem nazallaşan (ýagny, burun boşlugynda emele gelyän) we nazallaşmadyk çekimlilere hem bölünýär. Nazallaşýan çekimli sesler, esasan, fransuz dilinde gabat gelyär : *maison* (öý), *bon* (gowy), *bonbon* (süýji). Bu sesler ýumsak kentlewügiň damaga sallanmagy bilen howa akymynyň burun boşlugyna geçmegi netijesinde döreyär.

Nemes we iňlis dillerinde yönekeý çekimli seslerden başga-da has çylşyrymly fonemalar bolan diftonglar hem bardyr. **Diftong** biri bogun emele getirýän we beýlekisi bogun emele getirmeyän iki sany çekimli sesden durýar:

Nemes dilinde: *mein* (meniň), *neu* (täze), *Baum* (agaç), *Bäume* (agaclar);

Iňlis dilinde: *nose* (burun), *noise* (galmagal);

Pars dilinde: *rouşän* (ýagty, nouruz (täze gün), *gouhär* (göwher);

Iňlis dilinde üç sesden ybarat bolan **triftonglar** hem gabat gelyär : *fire* (ot), *our* (biziň). Şeýle sesler litwa dilinde hem gabat gelyär: *duona* (çörek), *laikas* (wagt), *siela* (ruh, gürek, göwün), *muilas* (sabyr) we ş.m.

Çekimli seslerden tapawutlylykda çekimsiz sesler, esasan, galmagaldan, açyk çekimsizler bolsa galmagaldan we owazdan ybarat bolýar. Çekimsiz sesleri çekimli seslerden tapawutlandyryýan fiziki häsiýetler olaryň fiziologik, ýagny döreýiş aýratynlyklary bilen hem bagly bolýar:

a) Çekimsiz sesler emele gelende howa akymynyň önünde päsgelçilik peýda bolýar, açyk ötelge bolmaýar, çekiml. sesler bolsa, agyz we burun boşlugyndan açyk ötelge, ýagny hiç hili päsgelçilik bolmazdan emele gelip bilýär;

b) çekimsiz sesler emele gelende gepleýiş apparatynyň işleýşi birsydyrgyn, gyrađeň dartgynly bolmaýar, diňe howa geçjek ýerinde döreyän päsgelçilikli ýerde dartgynlylyk emele gelýär. Çekimli sesler emele gelende tutuş gepleýiş apparaty birsydyrgyn dartgynly işleýär;

ç) çekimsiz sesleriň döremegi has güýçli howa akymyny talap edýär, çekimli seslerde howa akymy gowşak bolýär. Çekimsiz sesleriň bölünişi diliň ýagdaýyna, dodaklaryň hereketine, kentlewükleriň ýagdaýyna, päsgelçiligiň häsiýetine, hereket edýän agza, owazyň gatnaşmagyna, goşmaça artikulyasiya bagly bolýär.

Konsonantizm (çekimsiz sesler) ulgamy dünýä dillerinde sany boýunça dürli hili bolan fonemalary özünde birleşdirýär : türkmen dilinde 21, rus dilinde – 21, inlis dilinde – 24, nemes dilinde – 20, 3 sany hem affrikat (çylsryymly ses) çekimsiz bardyr. Umuman, çekimsiz sesler 6 sany tapawutlandyryş alamatlary boýunça toparlara bölünýär:

1. Has işjeň agzalaryň hereketine görä çekimsiz sesler **dodak, dil uýy, dil orta, dil ardy** seslere bölünýärler.

Dil uýy çekimsiz sesleri öz gezeginde 3 topara bölünýär: a) dilarka (dorsal)-dil arkasynyň bütinleý alynky bölegi dil ujunyň aşak inmegi bilen hereket edýär (rus dilindäki т (t), д (d), н (n) sesleri). b) apikal (*apex- dil uýy*) sesler diliň ujunyň hereket edip ýokarky dişler bilen ýakynlaşmagy netijesinde döreyär (inlis dilindäki d (d), t (t) sesleri. ç) kakuminal (*cacumen – depe*) ses (rus dilindäki p (r), ш (ş), ж (ž)) sesleri diliň alynky böleginiň ýokary galmagy bilen emele gelýär.

2. Döreyiş usuly boýunça : **süýkeş** (ýa-da frikatiw) sesler işjeň (aktiw) agzanyň işjeň däl (passiw) agza bilen ýakynlaşyp emele getirýän ýsyndan howa akymy süýkenip

geçip, şu çekimsizler için mahsus bolan sürtülme galmagalyny emele getirmegi netijesinde döreyär: nemes dilinde sch (ş , j (ý), rus dilinde c (s), x (h) ш (ş), şeýle hem в (w) ф (f), ж (ž) **degsikli seslerde** – işjeň agza işjeň däl agza bilen degişip sep emele gelyär. Şol sep eger howa akymynyň basyşy netijesinde birden ýarylsa – **zarply degşikli sesler** (в (b), п (p), д (d), г (g), eger-de sep haýallyk bilen açylsa we ysa öwrülse **degsikli – frikatiw** ýa-da **affrikatlar** (ч (ç) ц (ts), eger howa akymy diliň gapdallarynda döreyän darajyk ötelgelerden geçse, **gapdal sesi** л (l) emele gelyär. Käbir dillerde **titreyän R** (r) sesi işjeň agzanyň boş gyrasynyň howa akymynyň önüni kesip titiremegi bilen döreyär.

3. Owazyň gatnaşmagy boýunça çekimsiz sesler **açyk** (owaz we galmagal) we **dymyk** (owaz gatnaşmaýar) seslere bölünýärler:

b-p, d-t, g-k, w-f

4. Ýumşak kentlewügiň aşak sallanmagy bilen howa akymy üçin burun boşlugyna ýol açylýar we burun (nazal) м (m), н (n) sesleri, ýumşak kentlewük ýokary galsa, howa akymy agyz boşlugyna geçýär we nazal däl sesler emele gelyär.

5. Dil arkasynyň ortaky böleginiň ýagdaýyna görä **ýumşak – palatal** (dilarka ortasynyň ýokary galmagy) we **gaty** (ýokary galys bolmaýar) çekimsiz sesler emele gelyär.

6. Heňiň we galmagalyň gatnaşygy boýunça **sonorly** (heň galmagaldan köp bolýar) n,r,l,m,ň we **galmagally** (galmagal heňden köp bolýar) çekimsizler emele gelyär.

Dürli dillerdäki degişli çekimsiz sesleriň umumy alamatlary birmeňzeş bolsalar-da, olar biri-birinden artikulyasiýa häsiýetleri boýunça tapawutlanýarlar. Meselem, rus diliniň т, д, п, с, з, ц dilujy sesleriniň apikal

däl-de, dorsal (dilarka) artikulyasiýasy bolýar, ýagny ses diliň ucjagazy bilen däl-de, dil arkasynyň alynky bölegi bilen emele getirilýär, şol wagt diliň uýy aşaky dişe ýakynlaşýar hem-de çekimsiz sesini emele gelmegine gatnaşmaýar. Inlis dilinde bu sesler diliň ujunyň kömegi bilen döredilýär.

Nemes dilindäki ähli diluýy sesler dil ujunyň artikulyasiýasy esasynda döreýär, ýagny dil uýy ýokarky dişiň etiniň ýumrularyna golaýlaýar, şonuň üçin hem olara **dental däl-de**, (sebäbi dişe golaýlamaýar) **alweolýar** sesler diýilýär. Türkmen we rus dillerindäki dymyk çekimsizler (п (p), т (t), к (k)) inlis we nemes dillerindäki degişli çekimsizlere görä sessiz aýdylýar. Rus dilindäki ш (s), ж (z), ц (ts) sesleri mydama gaty, ч (ç), й (ý), щ (şş) sesleri bolsa ýumşak aýdylýar. Şeýlelikde, olaryň gatylyk we ýumşaklyk boýunça jübütleri bolmaýar. Nemes dilinde rus dilindäki ýaly dürli sesleri we olaryň görnüşlerini tapawutlandyran ses palatallaşmasy (ýumşamagy) bolmaýar (брат-братъ, вес - весь, мать-мат).

/// Türkmen diliniň çekimsiz sesler ulgamynda hem ýumşak aýdylyşa gabat gelinmeýär. Rus dili üçin mahsus bolan artikulyasiýada uzyn aýdylýan ýumşak ш (şş) sesiniň, gaty **welýarlaşan** (dilarka ortasynyň artky böleginiň ýumşak kentlewüğe galmagy bilen) л (l) sesiniň (лампа, дал) we titirdeýän kakuminal р (r) sesiniň (орана, разе) bolmagy ony beýleki dillerden tapawutlandyrýar. Nemes we fransuz dillerinde **süýkeş uwulýar** (lat. *uvula-kicijik diljagaz*) r sesi aýdylanda artikulyasiýany kici dilden dil ujuna geçirmeli bolýar. Türkmen dilinde rus, nemes dillerinden tapawutlylykda s, z sesleri **dişara** (dental däl) seslerdir (süher, zäher, süsmek, süzmek). Şu sesler inlis dilinde hem dişara ses bolup gelýär (that, thought, thank you).

Nemes dilinde h sesi 3 hili aýdylýar:

Ah-laut (*acht-sekiz*), **ih-laut** (*ich-men*) we **hauh-laut** (*faringal-bogaz*) (*Haus-öý*). Nemes dilindäki ah-laut rus dilindäki süýkeş dymyk w sesine meñzeş (шхх, быхха). Bu ses türkmen dilinde hem gabat gelýär (*mahmal, tahýa*).

Ih-laut türkmen we rus dillerinde duş gelmeýär, (*himiýa* sözünde birinji sesiň aýdylyşyna meñzeýär). Türkmen dilindäki h sesi sözün başynda artikulyasiýasy boýunça nemes dilindäki faringal h sesine meñzeşdir (*hekim, häzir, howa*). Türkmen, nemes we inlis dillerinde bar bolan dilardy burun ñ sesi rus dilinde bolmaýar:

Türkmen dilinde: jaň, daň, gaňňa;

Nemes dilinde: lang, singen;

Inlis dilinde: song, king.

Türkmen dilindäki çekimsiz j sesi rus we nemes dillerinde ýok (Jeren, çäj, jäjek). Artikulyasiýasy boýunça ol sese ýakyn ses inlis dilinde bolýar (*general, passanger*).

Aşaky we ýokary dodagyň golaýlaşmagy bilen **labio-dental** (dodak-diş) sesleri (ф (f), в (v)) emele gelýär.

Çekimsiz sesleriň artikulyasiýasy olaryň sözleriň düzümindäki ornuna görä özara täsirleri sebäpli üýtgäp bilýär :

Türkmen dilinde : gül, gar, bag, bägül, garga;

Nemes dilinde : der, und, Tag, gehen, Mädchen;

Rus dilinde : код, пор, мороз;

Kentlewük perdesiniň aşak düşmegi , kiçijik diljagazyň öňe süýşüp howa akymy üçin burun boşlugyna tarap ötelgäni açmagy bilen **nazal** (burun) sesleri emele gelýärler, şol sesleriň artikulyasiýasyna bolsa **nazallaşma** diýilýär (ähli dillerdäki m, n, ñ sesleri). Agyz we burun boşlugynyň arasy alynky we artky (ýumşak) kentlewük arkaly aýrylýarlar. Ýumşak

kentlewük kentlewük perdesine we diljagaza geçip gidýär. Kentlewük perdesi ýokary galan ýagdaýynda burun boşlugyna gidýän ötelgäni yapýar, şeýlelik bilen ähli nazal däl sesleriň döremegini üpjün edýär. Haçan-da ol aşak sallananda, onda burun boşlugyna tarap ötelgäni açýar we sesiň emele gelmegine burun boşlugynyň hem gatnaşmagy gazanylýar. Şeýle ýagdaýda nazal (burun) çekimsiz sesleri hem nazal (burun) çekimli sesleri emele gelyärler:

Türkmen dilinde: gaňna, inä, nan, minara;

Nemes dilinde: Gang (ýöriş, hereket), singen (aýdym aýtmak), klingen (ýaňlanmak).

Latyn dilinde gaty kentlewük **palatum**, ýumşak kentlewük **velum** adalgalary bilen aňladylýar. Şu adalgalaryň ady nukdaýnazardan dilarka ortasynyň gaty kentlewüğe galmagy netijesinde sesler emele gelende döreyän ýagdaýa **palatallaşmak**, emele gelyän seslere **palatal**, ýagny, ýumşak aýdylýan sesler, dil arkasynyň yzky tarapynyň ýumşak kentlewüğe galmagy netijesinde sesleriň emele gelyän ýagdaýyna – **welýarlaşma**, emele gelyän seslere **welýar**, ýagny, gaty sesler diýilýär. Latyn dilinde kiçijik diljagaz **uvula** adalgasy bilen aňladylýar, kiçijik diljagazyň işjeň hereket etmegi bilen emele gelyän seslere bolsa **uwulýar** sesler diýilýär. Meselem, fransuz we käbir beýleki dillerde “peltekläp” aýdylýan r sesi uwulýar sesdir.

Dodaklar latyn dilinde **labia** diýen adalga bilen aňladylýar, sonuň üçin sesleriň emele gelmeginde dodaklaryň işjeň gatnaşmagyna **labiallaşma** (dodaklanma), emele gelyän seslere bolsa **labial** (dodaklanýan) sesler diýilýär: **türkmen we nemes dillerinde o, u, ü, ö; rus dilinde o, y.**

Gepleýiş sesleriniň her biriniň dürli dillerde özboluşly sypatlary we häsiýetlendirilişi bolýar. Meselem, eger türkmen dilinde **p** sesi işjeň agzalaryň işleýşi boýunça dodaklanýan sesdir, ol inlis we nemes dillerinde hem labialdyr, döreyän usuly boýunça bolsa türkmen dilinde arassa dymyk ses bolsa, inlis we nemes dilinde süýkeş-zarply sesdir, rus dilinde bolsa goşmaça artikulyásiýasynyň kömegi bilen palatallaşan we palatallaşmadyk görnüşde gabat gelip bilýär. Gepleýişde sözler biri-biri bilen baglanysykly aýdylýarlar, sözleriň düzümindäki sesler hem edil şonuň ýaly baglanysykda bolýar. Şonuň üçin hem bir sesiň artikulyásiýasyna başga sesiň artikulyásiýasy täsir edýär, netijede olaryň aýdylysynda täze öwüşginler peýda bolýar. Emele gelýän goşmaça artikulyásiýadan başga-da seslerde **kombinator** we **pozision** üýtgeşmeler bolup geçýär.

Eger-de haýsy hem bolsa bir sözlemi gepleýiş diliniň akymynyň belli bir bölegi diýip hasap etseň, onda söz öz gezeginde şol sözlemiň bir bölegi bolýar. Ýöne, söz iň kiçi bölek bolmaýar, sebäbi ol morfemalardan, morfemalar – fonemalardan, fonemalar bolsa seslerden durýar. Sözleriň özara baglanysysy ýaly, fonemalar hem özüne ýanaşyk durýan beýleki fonemalar bilen ýa-da sözüň düzüminde durýan orunlaryna görä, üýtgemelere sezewar bolýarlar. Şeýle üýtgeşmeler, esasan, gepleşikde bolup geçýär. Meselem, türkmen dilinde **d** sesi *ýandy* sözünde bir hili *geldi* sözünde başga hili, **k** sesi *kilim* diýen sözde bir hili, *kagyz* diýen sözde bolsa başga hili eşidilýär. Rus dilinde **c** sesi *сделать, сдавать* sözlerinde **з**, nemes dilinde *bebt* sözündäki ikinji **b** sesi **p** diýlip okalýar. Şu hili üýtgeşmeler sesleriň özara täsiri ýa-da olaryň durýan orunlaryna baglylykda bolup geçýärler: türkmen dilinde

d sesine birinji sözde onuň gapdalynda duran **n**, ikinji sözde bolsa **l** sesi täsir edip ony özi ýaly fonema öwürýär. *Kagyz we kilim* sözlerinde bolsa **k** sesine bir sözde ýogyn çekimli, beýleki sözde bolsa inçe çekimli täsir edýär, rus dilinde „сделать“ diýen sözde yzda duran açyk çekimsiz **ð** öňde duran **c** dymyk çekimsizine täsir edip, ony özi ýaly açyk çekimsiz öwürýär, nemes dilinde sözün soňundaky **t** dymyk sesi önündäki **b** açyk çekimsizini hem dymyga öwürýär.

Ses üýtgemeleri olary döredýän sebäplere görä 2 hili bolýarlar:

1. Kombinator ses üýtgemesi;

2. Pozision ses üýtgemesi.

Kombinator ses üýtgemeleri ýanaşyk durýan sesleriň özara täsiri netijesinde ýüze çykýar, sebäbi şol sesleriň aýdylýan döwründe gepleýiş agzalarynyň işleýşi hem özara baglanysykly bolýar. Sesleriň üýtgemegi morfemanyň ýa-da sözün düzüminde durýan ýerine hem bagly bolýar. Meselem, rus, nemes dillerinde sözün soňunda gelýän açyk çekimsizler okalanda dymyk çekimsiz ýaly okalýar (*код* [kot], *дуб* [дуп], und [unt], *weg* [wek]). Sesleriň kombinator üýtgemeleri şol sesleriň aýdylýşynda 3 sany artikulyýasiýa fazasy (döwri) bilen gönüden-göni bagly bolýar:

1. Ekskursiýa – ses aýdylanda gepleýiş agzalarynyň ýerine ýetirýän işiniň başlanýşy;

2. Saklanýş – gepleýiş agzalarynyň sesiň aýdylýan pursatyndaky işiniň biraz salym saklanmagy;

3. Rekursiýa – gepleýiş agzalarynyň saklanýşdan soň hereket etmezligi, bir sesiň emele gelmeginiň doly tamam bolmagy we indiki sesiň aýdylýşyna geçmek.

Sözlerde mydama öňde duran sesiň rekursiýasy yzda duran sesiň ekskursiýasyna geçýär. Meselem, **l** sesiniň

rekursiýasynyň *q* sesiniň ekskursiýasyna dürli dillerde nähili geçýändigine nemes dilinde *lachen* (*gülmek*), iňlis dilinde *lunch* (*öýläňlik*), türkmen dilinde *lagar*, rus dilinde *ландыш* sözlerini okap düşüňip bolar. Kombinator ses üýtgemeleri, esasan, aşakdaky görnüşlerde ýüze çykyar:

Assimilýasiýa (lat. Assimilis) – sesleriň ekskursiýanyň rekursiýa ýa-da rekursiýanyň ekskursiýa täsir etmegi netijesinde şol bir sözün düzümindäki bir sesiň başga bir sese meňzemegi netijesinde ýüze çykyan ses üýtgemesidir. Meselem :

Diller	Ýazylysy	Okalysy (aýdylysy)
Türkmen dilinde	aldy gazdy	ally gazzy
Rus dilinde	сжатый сдавать	жжатый здавать
Nemes dilinde	sagte lebt	sakte lept

Sesleriň özara meňzeme häsiýetine görä assimilýasiýa 2 hili bolýar : doly we doly däl (*kem-käsleýin*) **assimilýasiýa**. Doly assimilýasiýada özara täsirde bolýan çekimsizler meňzeş aýdylýar, ýagny bir ses beýleki sese doly meňzeýär:

Türkmen dilinde: gysdy, çaldy, gözde;

Rus dilinde: высший, сшитый.

Kem-käsleýin assimilýasiýada bir ses beýleki sese diňe haýsy hem bolsa bir artikulyýasiýa alamaty boýunça meňzedilýär. Dymklylyk, açyklyk, ýumşaklyk, gatylyk şeýle alamatlara degişlidir:

Türkmen dilinde: suwa ýakdy-suvo ýakty, on bir-on mir;

Rus dilinde: сдать, лавка, ладка;

Nemes dilinde: trägt, lebt, Stadt;

Sözleriň düzümindäki sesleriň täsiriniň hereket ugry nukdaýnazaryndan assimilýasiýa **progressiw** we **regressiw** assimilýasiýa diýen toparlara bölünýär. Eger sözdäki öňde duran ses yzda duran sese täsir etse (ýagny hereket öňe ugrukdyrylan bolsa), onda **progressiw** assimilýasiýa emele gelýär: türkmen dilinde *s, z, l* sesleri yzda duran sese täsir edip, ony özlerine doly meňzedýärler: **gezdi, galdy, basdy**; iňlis dilinde *s* dymyk çekimsizi **hands (eller), reads (okajar)** ýaly sözlerde bolsy ýaly, açyk çekimsizlerden soň gelip özi hem açyga öwürülýär. Rus we nemes dillerinde **progressiw** assimilýasiýa **gabat** gelmeýär.

Regressiw assimilýasiýada yzda duran ses öňde duran sese (ýagny hereket yza ugrukdyrylan bolsa) täsir edýär. Şeýle assimilýasiýa, köplenç, rus dilinde **gabat** gelýär: *омдана, омбумъ, поща, узжоза, произвождство*, türkmen dilinde: **atsa, tutsa** we ş.m.

Ýanaşyk duran sesleriň emele getirýän assimilýasiýasyna **kontaktly** assimilýasiýa diýilýär. Eger-de özara täsir edýän sesleriň arasynda başga ses bolsa, ýagny olar ýanaşyk durmaýan bolsalar, **distaktly** assimilýasiýa ýüze çykýär. Assimilýasiýanyň bu görnüşü türki dillerde çekimli sesleriň täsiri netijesinde duş gelýär, beýle hadysa **singarmonizm** diýilýär. Meselem, türkmen dilinde *Aşgabat* sözünde birinji bogunda gelýän *a* sesi soňky bogunlarda *a* sesleriniň gelmegine, *mellekler* sözünde birinji bogundaky *e* sesi soňky bogunlardaky *e* sesleriniň gelmegine sebäp bolýar. Singarmonizm kem-käsleýin hem bolup bilýär: eger-de ses alynky hataryň sesi bolsa, onda sözdäki gelýän beýleki sesler hem şol hataryň sesleri bolmaly, eger-de birinji bogundaky ses yzky hatara degişli bolsa, onda soňky bogunlardaky sesler hem hökman yzky hataryň çekimli sesleri bolmalydyr: *işçiler, gyzyklanmadylar, ýörelge, mugallymlaryňkyda*. Eger singarmonizm diňe türki dillerde duş gelýän bolsa, assimilýasiýa türkmen, rus, nemes, iňlis, fransuz, latyn, italýan, ispan we beýleki daşary ýurt dilleri üçin hem mahsusdyr.

Dissimilýasiýa (lat. *Dissimilis*- meňzemeýän) häsiýeti boýunça assimilýasiýanyň gapma-garşylygydyr, ýagny onuň düýp mazmuny çekimsiz sesleriň özara meňzemegi däl-de, meňzemezligidir. Edebi diliň kadasy gysarnaksyz berjaý edilende dissimilýasiýa emele gelip bilmeýär, ol diňe gepleýiş dili, köplenç çagalaryň dili, ýa-da artikulýasiýasy şikesli dil üçin mahsusdyr. Meselem, rus dilinde *дуpeктор, коридор, бомба* sözleriniň deregine sada gepleýiş diliniň görnüşleri: *дулeктор, колидор, бонба* sözleri ulanylyp bilner. Rus çagajygy *вазелин* sözünüň deregine *мазелин* diýip biler, sebäbi ol bu sözi “мазать” işligi bilen bagly hasap edýär. Käbir adamlar *r* sesini aýdyp bilmeýärler, onuň deregine *l* ýa-da *y* aýdýarlar, *laboratoriýa* sözünü *labolatoliýa* diýip okaýar. Edebi dilde dissimilýasiýa seýrek duş gelýär; häzirki zaman rus dilindäki *февраль* sözi progressiw dissimilýasiýanyň netijesinde latyn dilinden alnan *februarius* sözünüň gadymy rus diline geçen *феврарь* sözünden döräpdir. R.A.Budagowyň tassyklamagyna görä, häzirki zaman rus dilindäki *верблюд* sözi iki *л* sesiniň regressiw dissimilýasiýasy netijesinde bu sözüň köne görnüşinden – *вельблюд* sözünden emele gelipdir. Türkmen dilinde käbir şiwelerde iki sany *n*, *r* ýa-da *l* sesleriň arasynda dissimilýasiýa duş gelýär: *Annageldi* – *Arnageldi*. Assimilýasiýa ýaly dissimilýasiýa hem progressiw (*феврарь* – *февраль*) hem regressiw (*бомба* – *бонба*), kontaktly (*асвальт* – *асфальт*) we *distaktly* (*дуpeктор* – *дулeктор*) ýaly görnüşlerde gabat gelýär. Dünýä dillerinde dissimilýasiýa assimilýasiýa garanynda seýrek duş gelýär.

Eger-de assimilýasiýada we dissimilýasiýada diňe birmeňzeş sesler, ýagny diňe çekimsiz sesler

(singarmonizm düzgününde bolsa diňe çekimli sesler) özara täsirde bolýan bolsalar, akkomodasiýada şeýle täsir etmek dürli görnüşli sesleriň arasynda bolup geçýär.

Akkomodasiýa (latyn dilinde *accommodati* – *uýgunlaşma*) – çekimsiz sesleriň aýdylyşynyň çekimli sesleriň aýdylyşyna uýgunlaşmagydyr ýa-da çekimli sesleriň çekimsiz seslere uýgunlaşmagydyr. Akkomodasiýa hadysasy, esasan hem, türkmen we rus dillerinde has aýdyň görünýär. Meselem, *e* çekimli sesi ýumşak çekimsizleriň önünden gelse, *i* meňzeş aýdylýar, ýagny açyk çekimliden başlanyp, aýdylyşynyň soňunda ses has daralýar: *шесть* [*seist*], *модель* [*madel*], *с эмом* [*seitim*]. Ýumşak çekimsizlerden soň gelen *e*, örän gysga aýdylýan goşmaça *i* sesi ýaly aýdylýar hem-de has ýapyk çekimli sesden biraz ýapyk çekimli sese geçýän ses ýaly bolup aýdylýar : *сел* [*siel*], *мел* [*miel*], *нет* [*niet*]. Çekimli *a* sesi ýumşak ýa-da gaty aýdylýan *t* sesiniň täsir etmegi bilen dürli hili aýdylýp bilner: *брат* – *братъ*. Çekimsiz *л* sesi çekimli *u* sesiniň täsiri bilen *селу* sözünde *сел* sözündäkiden üýtgeşik aýdylýar. Türkmen dilinde *hazir*, *mahmal* sözlerinde çekimsiz *h* sesiniň tapawutlanýan artikulyasiýa bilen aýdylýandygyna göz ýetirmek kyn däl bolsa gerek. Eger birinji sözde *h* sesi faringal sese has golaý bolsa, ikinji sözde bu ses bokurdakda döreýär. Akkomodasiýa hadysasy *many- mürepbe*, *pil-gapyrğa*, *degmek gurmak geçirmek* sözleriň mysalynda has aýdyň görünýär. *Сел*, *сяды*, *шестъ*, *жертва* sözlerinde önde duran ýumşak ýa-da gaty çekimsiz sesleriň özünden soň gelyän çekimli sese täsir etmegi bilen progressiw, *эмо*, *эму*, *неп*, *нему* sözlerinde bolsa yzda duran çekimli sesiň önde duran çekimsiz seslere täsir etmegi bilen regressiw akkomodasiýa emele gelyär. Gepleşikde sesleriň üýtgemegi *epenteza*, *diereza*, *gaplologiýa*, *metateza* ýaly hadysalarda hem gabat gelyär.

Epenteza we diereza gapma-garsylykly fonetiki hadysalarydyrlar. Sözleriň aýdylysynda bir sesiň goşulyp, artdyrylyp aýdylmagyna **epenteza** diýilýär: rus diliniň şiwelerinde: *спрам* (*спам*), *ндрав* (*нрав*), türkmen dilinde: *tyraktor-traktor*, *drama-dyrama*, *tribuna-tirbuna*. Dissimilýasiýanyň we assimilýasiýanyň netijesinde käbir sözlerde ýanaşyk duran sesleriň biriniň sol sözi aýtmak has aňsat hem oňaly bolmagy üçin düşürilmegine **diereza** diýilýär. Meselem, D.E Rozentalyň, M.E Telenkowanyň “Dil” adalgalarynyň sözlüğünde (M.1967. 203-nji sah.) bellenilişi ýaly, rus dilinde *стн*, *стл* ses düzümlerinde (*грустный*, *счастливый*,) *т* sesi, *зѣн*, *рѣц* ses düzüminde (*праздник*, *сердце*), *ѳ* sesi, *вств*, *лвств* (*безмолствовать*, *чувствовать*) *в* sesi, *лнц* ses düzüminde (*солнце*) *л* sesi düşüp galýar. Türkmen dilinde *rast*, *dost* sözleri okalanda *t* sesi düşürilýär.

Gaplologiýa – sesleriň dissimilýasiýa netijesinde düşüp galýan fonetiki hadysasydyr. Ýöne dierezadan tapawutlykda gaplologiýada bir ses däl-de, sözüň düzümindäki iki sany meňzeş bogunlaryň biri düşürilýär: *mineralogiýa* – *mineralologiýa*, *tragikomedîya* – *tragikokomedîya*, *знаменоносец* – *знаменосец*. Türkmen dilinde gepleýişde gysga aýdylýan *jigiň*, *Meläň* ýaly sözlerdäki bognuň düşürilmegi-de gaplologiýanyň netijesidir. Gepleýiş akymynda assimilýasiýanyň we dissimilýasiýanyň täsiri astynda bolup geçýän fonetiki hadysalar käbir sözlerde sesleriň ýerini çalyşmak bilen hem baglydyr.

Sözüň düzümindäki sesleriň ýa-da bogunlaryň ýerleriniň çalşyrylyp aýdylmagyna **metateza** diýilýär (grek dilinde *metathesis* – *orun çalyşma*):

Rus dilinde: *талерка* – *тарелка*, *ватрушка* – *творушка*;

Türkmen dilinde: toprak-torpak, ýaprak-ýarpak, horaz-hozar.

[Gepleşikde käbir sesleriň sözün düzüminde durýan orunlaryna bagly üýtgemelerine **pozision** üýtgemeler diýilýär. Olar dürli hili bolýar.

Reduksiýa – sözdäki basym düşmeýän bogunlardaky çekimsiz sesiň gowsamagydyr, güýçsüzlenmegidir. Bu, esasan hem, rus we nemes dilleriniň mysalynda has aýdyň görünýär; *сказатъ, начинатъ* sözlerinde basym düşýän bogundaky *a* sesi, basym düşmeýän bogundaky *a* sesinden has güýçli, pert, aýdyň eşidilýär: *молоко* sözünde diňe iň soňky basym düşýän bogundaky *o* sesi hakyky *o* bolup eşidilýär, birinji we ikinji bogunlardaky *o* sesleri bolsa *a* sesine golaý eşidilýär. Nemes dilinde sözün önünden goşulýan *be* morfemada, işligiň nämälim formasynyň - *en* goşulmasynda *e* sesi reduksiýa sezewar bolýar, ýagny gowsak aýdylýar, öz hilini , häsiýetini ýitirýär: *machen* (etmek), *lesen* (okamak), *bringen* (getirmek). **Käwagt** soňky bogunda bolup geçýän şeýle reduksiýa çekimli sesiň doly ýitmegine we sözün gysgaldylyp aýdylmagyna getirýär. Munuň ýaly hadysa **apokopa** (grek dilinde **apokope** – kesmek, gysgaltmak) diýilýär, meselem, rus dilinde *чтобы-чтоб, Ваня-Вань*. Sözün soňunda däl-de, sözün içinde çekimli sesiň ýa-da birnäçe sesiň düşüp galmagyna **sinkopa** diýilýär: rus dilinde *Иванович-Иваныч, спирт* (latyn dilindäki *spiritus* sözünden). Türkmen dilinde hem soňky bogunda sesleriň düşüp galmagy gabat gelyär: *bagtlynyň-bagtlyň, oglanlaryň-oglanlaň*. Nemes, rus dillerinde açyk çekimsiz sesler sözün ýa-da käwagtlar bognuň soňunda dymyk çekimsizlere öwürülýärler: rus dilinde *код* (kom), *роз* (pok), *дуб* (dyn); nemes dilinde : *und* (unt), *Mädchen* (Mätchen), *grob* (grop), *klug* (kluk).

Sözüň başynda sesiň goşulyp aýdylmagy **proteza** diýen adalga bilen aňladylýar: türkmen dilinde *kitap-ikitap, Rahym-Yrahym, sport-ysport*.

Açyk çekimsizleriň sözüň, bognuň soňunda dymyk çekimsizlere öwürülmegi-de proteza hem sesleriň pozision üýtgeşmelerine degişlidir.

Fonema we fonologiýa

Dünýä dillerinde gabat gelýän sesleriň hemmesi birmeňzeş bolmaýar, olar dürli sözleriň düzüminde beýleki sesler bilen bile ulanylyp, üýtgeşmelere sezewar bolýarlar. Meselem, *d* sesi türkmen dilinde *däde, doýdum, dardan*, rus dilinde *депзатъ (dartmak), думатьъ (pikirlenmek), владыка (hökümdar), народ (halk)*, nemes dilinde *Dach (ücek), Dialog (gepleşik), dösen (irkilmek), Dreirad (welosiped)*, inlis dilinde *drink (içmek), duck (ördek), duty (nobatçy), bed (düşek)* sözleri şol bir harp bilen bellense-de, her bir sözde dürli hili eşidilýar. XIX asyrdan dil biliminiň ösmegi dillerdäki sesleriň şeýle aýratynlyklaryny, sesleri we harplary biri-birinden tapawutlandyrmaga itergi berdi. Ses ulgamynyň elementi görnüşinde sesi aňlatmak üçin “**fonema**” diýen ýörite adalga girizildi. Ilkinji bolup bu adalgany 1874-nji ýylda fransuz dilçisi **L.Awe** ulandy. Ýöne, “fonema” adalgasy ilkinji gezek “*gepleýiş diliniň sesi*” diýen düşüňjäniň manydaşy hökmünde ulanylýardy. Şol döwrüň meşhur dilçisi **Ferdinand de Sossýur** hem bu adalgany hut şu manyda ulanypdy. Fonema baradaky taglymaty dörediji alym hökmünde **I.A.Boduen de Kurtene** hasap edilýär, ol fonema iki hili düşünişdir. Ilkibaşda fonemany morfemanyň düzümindäki ähmiýeti nukdaýnazaryndan

derňeýär, häzirki zamanda duş gelyän görnüşlerini diwergentler (D-T), taryhy görnüşlerini bolsa koppelýatorlar diýip atlandyrýar. Soň ol psihologik (semasiologik) nukdaýnazara geçýär hem-de fonemany gepleýiş diliniň sesini aýtmak we kabul etmek (eşitmek) baradaky düşünje görnüşinde kesgitleýär.

Russiýada Leningrad fonologik mekdebiniň wekilleri L.W.Şerba, L.P.Zinder, M.I.Matusewiç, A.N.Gwozdew gepleýiş diliniň sesleriniň awtonomlygyny (özbaşdaklygyny) we fonemanyň sözün manysyny tapawutlandyrys ähmiýetini ykrar edýärler. Bu alymlaryň pikirine görä, in gysga ses birlikleri sözün görnüşiniň düzülmünde fiziologik-akustik häsiýetleri boýunça ýüze çykýarlar (гол-голы, плод-плоды).

Moskwa dilçilik mekdebini esaslandyran R.I.Awanesow, A.A.Reformatskiý, P.S.Kuznesow, W.N.Sidorow, N.F.Ýakowlew, M.W.Panow ýaly alymlaryň pikirine görä bolsa pozisiýasyna (gelyän ornuna) görä gezekleşip gelyän sesler bir fonema birikýärler. Şu nukdaýnazardan fonema - sesleriň gowsak we güýçli orunlaryna (гол-голы, коз-коч) bagly bolan morfemalaryň we sözleriň - many aňladýan birlikleriň ses örtüginiň elementi bolan in gysga ses birligidir. Türkmen dil biliminde fonema adalgasyna şeýle kesgitleme berilýär: “Sözleriň leksik manylaryny ýa-da olaryň morfologik formalarynyň grammatiki manylaryny tapawutlandyrmaga ukyply seslere **fonemalar** diýilýär” (Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili, fonetika, Aşgabat, 1992, 26-njy sah.).

“Garga güle gelip gonmaz” diýen aňlatmada *g* sesi, rus dilinde дом, дома, молоко sözlerinde *o* sesi güýji, beýikligi, äheňi boýunça üýtgeşik aýdylýar, emma biz olary bir fonema degişli edýäris. [Ses we ony ýazuwda dogry

aňladyp bilmek fonema baradaky nazaryýetir döredilmegine we ösdürilmegine itergi berýär. **Fonema** gepleýşiň ses birliginiň görnüşidir. **Fonema** - mazmun, many bilen bagly bolan iň gysga ses birligidir, ol sözleriň we morfemalaryň ses örtüginin elementi bolup, olary tapawutlandyrmaga kömek edýär. Gepleýşiň islendik sesi fonema däl, diňe belli bir dil üçin mahsus bolan hem-de many tapawutlandyrmaga ukyply sesler fonema bolup biler. Meselem, rus dilinde, has gowşak orunlarda redusirlenen (häsiýetini ýitiren) sesler gabat gelyär: [МЪЛІАКО], [СЪДАВОТ], [БЪРІЭГА]. Bu sözlerde Ь we Ъ belgileri bilen bellenen çekimli sesler fonema däl, olar diňe О, А, Э fonemalarynyň pozision görnüşleridir.

Häzirki zaman bolgar dilinde *з* görnüşinde ýorite häsiýetli çekimli fonema bolýar: *вода-водитъ*, *эмма въдъ-размножатъ*, *водица-водичка*, *эмма въдица-удочка*. Şeýlelikde, fonema mazmun bilen doly bagly bolýar, bu, esasan, hem bir fonemadan durýan sözlerde has aýdyň görünýär: rus dilinde *а*-baglaýjy kömekçi we ümlük, bir fonemadan durýan dürli goşulmalar: inlis dilinde *club-clubs*, nemes dilinde *der Vater — des Vaters*.

— **Fonemanyň perseptiw (esidilmek) we signifikativ (aňladyp bilmek) häsiýeti** bolýar. Sesler eşidiş organlary tarapyndan kabul edilip aňyň hakykatyna (faktyna) öwrülýär. Ýorite abzallar, gurallar gepleýşiň alamatlarynyň köpüsini anyklaýan bolsalar-da, olaryň hemmesini eşidip bolmaýar. Diňe fonema nusgasyna kybap gelyän alamatlary kabul edip bolýar, şu häsiýet hem fonemanyň perseptiw häsiýeti bilen baglydyr. Meselem, rus dilinde *чен*, *ченъ*, *клетка* we *клетъ* sözlerinde *э* fonemasynyň dürli artikulyasiýasy we ýaňlanysy (esidilişi) bolýar, ýöne rus dilinde gürleýänler muny

duýmaýarlar, has dogrusy bilmeýärler, fransuzlar weli *e' we 'e (e' te' -tomus, pere-ata)* seslerini biri-birinden tapawutlandyrýarlar.

Fonemalar biri-birinden diňe bir akustik-artikulýasiýa alamatlary bilen tapawutlanman, olar morfemalary we sözleri tapawutlandyrmaga hem ukyplydyr, özüniň **signifikativ** hyzmaty boýunça bolsa sözleriň we morfemalaryň aňlatmak häsiýetlerine hem gatnaşýar. Meselem, türkmen dilinde *dar, gar, tar*; rus dilinde *сap, nap, uap* sözleri birinji duran çekimsizleri arkaly tapawutlansalar, *dar, dor, dur*; *сap, сop* sözler bolsa ikinji duran çekimli sesleri arkaly tapawutlanýar. Emma fonemanyň many tapawutlandyrys hyzmaty bar bolsa-da, olar diňe sözleriň ses örtüklerini tapawutlandyrýar.

Sözler biri-birinden diňe bir dürli seslerden ybaratdyklary üçin tapawutlanman, dürli düşüňjeleri aňladýandyklary bilen hem tapawutlanýarlar. Şu nukdaýnazardan fonemanyň **konstitutiv** hyzmaty ýüze çykýar. Fonemanyň konstitutiv hyzmaty, her bir fonemanyň many aňladýan birlikleri düzüýändigini, özara gezekleşip, dürli hili leksiki birlikleri emele getirýändigini bilen düşündirilýär. Meselem:

Türkmen dilinde: gamys, agşam, maşgala;

Rus dilinde: весна (bahar), навес (basdyрма), сено (bede), осень (güýz);

Nemes dilinde: laufen (ylgamak), kaufen (satyn almak), Lauf (ylgaw), faul (ýalta);

Inlis dilinde: lade (ýüklemek), dale (jülge), peal zarňyldy) leap (bökiş).

Şu mysallarda sözler biri-birinden bir fonema ýa-da şol bir fonemanyň ýeriniňi çalsyp gelmekleri arkaly tapawutlanýarlar. Fonemanyň **distinktiw** (tapawutlandyrys) hyzmaty onuň morfemalary we sözleri

tapawutlandyryp bilmek ukyby bilen baglydyr. Fonemanyň hut özi gönüden-göni haýsy hem bolsa bir mazmuny, manyny aňlatmaýar, ol diňe şol manylary tapawutlandyrmaga kömek edýär:

Türkmen dilinde: toý-soý-çoy-goý;

Rus dilinde: кот (pişik), пот (agyz), бот (ynha), сот (arynyň öýjügi);

Nemes dilinde: schon (eýýäm), Mohn (gülälek), Sohn (ogul), Hohn (kinaýa);

İnlis dilinde: me (meni), see (görmek), tea (çay), pea (nohut dānesi)

Fonemanyň distinktiw alamatlaryna **differential** (tapawutlandyryň) alamatlar hem diýilýär. Meselem, *z*, *s*, *d* we *t* fonemalary biri-birinden aýklyk we dymyklyk häsiýetleri bilen tapawutlanýarlar.

Fonemalary biri-birinden tapawutlandyryp bilmeýän alamatlara **integral** alamatlar diýilýär. Meselem, çekimli sesleriň türkmen, rus, nemes, inlis dillerinde burun boşlugynda emele gelip bilmezligi integral alamatdyr, sebäbi, bu alamat fransuz dilindäki ýaly bir çekimlini beýleki çekimliden tapawutlandyryp bilmeýär, türkmen, rus dillerindäki çekimlileriň hiç biri burun (nazal) sesi däldir.

3 Janly gepleşikde fonemalar özara baglanysýar, yzy üzülmeyän söz düzümlerinde, sözlemlerde seplesip gelýär, kä ýerlerde güýçli, kä ýerlerde bolsa gowşak, uzyn we gysga aýdylýar, äheňlerini üýtgedýär, käwagtlar bolsa aýdylýşlary sebäpli fonema diýip kabul edilmeyär. Dildäki sözleriň sany bilen deňeşdireniňde fonemalaryň sany juda azdyr. Diliň many aňladýan birlikleriniň sany ýüzlerçe, hatda münlerçedir, ýöne şeýle köp sanly birlikleri aýtmak, gurmak üçin az sanly fonemalar ulanylýar. Bu ýagdaý dil biliminde **dil serişdeleriniň tygşytlylygy** bilen düşündirilýär. Meselem,

rus dilinde şol bir *a* fonemasy aýallyk jynsynyň goşulmasynda (*смен-а*), köplük san goşulmasynda (*зопод-а*), ýa-da asyl sözüň gurluşynda (*пеуамъ-пеуумъ*), baglaýjy kömekçi, ümlük bolup ulanylyp bilinýär (ýa-da *y* fonemasy *бep-y, mpon-y, c бок-y* sözlerinde). Nemes, iňlis dillerinde *s* fonemasy köplük san goşulmasy, baglaşdyryjy ses, genetiw düşüminiň goşulmasy hem bolup gelýär.

Beýleki fonemalar bilen utgaşmagyna, sözleriň we morfemalaryň düzümindäki orunlaryna baglylykda fonemalar, köplenç, dürli hili aýdylyp bilinýärler, ýagny olar esidilende düýbünden başga ses ýaly bolup esidilýärler. Bu ýagdaý fonemalar baradaky ylma «*fonemanyň görnüşi*» diýen adalganyň girizilmegine getirdi. Meselem, türkmen dilinde *s* fonemasy *sil, sygyr, sol* sözlerinde *g* fonemasy *çaga, gül, dogry* sözlerinde meňzeş aýdylmaýar. Nemes we rus dillerinde fonemalaryň görnüşleriniň ýüze çykmagy has aýdyň mysallarda görünüär:

Rus dilinde: *водород, говорить, морозильник, молоко* sözlerinde *o* fonemasy; *безе, зорох* sözlerinde *z* fonemasy; *зопод, код, под* sözlerinde *ð* fonemasy;

Nemes dilinde: *bekommen (almak), grob (gödek), beben (titremek)* sözlerinde *b* fonemasy; *gehen, klug, wichtig* sözlerinde *g* fonemasy.

Her bir dilde fonemalaryň üýtgemekliginiň we olaryň görnüşleriniň emele gelmeginiň belli kanunalaýyklygy bolýar, şol dilde gürleýänler ony öz isleglerine görä üýtgedip bilmeýärler. Eger üýtgediläýse, onda diliň edebi kadalarynyň bozuldygy diýip hasap edilýär.

✓ Seýlelikde, belli bir dilde öz ene dilinde gürleýşi ýaly gürleýänleriň ählisi üçin hökmany ýagdaýda ýüze çykýan üýtgesmelerde emele gelýän seslere **fonemanyň görnüşleri** diýilýär.

L.W.Şerba fonemalaryň görnüşlerini ottenok (öwüşgin, aýratynlyk), I.A.Boduen de Kurtene – diwergent, amerikan fonetikleri – allofonlar diýip atlandyryşlar. Meselem, *содосод* diýen rus sözünde *o* fonemasynyň üç sany allofony bar – *ь, а, о* – söz *содасод* diýip okalýar.

4 Fonema we fonemanyň görnüşleri nukdaýnazaryndan transkripsiýanyň iki görnüşini tapawutlandyryşlar – fonetik we fonematik transkripsiýa.

Fonetik transkripsiýa – sözleýiş diliniň onuň doly aýdylyşyna görä ýazylýan ýörite usulydyr, bu usulda fonemalaryň her bir görnüşi üçin aýratyn belgiler ulanylýar. **Fonematik transkripsiýada** her bir fonema we onuň mümkin bolan görnüşi şol bir belginiň üsti bilen aňladylýar.

Transliterasiýa transkripsiýadan tapawutlylykda daşary ýurt dillerinden alnan sözleriň ene diliniň harplarynyň üsti bilen aňladylmagydyr. Meselem, nemes dilinde *Leipzig* sözi Laýpsig diýip okalýar, rus, türkmen dillerinde welin, *Leýpsig* diýip ýazylýar. Sowet döwründe käbir türkmen sözleriniň rus dilinde ýazylyşy olary düýbünden başga söz ýaly edip görkezýärdi: *Ýylanly-Ильяли, Кака-Каахка, Köýtendag-Кызутанг, Jojukly-Джу-джу-кы.*

Fonemalaryň görnüşleri aýdylanda olaryň ähli häsiýetlerini özünde saklaýanyna esasy görnüş diýilýär. Şeýle fonema güýçli pozisiýada ýüze çykýar. Çekimli sesler üçin güýçli pozisiýa basym düşýän bogunlarda döreyär. Gowşak pozisiýada fonema öz häsiýetleriniň käbir alamatlaryny ýitirýär.

7 Fonemalaryň gapma-garsylygy dil ulgamynda olaryň tapawutlandyryş alamatlary bilen aňladylýar, meselem, *o* we *u* fonemalary orta we ýokary hataryň tapawutlandyryş

alamatlary boýunça biri-birine gapma-garsy durýarlar. Ähli beýleki alamatlary boýunça gabat gelip, diňe bir alamaty bilen döreýän gapma-garsylyga fonemanyň korrelýasiýasy diýilýär: Meselem, *p*, *b* fonemalarynyň aýklyk we dymyklyk alamatlary boýunça korrelýasiýasy. Fonemalaryň tapawutlandyryş alamatlary morfemalary, sözleri, olaryň formalaryny tapawutlandyryan hakyky alamatlardyr: çekimli, çekimsiz, dymyk, aýk, gaty, ýumşak, burun, agyz boşlugynda emele gelýan, süýkeş, dilujy, alynky hatar, aşak, ýokary galys we ş.m. sesler.

Şeýle fiziki alamatlar bir dilde umumy bolsa, beýleki dillerde tapawutlandyryş häsiýetine eýe bolýarlar. Meselem, rus dilinde çekimli sesleriň uzyn we gysga aýdylmagy sözleri, morfemalary we olaryň görnüşlerini tapawutlandyrmak üçin ulanylmaýar. Emma, türkmen, nemes, inlis dillerinde fonemalaryň uzyn we gysga aýdylmagy tapawutlandyryş alamaty diýip hasap edilýär. Inlis we fransuz dillerinde gaty we ýumşak çekimsiz sesleriň gapma-garsylygy ýüze çykmaýar, rus dilinde welin, ol köp duş gelýär. Rus dilinde, meselem, *u* fonemasy sözüň ortasynda we soňunda diňe ýumşak çekimsizlerden soň gelýär, *u* sesi bolsa diňe gaty çekimsiz seslerden soň ulanylýar. Türkmen dili üçin bu nukdaýnazardan singarmonizm düzgüni mahsusdyr. Her bir fonema diliň beýleki fonemalaryndan tapawutlandyryş alamatlary bilen saýlanýar.

6) Käbir ýagdaýlarda ýüze çykýan fonema gapma-garsylyklarynyň aýrylmagy olaryň bitaraplaşmagyna getirýär. Meselem, rus dilinde *лыз-лык* sözlerindäki gapma-garsylykda çekimsiz sesiň aýklygynyň ýitip gitmegi *z* we *к* fonemalarynyň bitaraplaşmagyny emele getirýär. Iki söz hem deň aýdylýar. Fonema bitaraplaşan

wagtynda ony saýgarmak hem kyn bolýar. Fonemalaryň üýtgemegi we olaryň täze görnüşleriniň emele gelmegi käwagtlar sözleri dogry eşitmegi kynlaşdyrýar. Esasan hem, basym düşmeýän bogunlarda çekimli sesleri tapawutlandyrmak kyn: rus dilinde *леса-леса, частота-частота, столб-столп, милос-мелос*.

Moskwa dilçilik mekdebiniň wekilleri *луг-лук* sözlerindäki ýagdaýy ses omonimi diýip düşündirýärler. Leningrad fonologik mekdebiniň wekilleri gepleýiş diliniň sesleriniň awtonomlygyny (özbaşdaklygyny), olaryň sözleri tapawutlandyryp bilýän hyzmatyny belläp geçýärler.

Sesleriň gezekleşmegi

[Sesleriň kombinator we pozision fonetik üýtgemeleri dilleriň ses ulgamynda olaryň gezekleşip gelmegine hem getirýär. Meselem: türkmen dilinde *at, gök, begenç* sözleriň yzlaryna goşulma goşup *meniň adym... , gögüň ýüzi... , begenjiň alamlary* ýaly söz düzümleri emele getirilende *t-d, -g, ç-j*, ses üýtgemeleriniň bolandygyny, ýagny dymyk sesiň açyk sese öwrlendigini görüp bolýar. Morfemalaryň we sözleriň düzümindäki şuna meňzeş ses üýtgemelerine **sesleriň gezekleşmegi** ýa-da **alternasiýa** diýilýär. Alternasiýa çekimli sesleriň, şeýle-de, çekimsiz sesleriň arasynda bolup bilýär;

Türkmen dilinde: a:t-a:dykmak, ä:t-ädýä:r, ö:ç-ö:jükmek;

Rus dilinde: иск- розыск, усвоить- усваивать;

Nemes dilinde: Söhn- Söhne, lesen- las, Bad-baden, sagen- sagte;

Inlis dilinde: drink- drank-drunk, man-men;

Rus hem nemes dillerinde sözün soñundan gelyän çekimsiz ses aýyk ses aňladýan harp bilen ýazylan hem bolsa, okalanda hemişe dymyk ses bilen okalýar. Şonuň üçin bu ýagdaýda-da ses gezekleşmesi bolup geçýär. Alternasiýanyň iki hili görnüşi bolýar: **janly alternasiýa, taryhy alternasiýa.**

Häzirki zaman fonetiki hadysalarynyň täsir etmeginiň netijesinde gepleýiş akymynda bolup geçýän ses üýtgemelerine **janly alternasiýa** diýilýär. Meselem: rus dilinde dymyk ses bilen aýyk ses gezekleşip gelyär: *просьба- просьба* ýa-da sözün soñunda aýyk ses dymyga öwürülýär: *роз-рос*. Emma rus dilinde gabat gelyän *неку-неку* /к-ч/, *смерть-мор* (е-о) ýaly ses gezekleşmeleri şu günki güntüň janly gepleşik dilinde ýitip gidipdir. Şonuň üçin hem öň bolup geçen we şu wagta çenli saklanyp galan seýle üýtgemelere **taryhy alternasiýa** diýilýär. Üýtgemeklige sezewar bolýan fonemanyň täze üýtgäp gelyän görnüşine **alternant** diýilýär. Käbir dillerde bolup geçýän ses gezekleşmelerinde grammatiki görkeziji bolup çykyş edýän ses bolmaýar.

Meselem: rus dilindäki *выбурать - vybrать, присылать- прислать* ýaly sözleriň birinjileriniň ikinji bognundaky *u* we *ы* çekimli sesleriniň ikinji duran sözlerdäki ses üýtgemesine **nol (ýagny ýok) alternant** diýilýär. Rus dilinde hereketiň tamamlanan we tamamlanmadyk görnüşi tapawutlandyrylanda işliklerde, köplenç, asyl sözdäki çekimli ses nol (ýok) ses bilen gezekleşip gelyär: *Убурать- убрать, посылать- послать*.

Geplesikde dürli täsirlere sezewar bolýan sesler morfemalaryň we sözleriň düzüminde üýtgäp gelenlerinde olaryň täze görnüşleri ýüze çykýar, şol alternantlara bolsa **položitel (bar) alternantlar** diýilýär: *däp- däbi* (p-b), *aç- aýyň* (ç-j), *ik-igiň* (k-g).

Sol bir fonemanyň görnüşleriniň başga sesleriň täsirleri astynda gezekleşip gelmeklerine **fonemalaryň modifikasiýasy** diýilýär. Şeýle ses gezekleşmeleri her bir diliň ses kanunlaryna laýyk bolup geçýär: sesiň aýdylyşynyň üýtgemegi onuň duran ornuna bagly bolýar, emma, umuman, morfemanyň ýa-da sözüň fonema düzümi üýtgeýär. Meselem: rus dilinde нос /o/-носатый /. / носовой /ъ/; морос (мороз)- морозный sözlerinde basym düşýän we düşmeýän bogunlardaky çekimli sesler gezekleşip gelýärler: нос sözündäki basym düşýän o sesiniň soňky iki sözüň birinji bogunlaryndaky basym düşmeýän o sesleri bilen gezekleşmesi bu sesiň täze şekilini, hilini döredýär, ýagny ony modifikasiýa diýen düşünje bilen bagly edýär.

Fonemalaryň modifikasiýasyny emele getirýän üýtgesmeler iki topara bölünýär: **1. Sesleriň kombinator üýtgemeleri. 2. Sesleriň pozision üýtgemeleri.**

Sesleriň kombinator üýtgemeleri fonologik nukdaýnazardan bir ýagdaýda sesleriň modifikasiýasyny, ýagny allofonlaryň-fonemalaryň görnüşleriniň şekiliniň, häsiýetiniň üýtgemegine getirýärler, başga bir ýagdaýda bolsa fonemalaryň janly gezekleşmelerine sebäp bolup, fonema hatarlaryny emele getirýär. Her bir dilde ýüze çykýan ses gezekleşmeleri şol dile mahsus bolan artikulyýasiýa esasynda bolup geçýär. Meselem: rus we inlis dillerinde dymyk galmagally çekimsizler aýyk çekimsizlere gapma-garşydyrlar, ýöne aýyk sesiň öňünden gelýän dymyk ses diňe rus dilinde doly aýyk sese öwürülýär: *setback, ombop*.

3 Ses gezekleşmeleri häsiýetlerine görä, iki hili bolýarlar: **Fonetiki we fonetiki däl ses gezekleşmeleri.** Fonetiki däl ses gezekleşmelerine **gadyndan** gelýän ýa-da **taryhy** ses gezekleşmeleri hem diýilýär. Fonetiki ses

gezekleşmelerinde alternant bolup, şol bir fonema degişli bolan dürli fonetiki jähtde ýüze çykyan sesler çykyş edýärler. Bu ses gezekleşmeleri fonologiýa tarapyndan öwrenilýär, olar dildäki fonemany kesgitlemegiň esasy bolup durýar. **Fonetiki däl gezekleşmeler hem öz gezeginde iki hili bolýar: Pozision we pozision däl ses gezekleşmeleri.**

Şeýle ses gezekleşmesinde alternant bolup gelyän fonemanyň üýtgemeginiň fonetiki sebäplerini düşündirip bolmaýar: rus dilinde *мазатъ-мажу-мажь [маш] (з-ж-ш)*. Munuň ýaly ses üýtgemeleriniň sözleriň grammatiki görnüşleriniň üýtgemegi netijesinde emele gelyändigigi üçin olara morfologik üýtgemeler hem diýilýär, ol **morfonologiýa** – morfologiýanyň we fonoliýanyň sepgidindäki bölüm tarapyndan öwrenilýär. Pozision däl üýtgemeler sesiň durýan ornuna bagly bolmaýar. Olaryň özleri sözleriň ýasalmagyna, sözüň formalarynyň döremegine ýardam berýär, sonuň üçin hem olara grammatiki gezekleşmeler hem diýilýär:

Rus dilinde: сух-сушь, дик- дичь;

İnlis dilinde: advice (s)- (maslahat)- advise (z)- (maslahat bermek).

Ablaut we umlaut – pozision däl taryhy gezekleşmeleriň iň möhüm görnüşleridir: nemes dilinde *Bruder-Brüder, Mutter- Mütter, Sohn- Söhne; lasen-las-gelesen (e-a-e), kommen-kam-gekommen(o-a-o) singen-sang-gesungen (i-a-u)*; taryhy gezekleşmeler dil ulgamynda käbir fonemalaryň ýitip gitmegine, käbirleriniň bolsa peýda bolmagyna täsir edýär. Meselem, gadymy slawýanlarda burun çekimli sesleri bolupdyr, olary “uly ýus” we “kiçi ýus” diýip atlandyrypdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen bu sesler ýitip gidipdirler, olar diňe polýak dilinde saklanyp galypdyr.

Gadymy rus dilinde Ъ, Ѣ, Ъ harplary bilen belgilenýän “**gowsak**” çekimli sesler bolupdyr. Bu üç fonemanyň üçüsi hem ýitip gidipdir, gadymy rus dilinde gaty fonemalaryň ýumsak fonemalara gapma-garşylygynyň ösmegi netijesinde fonemalaryň sany köpeliýär. Gadymy döwürde slawýanlar *u* we beýleki alynky hatar çekimli sesleriň önünden *z* sesini aýdyp bilmändirler: *z* sesi gepleýşiň akymynda *ж* ýa-da *з* sesine öwrülipdir. Wagtyň geçmegi bilen slawýanlar sesleriň aýdylys endiklerini üýtgedipdirler we *z* sesini alynky hatar çekimli sesleriň önünden aýtmagy öwrenipdirler. Bu hadysa tebigy ýagdaýda bolup geçýär, ýöne morfologiýa we leksika şeýle ses üýtgemelerini belli bir morfemalardaky ses gezekleşmelerine öwürüpdirler (*к-ч*). Fonetiki däl ses gezekleşmeleriniň üsti bilen rus diline bolgar dilinden birnäçe sözler geçipdir, olar aýdylyş boýunça üýtgeşik bolsalar-da özaralarynda juda meňzeş görünýärler: (*голова- главный, ворота- врата*).

Dil baradaky ylmyň kesgitlemegine görä ähli ses üýtgemeleri we ses gezekleşmeleri kanunalaýyk bolup geçýärler. Olar obýektiwdir, ýagny aýry-aýry adamlaryň erkine, islegine bagly däldir, ses kanunlary belli bir fonetiki şertleriň peýda bolan pursatynda hereket edýär: gadymy slawýan dillerinde *z*, *к*, *х* sesleri her gezek alynky hatar çekimli sesleriniň önünden gelende olara degişli *ж*, *ч*, *ш* seslerine öwrülipdir. Biziň eýýamymyzyň I-II asyrlarynda german dillerinde *f*, *k*, *s*, *x* dymyk çekimsizleri açyk çekimsizleriň içinde basym düşmeýän bogundan soň açyk çekimsizlere öwrülipdir (Werneriniň kanuny). Taryhy gezekleşme hemişe doly fonemalaryň gezekleşmesidir, şonuň üçin-de *cl* sözleriň manylaryny hem üýtgedýär.

Gezekleşmäniň aralyk görnüşi fonemalaryň bitaraplaşmagy netijesinde döreýär. Bitaraplaşmak diýen düşünje bolsa dil biliminiň dürli pudaklarynda ulanylýar. Fonemalaryň belli bir şertlerde aýdylyş düzgünlerine laýyklykda, olaryň arasyndaky käbir gapma-garsylyk aýrylýar, ýagny iki sany dürli fonemanyň biriniň gowşamak häsiýetini ýitirmegi netijesinde bitaraplaşýar, ýagny meňzeş eşidilýär. Şeýle ýagdaýy esasan hem, rus diliniň mysalynda has gowy düşündirip bolýar. Belli bolsy ýaly, rus dilinde galnagally çekimsiz fonemalaryň **açyklyk** we **dymyklyk** tapawutlandyrys alamatlary olary gapma-garsy goýýan esasy häsiýetleridir. Ýöne bu gapma- garsylyk fonemalaryň ähli pozisiýalarynda birmenzeş ýüze çykmaýar. Meselem: çekimli sesin, sonantyň we *e* sesiniň önünden gelýän pozisiýalara güýçli pozisiýalar diýilýär, sebäbi şu ýagdaýda fonemalar biri-birinden doly tapawutlanyp bilýär: *зала-сало, злой- слой, звал-свалка, зверь-сверь*. Dymyk ses *e* sesinden başga açyk çekimsizleriň önünden gelse, assimiliýasiýanyň düzgünlerine laýyklykda, dymyk ses diňe açyk sese öwrülýär, (*сбруя-здорос*) özi ýaly dymyk sesin önünde dymyklygyna hem galýar (*спор, спорт, скала*). Sözüň soňunda, ýagny indiki sözdäki çekimli sesin we sonantyň önünden diňe dymyk ses gelýär (*нас*). Şu üç pozisiýa fonemalaryň gowşak pozisiýalary, ýagny bitaraplaşan, bitaraplaşýan pozisiýalary hasap edilýär. Çekimli sesler üçin şeýle pozisiýa basym düşýän bogunlarda emele gelýär. Meselem: *a* we *o* fonemalaryň gapma- garsylygy *вал- вол, кашку- кошку* ýaly sözlerde has aýdyň görünýär. Emma basym düşmeýän bogunlarda bu fonemalaryň pozisiýalary gowşaýar, iki dürli fonema görnüşinde meňzeş eşidilýär: *валы- волны, маховик- моховик*.

/ Fonemalaryň gezekleşmeginiň aralyk görnüşi, olaryň gowşak pozisiýalarynyň emele gelmegi dürli dillerde birmenzeş bolmaýar. Dymyk we açyk çekimsiz sesleriň

sözün sonunda bitaraplaşmagy rus, nemes, çeh, polýak, bolgar we käbir başga dillerde gabat gelyär, emma ukrain, inlis, şwed, fransuz dillerinde edil şonuň ýaly pozisiýada bitaraplaşmak hadysasy emele gelmeýär. Rus, belarus dilleri üçin *a* we *o* çekimli sesleriniň bitaraplaşmagy mahsusdyr, ukrain dili üçin weli bu hadysa ýatdyr. Basym güýçli duýulmaýan dilleriň hemmesinde şeýle hadysa ýüze çykmaýar.

Alymlaryň ses gezekleşmeleri baradaky pikirlerinden ugur alsaň, esasan, şol bir hadysa dürli nukdaýnazardan seredilýändigine düşünmek kyn däl. Fonemanyň gowsaýan pozisiýasy bilen baglansykda **bitaraplaşmak** diýen düşünjäni ilkinji gezek öňe süren dilçi alym N.S.Trubeskoýyň pikirçe bitaraplaşmak pozisiýasynda fonemalaryň gapmagaşylygynyň aýrylýandygy sebäpli, şol pozisiýada fonema görä has ýokary fonologik birlik bolan **arhifonema** çykyş edýär. Moskwa fonologik mekdebiniň wekilleri, meselem: **A.A.Reformatskiý** (1900-1978) ol fonema birligini **giperfonema** diýip atlandyrypdyr. Fonemany diňe güýçli pozisiýada kesgitläp bolýar, gowsak pozisiýadaky fonemalar üýtgeşmelere sezewar bolýar. Fonemalar öz görnüşleri bilen fonema hatarlaryny emele getirip bilýär (*ð-m*, *з-с*, *б-п*). Rus dilindäki *луч- лук* ýaly sözlerdäki soňky fonemalary ses omonimleri görnüşinde kabul edilýär. Leningrad mekdebiniň wekilleri, meselem: **L.W. Şerba** (1880-1944), şeýle hem çeh dilçisi **B.Trnka** (1895-1984) bitaraplaşýan fonemalary arhifonema ýa-da giperfonema çalyşmak diýip düşünmändirler. Rus dilindäki *одеть- одет*, *муч- мучок* sözlerinde iki fonema bar diýip kabul edilýär, sebäbi olar sözleriň manylaryny tapawutlandyryşlar, *еода-еод* sözlerinde *ð-m* fonemalary gezekleşip gelyär, sebäbi sözün görnüşü üýtgeýär. Fonema diliň iň kiçi birigi bolmak bilen, fonema-morfema, söz-sintagma yzygiderliginde uly ähmiýete eýe, sebäbi fonema bolmasa beýle

dil birliklerini eşidip bolmaýar. Sözüň, morfemanyň ses nukdaýnazardan üýtgemegi allafonlaryň emele gelmegi ýa-da fonemalaryň gezekleşmegi sebäpli bolýar: пок – поз, коз-коч ýaly sözleriň fonema düzümleri meňzeş, şeýle ýagdaýda morfemalaryň tapawutlanmaýandygyny bellemek bolar.

Bogun

Dilleri öwrenmekde fonetikanyň ähmiýeti uludyr, esasan hem, sözleriň bogunlara bölünip okalmasyna uly üns berilýär. Çagalar heniz mekdep ýyllarynda sözleri bogunlara bölüp okamagy öwrenýärler. Şeýlelikde, bogun gepleýşiň esasy birlikleriniň biri bolup durýar. Haçanda biz özümyze nätanys bolan gepleşigi eşitsek ýa-da daşary ýurt dillerinde geplenilse, aýdylýan zatlaryň mazmunyna düşmeýäris, ýöne her näme-de bolsa onuň sesleriniň gurluşy barada käbir zatlary aýdyp bileris. Nemes şahyry Genrih Geýnäniň üç dilde hem berilýän bir bent goşgusy okalanda, olaryň arasy arakesmeler bilen üzülýän ses böleklerinden durýandygyny kesgitlep bolýar. Gepleşigi dykgat bilen diňläp, onuň fonetiki, ýagny ses nukdaýnazardan böleklere bölünýändigini duýup bilýäris:

На севере диком /стоит одиноко/
На голой вершине сосна
И дремлет,/ качаясь, /и снегом сыпучим/
Одета /как ризой она. (М.Ý. Lermontowyň terjimesi)

Tukatlanyp otыр/ sosna agajy /
Çyplak gersin üsti /şeýle bir sowuk/
Irkilýär, /atypdyr ak eginlerne
Ak gardan ak çabyt,/ ak buzdan sowut/ (K.Agaýewiň terjimesi)

Ein Fichtenbaum /steht einsam/
Im Norden /auf kahler Höh /
Ihn schläfert; /mit weisser Decke/
Umhüllen ihn/ Eis und Schnee. /(*Genrih Gejne*)

Setirlerin soñundaky arakesmeleri setirlerin içindäki arakesmeler bilen deñeşdireniñde has dowamlydygyna göz ýetirmek kyn däl bolsa gerek. Has çuñňur, dowamly arakesmeleriň arasynda gelyän ses akymlaryna **intonasion** (**äheñ, labyz**) **fraza** diýilýär, goňsy arakesmeleriň arasyndaky ses akymlary **gepleýşiň taktyny** emele getirýär. Taktyn içinde dyngy bolmaýar, sesler biri-biriniň yzyndan gelyärler. Takt hem-de frazany söz düzümi we sözlem bilen gatysdyrmaly däl, sözlem diliň grammatiki gurluşynyň birligidir. Frazadyr äheñ bolsa, iň uly fonetiki birliklerdir. **Talyp synagdan geçdi** diýen sözlemde iki fraza bar. Faza aragatnasykda gepleýşiň iň kiçi özbaşdak birliki hökmünde sözlem bilen gabat gelip hem biler. Gepleýiş taktynyň içinde bir ses başga sese geçýär, takt bogunlara we aýratyn seslere bölünýär. Şeýlelikde, bogun gepleýşiň taktlarynyň içinde sesleriň bölünmeginiň netijesinde döreyär. Gepleýşiň bir ýa-da birnäçe seslerden durýan, birbada aýdylýan bölegine **bogun** diýilýär. Sözdäki bogunlaryň sanyny ondaky çekimli sesleriň sany bilen kesgitlenilýär. Meselem: *Kowusmuhammet* sözünde baş bogun bar, bu bogun barada ýönekeýje düşünjedir, emma käbir dillerde bogun döretmeýän çekimli sesler hem bolýar. Meselem:

Nemes dilindäki *Haus* (*öý*) sözünde iki, wýetnam dilindäki *ngoai* (*daşynda*) sözünde üç çekimli, emma, bir bogun bar. Rus dilindäki *сонъ, пылъ* sözlerini okanynda iki bogun bar ýaly bolup görünýär. Elbetde, rus dilinde sonantlar bogun döretmeseler-de käbir dillerde olar bogun döredýän sesler hökmünde kabul edilýär: serb- horwat dilinde

държава (*döwlet*), жермеа (*pida*), нрст (*barmak*), четертак (*sogapgün*) sözleride *r* sesi basym düşýän bogun dörediji ses bolup hyzmat edýär. Çeh dilinde basym düşýän *we* bogun döredýän ses bolup *r* *we* *l* çykyş edýär: *srdce* (*ýürek*), *vlk* – (*möjek*). Harplaryň sol bir yzygiderligini saklap, sol ýerden bogun araçägini geçirendigimize ýa-da geçirmändigimize baglylykda meňzeş ýazylan zady dürli hili okap bolýandygyna göz ýetirip bolar: rus dilinde: *подружувели* sesler toplumyny iki hili okap bolýar: 1) под руку вели, 2) подруг увели. Bu fonetiki bölünme *u* sesiniň aýdylyşy bilen bagly bolýar. Şeýle ýagdaýlaryň dürli dillerde gabat gelmegi, sesleriň aýdylyşyna, olaryň böleklere bölünşine, arakesmelere, dyngylara bagly bolýar:

Rus dilinde: гадюку били, гадюк убили.

Iňlis dilinde: a notion [*e'nousan*] ; a name [*e'neim*]-an aim [*aneim*] (*didiwan*).

Türkmen dilinde: gyz ylgan ýer, gyzyly gan ýer.

Dilçi alymlaryň bognuň akustik alamatlary baradaky pikirleri, köplenc, çapraz gelýär. Şonuň üçin hem bogun barada birnäçe nazaryýetler öňe sürülýär. Olaryň içinde iki sany nazaryýet has meşhurdyr: **1. Sonor nazaryýeti; 2. Muskul dartgynlylygy nazaryýeti.** Sonor nazaryýetine laýyklykda, bogun sesleriniň labyzlylygy, ýitiligi, has ýiti sesiň gowsak labyzly ses bilen baglanysygy arkaly kesgitlenilýär. Sonor häsiýeti iň ýokary bolan sesler bognuň ýokary derejesini, sonar häsiýeti pes bolan sesler bolsa, bognuň başyny ýa-da soňuny düzýärler. Bogunlary döretmekde hemme ses deň bolmaýar, olar labyzlylygyň, ýitiligiň dürli derejesine görä toparlara bölünýär: çekimli sesler iň ýiti labyzly sesler diýlip kabul edilýär, olardan soň sonorly sesler, açyk çekimsizler, dymyk çekimsizler, süýkeş *we* zarply sesler gelýär. Bu nazaryýeti daniýaly dilçi alym **Otto Ýespersen (1860-1943)** *we* rus alymy **R.I.Awanesow** öňe sürdüler. Yöne

bu nazaryýetiň kömegi bilen käbir ýagdaýlarda bognuň araçäklerini düşündirmek kyn bolýar. Bognuň muskul dartgynlygy nazaryýeti fransuz alymy M. Grommon (1866-1948) tarapyndan işlenilip düzülipdir we rus alymy L.W. Şerba tarapyndan ösdürilipdir. Bu nazaryýete laýyklykda, bogun muskul dartgynlygynyň ýokary galýan we aşak düşýän pursatlarynyň biri- birini çalsyp gelmegi netijesinde döreýär. Bognuň başlangyjynda dartgynlyk ýokary galýar we sesiň labzy, ýitiligi güýçlenýär, bognuň ahyrynda bolsa gowşaýar. Her bogunda muskul dartgynlygy artýar, iň ýokary derejesine ýetýär, soň bolsa ýene aşak düşýär. Bogun mydama asyl söze deň däkdir, sebäbi bir bogunly asyl sözlerden başga-da, köp bogunly asyl sözler hem bolup biler:

Türkmen dilinde: tam, tamdyr, asman, kepderi.

Rus dilinde: берег, человек, подворотник.

Köp bogunly sözlerde morfemalaryň sany hem köp bolýar. Ýöne morfemalar bilen bogunlaryň araçäkleri köplenç, gabat gelmeýär. Meselem: rus dilinde *лучистый, сделать* sözleri *луч- ист- ый, с- дел- атъ* görnüşinde morfemalara bölünýär, bu sözler bogunlara bölünende düýbinden başga hili bölünýär *лу- чис- тый, сде- лать*.

Türkmen dilinde sözleriň morfemalara we bogunlara bölünüşiniň meňzeş bolýan ýerleri bar: *işçi* sözünde iki bogun we iki morfema bar (*iş-çi*), *işçilerden* sözünde hem morfemalar we bogunlar gabat gelýär- *iş-çi-ler-den*.

Emma *işçileriň* sözünde morfemalaryň we bogunlaryň sany gabat gelse-de, bölünüşinde tapawut bar: *iş-çi-ler-iň, iş-çi-le-riň*. Fransuz dilinde bogunlara bölmeklik özbaşdak manyly sözleriň arasyndaky araçäge bagly bolmaýar: *notre aventure* [*no-tra- v ʒ ty: r*] (*biziň başdan geçirenimiz*). Bognuň ahyrynda gelýän sesiň häsiýetine görä açyk we ýapyk bogny tapawutlandyrýarlar. Çekim

ses, ýagny bogun döredýän ses bilen gutarýan bogna **açyk bogun** diýilýär:

Rus dilinde: фо-не-ма, И-ри-на.

Türkmen dilinde: Me-le, se-me-ne.

Nemes dilinde: Mie-ne, A-na-ly-se.

İnlis dilinde: bo-ta-ny, Chi-ca-go.

Açyk bogun aýdylanda agyz giňden açylýar, ol ýapylýan wagty ýapyk bogun emele gelyär, ýapyk bognuň soňy bogun döretmeýän çekimsiz ses bilen gutarýar: rus dilinde: *пред- став- лять, храб- реу*, türkmen dilinde: *gac-gak, gar-pyz-lar*, nemes dilinde: *Lieb-ling, mäch-tig*, inlis dilinde: *Eng-land, ex-pec-ted*.

[Dünýä dillerinde **örtülgi bogun**, ýagny çekimsiz ses bilen başlanýan bogun, şeýle-de, **örtüksiz bogun**-çekimli ses bilen başlanýan bogun hem bolýar (*al-ma; om-sem; ar-bei-ten; o-pen*). Bognuň şunuň ýaly bölünüşine türkmen dil biliminde hem duş gelyäris (M.Hudaýgulyýew. Häzirki zaman türkmen dili, fonetika, Aşgabat, 1992, 177 sah.). Sonorly sesler bilen gutarýan bogna ýarym açyk bogun diýilýär (*gam-hor, ar-man*). Dünýä dillerinde bogunlaryň emele gelsi menzeş bolmaýar. Rus, grek, fransuz, latyn dillerinde käbir sözler iki we ondan köp çekimsiz sesler bilen hem başlanyp bilýär (*фрукт, спунн, страна*), emma türki dillerde, arap, pars, hytaý, fin dillerinde welin, beýle ýagdaý duş gelmeýär. Bogun gepleýşiň fonetiki bölünmeginiň netijesi hökmünde **diftong, diftongoid, rifting** ýaly düşünjeler bilen hem bagly bolýar.]

Diftong *dif* (*iki, goşa*) we **phtongos** (*ses*) diýen grek sözlerinden emele gelip, bir bogunda iki sany çekimli sesiň baglanyşmagyny aňladýar. **Triftong** üç çekimli sesden durýar, ýöne olar bir bogun ýaly bolup aýdylýar, sebäbi **ligtong**daky iki çekimliniň **triftong**daky üç çekimliniň

dine biri bogun döredýän çekimli ses bolup çykyş edýär. Şu nukdaýnazardan diftonglary ýuwaş-ýuwaşdan beýgelyän we peselyän diftonglara bölýärler. Beýgelyän diftonglarda ony düzyän çekimli sesleriň ikinjisi bogun döredýär, meselem: ispan dilinde *fuelle* (çeşme), *tierra* (ýer), peselyän diftonglarda birinji çekimli ses bogun döredýän ses bolup çykyş edýär, meselem: nemes dilinde *Haus* (öý), *mein* (meniň), inlis dilinde *nous* (burun), *noise* (galmagal). Käbir dillerde çekimli sesleriň ikisiniň hem deň täsiri bolan, doly diftonglar hem duş gelyärler, şeýle diftonglarda bognuň ýokary derejesi çekimlileriň arasynda deň täsirli bolýar, meselem: latyş dilinde *tauta* (halk), *iela* (köçe). Beýgelyän diftonglar fransuz dilinde köp gabat gelse, *pied* (aýak), *nuit* (gije), peselyän diftonglar inlis, nemes, dilleri üçin mahsusdyr- *like*, *cake*; *neu*, *Kleid*, *Eisen*.

Fonologik nukdaýnazardan diftonglar we triftonglar iki hili düşündirilýär: 1) olar özbaşdak fonemalaryň baglanyşygy (*знай- зная*, *дуй-дуй*) we 2) bütewi fonemalar hökmünde *Baum* (agac), *Eis* (buz) hökmünde kabul edilýär. Birinji ýagdaýda çekimli ses bilen *ü* çekimsiz sesiň arasynda araçäk, ýagny morfema sepi geçýär, ikinji ýagdaýda diftonglar morfema sepi (araçägi) bilen bölünmeýär. Inlis dilinde diftonglaryň we triftonglaryň iki görnüşi hem gabat gelyär: 1) *ei*, *ou*, *ai*, *au*- sep bilen bölünmeýär; 2) *seer* (göryün), *slower* [*slouə*] (haýalrak)- sep bilen bölünýär.

Diftongoidler diftongonlardan tapawutlylykda dine bir çekimli sesden durýar, ýöne olar aýdylanda şol çekimli sesiň üstüne oňa aýdylyşy boýunça golaý bolan ikinji bir çekimli ses goşulyp aýdylýar, meselem: rus dilinde *сѣна* sözi *cuona*, *мѣся* sözi *muoma* ýaly aýdylýar. Triftonglar inlis ([*aə*]-tyre) we italyan (*miei*) dillerinde, diftongoid rus dilinde has köp duş gelyär.

Bir bognuň içinde sesiň güýjüniň ýa-da bogun döreyän bölegiň içinde äheňiň hereketiniň üýtgeýsini görmek bolýar. Olar özara gapma-garşy bolmak bilen tapawutlandyrys hyzmatyny ýerine ýetirýär. Bogunlaryň gurluşy dürli hili bolýar. Şol gurluşyň aýratynlyklary bolsa, geplesikde sesleriň dürli hili üýtgemegine getirýär. Beýle ses üýtgemeleri ilki bilen, sesiň fonetik ýa-da morfologik şertleriniň täsiri astynda, ýagny sözleri aýdylanda çekimsiz ýa-da çekimli sesleriň peýda bolmagyna bagly bolýar. Eger-de goşmaça ses sözüň başynda ýa-da araçäkde peýda bolsa, şeýle hadysa **proteza** diýilýär: türkî dillerde: *kitap-ikitap*; belarus dilinde: *муча-уха*, ukrain dilinde: *зострий-острий*. Goşmaça ses sözüň içinde peýda bolsa – **epenteza** diýilýär: *прав-ндрав, радно-радно*. Geplesikde bogundan başga-da äheňiň beýikligine, sesiň dowamlylygyna we güýjüne, gatylygyna we ýuwaslygyna, şeýle-de beýleki ritm we labyz serişdelerine degişli bolan hadysalar bolup bilýär. Olara **prosodik** hadysalar diýilýär. Bu adalga **prosodia** diýen grek sözünden emele gelip basym, fonetiki serişdeleriň gepleýişde döreyän sesler, labyz, äheň bilen baglanysykly ulgamyny aňladýar. Umuman, prosodiki elementler bogny häsiýetlendirýän serişdeleriň ulgamydyr. Bogun aksenti hem şeýle serişdeleriň biridir. **Aksent** adalgasy sözlüklerde iki manyda berilýär: **1.** Basym (meselem, söz basymy); **2.** Daşary ýurtly adamyň başga diliň sesleriniň deregine ene diliniň seslerini ulanmagy netijesinde emele gelyän özbolusly sözleýşi.

Bogun aksenti- bognuň döreyän bölegiň içinde sesiň güýjüniň ýa-da äheňiň hereketiniň üýtgemegidir. Ol dürli häsiýetde bolup biler: gyrađen (birsydyrgyn), beýgelýän, peselýän, peselip-beýgelýän, beýgelip-peselýän. Eger-de basym birsydyrgyn bolsa bognuň güýji hem äheňi üýtgemeýär, eger basym beýgelýän bolsa, sesiň

güýji hem äheňi bognuň soňunda beýgelyär. Eger-de basym peselýän bolsa sesiň güýji-de, äheňi-de bognuň soňunda peselýär. Basym beýgelse we peselse sesiň güýji äheňi iki gezek üýtgeýär, ýagny beýgelyär hem peselýär.

Gruzin, polýak, hindi, urdu dillerinde basym gowşak bolany üçin, meselem: rus diliniň seslerini eşitmäge endik eden gulagymyz ol dillerde geplenilende gaty kynlyk bilen kabul edýär, ähli bogunlara basyş deň düşýän ýaly bolup esidilýär. Dil biliminiň söz basymyny, aksentini öwrenýän bölümine **aksentologiýa** diýilýär. Käbir dillerde bogunlaryň özboluşly äheňi bolýar. Meselem: hytaý edebi dilinde many aňladýan sözlerde dört hili bogun äheňi bolýar: 1) gyra deň (*mā-eje*); 2) beýgelyän (*má-kenep*); 3) peselip-beýgelyän (*mǎ-ýaby*); 4) peselýän (*má-sögunmek*). *Mai* bogny peselip-beýgelyän äheňde aýdylanda *satyn almak*, peselýän äheňde aýdylanda “*satmak*” diýen manyny berýär. Wýetnam dilinde şeýle äheňleriň alty sanysyny, käbir hytaý şiwelerinde bolsa dokuz sanysyny tapawutlandyryýarlar. Bogun aksenti bolan dilleri tonal ýa-da politonik (äheňli) diller diýip atlandyrylýar. Basym düşýän bogunlaryň äheňe görä tapawutlandyrylyşy norweg, latys, litwa, serb-horwat, gadymy ýunan dillerinde hem duş gelyär!

Basym we äheň (intonasiýa)

Basym we intonasiýa (äheň) iň esasy prosodiki hadysalarydyr. Sesiň güýçlendirilmegi, muskul dartgynlylygynyň artdyrylmagy, tonuň (owazyň), ses depginliliginiň, dowamlylygynyň ýokary galmagy, howa akymynyň zarbynyň güýjemegi arkaly haýsy hem bolsa bir fonetiki birligiň (bognuň sözde, sözüň söz düzüminde

ýa-da sözlemde) bölünip aýdylmagyna **basym** diýilýär. Dürli dillerde basym dürli hili bolýar:

Türkmen dilinde: okam'ak, işledilm'ek, rahatsyzlanmakl'yk;

Rus dilinde: раб'отать, п'ервый, нисход'ящий, университет;

Nemes dilinde: 'arbeiten, übers'etzen, Bet'onung, Lewikolog'ie;

İnlis dilinde: 'newspaper, stekt'ator, 'accent;

Fransuz dilinde: Bon'jour, au re'voir. Bon vo'yage. Au'jourd' hui nous avons notre le çon de fran'çais. Att'en'tion.

(Bölünip aýdylýan fonetiki birligiň häsiýetine görä basym dört hili bolýar:

1. Bogun basymy;

2. Söz basymy;

3. Fraza basymy;

4. Logiki basym.

Akustika-artikulýasiýa häsiýetine laýyklykda monotonik (bir owazly, bir labyzly) ýa-da ekspirator, politonik (köp owazly) basymy tapawutlandyryrlar. Monotonik basyma sesiň bir beýikligi mahsus bolýar, ýöne sesin güýji we dowamlylygy üýtgeýär. Bu basym iki hili görnüşde ýlize çykýar:

1. Güýçli (dinamik) basym;

2. Kwantitatiw (uzynlyk) basymy.

Güýçli (dinamik) basymda bogun howa akymynyň güýji bilen, kwantitatiw (uzynlyk) basymda bolsa, sesiň dowamlylygy (uzynlygy) bilen bölünýär. Köplenc ýagdaýda dinamiki we kwantitatiw basymyň alamatlary baglanyşykly bolýar. Meselem, rus dilinde basym düşýän bogun basym düşmeýän bogundan diňe bir güýji bilen däl-de, dowamlylygy (uzynlygy) bilen hem tapawutlanýar.

Basymyň by usullary düzüminde uzyn we gysga çekimli sesler we diftonglar bolan dillerde gürleýän adamlar tarapyndan rus dilindäki ýaly kabul edilmeýär: meselem, ýakutlar, rus diliniň basymyny çekimli sesiň uzyn aýdylmagy diýip kabul edýärler we basym düşýän çekimli sesi uzyn çekimli ýa-da diftong bilen çalyşýarlar: *лампа* – *лаампа*, *мox* – *мыох*.

Rus dilindäki basym fransuz diliniň basymy bilen deňeşdirende has güýçli ýaly bolup duýulýar.

[Politonik (owazly, labyzly) basymda tonuň (äheňiň) beýikligi üýtgeýär, şeýle basym gadymy grek, gadymy hindi dilleri üçin mahsus bolupdyr, ol serb-horwat, litwa, hytaý, wýetnam, ýapon, Aziýanyň we Afrikanyň birnäçe beýleki dillerinde hem gabat gelýär. Meselem: hytaý dilinde bir asyl sözden ybarat bolan sözler bogun äheňiniň hereketi bilen tapawutlanýar, ýagny şol bir söz dürli äheňde başga many aňladýar. Nemes we rus dilleri üçin basymyň dinamik we kwantitatiw häsiýetleri mahsusdyr.) Ýörite abzallaryň kömegi bilen geçirilen derňewler rus dilinde basym düşýän çekimli sesleriň basym düşmeýän çekimli seslerden diňe bir güýji bilen däl, eýsem dowamlylygy bilen hem tapawutlanýandygyny görkezdi, şeýle ýagdaý başga dillerde-de gabat gelýär.

Dünýä dilleriniň içinde söz basymy duýulmaýan ýaly görünýän diller hem duş gelýär, şol dillerde gürülenilende sözlere düşýän basymy aňlamak kyn bolýar. Meşhur dilçi alym **L.W.Şerba** fransuz dilini hem şeýle dilleriň hataryna goşýar. Fonetikany öwrenmekde uly işler bitiren, belli alym, professor **L.R.Zinderiň** pikirine görä, demirgazyk-gündogar Aziýanyň we Demirgazyk Amerikanyň birnäçe dillerinde söz basymy bolmaýar.]

Beýleki türk dillerindäki ýaly, türkmen dilindäki basym güýç basymydyr, emma rus, nemes, fransuz

dillerindäki bilen deňeşdirende türkmen dilinde ol has gowsak duýulýar.

(Basym fonetiki serisde hökmünde bognuň, frazanyň bölünip aýdylmagy bilen ýüze çykýan bolsa, dilleriň grammatiki usuly hökmünde sözleriň grammatiki manylaryny tapawutlandyrmaga hyzmat edýär. Şeýle ýagdaý, esasan, üýtgeýän basymly dillerde gabaň gelyär:

Rus dilinde: *вoрoнa* (baş düşüm, birlik san), *вoрoн* (jyns, düşüm, köplük san); *пeкá* (baş düşüm, birlik san), *пeкy* (baş düşüm, köplük san);

(İňlis, nemes dillerinde basymyň grammatiki manyny üýtgetme häsiýeti bolmaýar:

(Basym sözüň dogry aýdylmagy üçin hökmandyr. Sözüň bogunlarynyň biriniň bölünip aýdylyp beýleki basymsyz bogunlaryň oňa eýerip gelmegine **basym** diýilýär. Türkmen dil biliminde basyma şeýle kesgitleme berilýär: “Gepleýişň aýry-aýry elementlerini (bogny, sözi, sözlemi) sesi güýçlendirmek ýa-da belentlendirmek arkaly aýratyn bellemeklige **basym** diýilýär” (Annanurow A. Dil biliminiň esaslary, Aşgabat, 1971, 137-nji sah.):

Türkmen dilinde: kitáp, kitapláryň;

Rus dilinde: *вoдá*, *вoдoвoз*;

Nemes dilinde: ‘lesen’, ‘arbeiten’;

İňlis dilinde: ‘friendly’, ‘student’;

Köp bogunly goşma sözlerde **esasy basymdan** başga goşmaça **basym** hem peýda bolýar:

Türkmen dilinde: kerwénsaráy, dásgála;

Rus dilinde: жи́знера́достный, здоро́воохране́ние, ме́стожи́тельство;

Nemes dilinde: Blúmenmä́dchen, ‘Ja’hresárbait’;

İňlis dilinde: sho’rt – si’ghted, pi’tch – da’rk;

Fransuz dilinde: pa’pier – monnáie, sáns – soúci.

Rus dilinde goşma sözlerde esasy basym ikinji, ýagny sözün soňunda durýan bölegine düşýän bolsa, nemes dilinde ol birinji söze düşýär. Bu ýagdaý dillerde, esasan, basymyň düşýän ýerine görä anyklanylýar, meselem, türkmen dilinde basymyň soňky bogna düşüp, üýtgemeyän häsiýete eýe bolýandygy üçin goşma sözlerde esasy basym hem soňky söze düşýär. Şeýlelikde, sözdäki düşýän ýerine laýyklykda, basymy iki topara bölýärler:

1. Hemişelik (üýtgemeyän) basym. 2. Erkin (üýtgeýän) basym.

Dünýä dillerinde üýtgemeyän basym sözün dürli bogunlaryna degişli bolup bilýär: çeh, latys, wenger dillerinde basym sözleriň birinji bognuna, fransuz dilinde (*substitution, malheureux*), türki dillerini köpüsinde, sol sanda türkmen dilinde, ýakut dilinde, soňky bogna, polýak dilinde in soňky bognuň ön ýanyndaky bogna düşýär. Erkin (üýtgeýän) basym rus, ukrain, belorus, bolgar, litwa, inlis, italýan dilleri üçin mahsusdyr. Meselem, rus dilinde basym sözleriň birinji, ikinji, üçünji, soňky bognuň ön ýanyndaky ýa-da in soňky bogna düşüp biler: ли́на, моло́чный, бережли́вый, литера́турный, радиоволна́ we ş.m.

Käbir sözlerde basym taryhy taýdan, gadymy döwürden bäri sol bir bogna düşýändigini üçin, sözler üýtgände-de üýtgemän galýar: пак, р'ака; крась, кр'ашу, кр'асил we ş.m. Şeýle hem rus dilinde täze sözler ýasalanda, sözler düşümde ýa-da ýöňkemedä üýtgänlerinde basym bir bogundan başga bogna süýşýär. Süýşýän basymly sözler özbaşdak toparlary döredýärler, şeýle toparlar ilkinji gezek meşhur dilçi alym **A.H. Wostokow** tarapyndan derňelip aksent paradigmalaryna bölündi. Meselem, häzirki zaman rus dilinde olar erkeklik jynsyna degişli atlarda üç hili

bolýar: pa'k – pa'ky – pa'kam; sto'l – stoly' – stola'm;
zo'pod – zo'pody – zopo'dam.

İnlis we nemes dillerinde söz basymy erkin basym diýlip hasap edilýär: Láufen – verla'ufen – Laufere'i; magic – magi'cian; Şeýle-de bolsa, gelip çykysy boýunça hut şol dilleriň özüne degişli sözleriň köpüsinde basymyň orny üýtgemeyär, ýagny, köplenç, birinji bogna düşýär:

Nemes dilinde: Übung – Übungen, s'auber – s'auberer, 'machen – 'machte;

İnlis dilinde: friend – friendly, m'ake – m'ade.

Nemes dilinde -ei, -ier alynma suffiksleri bilen ýasalan sözlerde hem basym üýtgemeyär, ol mydama şol suffikslere düşýär: *marsch'iert* – *marschieren*; *Bäcke'rei* – *Bäcker'eien*. Diňe latyn dilinden alnan – or suffiksi bilen ýasalan sözlerde basym polýak dilindäki ýaly soňky bognuň öň ýanyndaky bogna düşýär: *prof'essor* – *profess'oren*. Daşary ýurt dillerinden, esasan hem, grek we latyn dillerinden alnan sözlerde hem basymyň üýtgemegine duş gelinýär: *Dr'ama* – *dram'atisch* – *dramatis'ieren*.

Dürli dillerdäki söz basymynyň üç hili hyzmaty bolýar:

1. Kulminatiw (birleşdiriji);

2. Delimatiw (çäklendiriji);

3. Tapawutlandyryjy.

Her bir basym düşýän bogun basym düşmeýän ýanasyk bogunlary jemleýär, birleşdirýär, şeýlelik bilen, sözün dogry aýdylyşy emele gelyär. Basym düşýän bogun çäklendiriji hökmünde sözün aýdylyş äheňiniň iň ýokary derejesini özünde saklaýar. Söz basymy sözleri manylary boýunça tapawutlandyryp hem bilýär:

Rus dilinde: пла'чу (aglaýaryn) – плач'у (töleýärin), мук'а (un) – м'ука (ezýet).

Nemes dilinde: 'übersetzen (geçirmek) – über'setzen (terjime etmek).

Fraza basymy: bogun we söz basymalaryndan düýpli tapawutlanýar, ol sözleri taktlara we frazalara birleşdirip diňe bir fonetiki däl-de semantik-sintaktik ähmiýete hem eýe bolýar, şonu üçin-de intonasiýanyň (äheňiň) bir bölegi hökmünde onuň bilen berk baglanyşykly bolýar. Türkmenistanyň döwlet Senasynyň gaýtalanýan setirlerini labyzly okap görüň:

/Türkmenbasym guran / 'beýik binasy,

/Berkarar döwletim, / 'jigerim – janym.

/Başlaryň 'täji sen / 'diller senasy,

/Dünýä dursun/ 'sen dur / Türkmenistanym.

Senanyň şu setirleri 9 sany fraza bölündi, her frazada (jümlede) bir söz beýleki ýanasyk gelýän sözlere garanynda has belent heň bilen aýdylýar. Şeýlelikde, fraza basymy sözleýişde esasy üns bermeli manyny nygtaýar, şol manyly sözi beýleki sözlerden tapawutlandyryýar. Gepleýşiň akymy ses böleklerine bölünýär, olara **sintagmalar** diýilýär. Sintagma belli bir ritimde gaýtalanýan, bölünmeýän, many aňladýan äheň bölegidir, olar arakesmeler arkaly çäkleşýär. Ýazuwda sintagmanyň çäkleri otur, nokat, iki nokat ýaly dyngy belgileri bilen aňladylýar:

Rus dilinde: Туркменистан, Отчизна любимая, край родимый мой, и в мыслях, и сердцем, я всегда с тобой.

Nemes dilinde: Turkmenistan, mein geliebtes Vaterland, mein teures Heimatland! Du bist immer in meinen Gedanken, in meinem Herzen.

İnlis dilinde: Turkmenistan, my beloved motherland, my beloved homeland! You are always in my thoughts and in my heart.

Her bir sintagma fraza basymy bilen bölünýär. Bir frazany özünde birleşdirýän sözleriň birine esasy basym, beýlekisine ikinji derejeli basym düşýär.

Logiki ýa-da many basymy sözlemde ulanylýan sözleriň biriniň manysyny has güýçlendirmek, nygtamak üçin ulanylýar. Meselem, *talyp gyzykly kitap okaýar* diýen sözlemde logiki basymy her söze düşürip okap bolýar:

1. *Talyp ... okaýar* (başga biri däl-de, hut *talybyň* özi);

2. *Talyp ... okaýar* (hakykatdan hem *okaýar*);

3. *... gyzykly kitap* (hakykatdan hem *gyzykly*);

4. *... gyzykly kitap ...* (kitap *okaýar*, žurnal hem däl, gazet hem däl).

Logiki basym intonasiýa bilen ýakyndan baglanyşykly bolýar. Sözlemde gabat gelyän emosional-ekspressiw (josgunly, labyzly, duýguly) öwürşginli sözler **emfatik** basym bilen bölünýär:

Berekella, geleniň gowy boldy.

Как здорово, что ты пришел.

Gott sei dank, alles ist vorbei.

Dünýä dilleriniň köpüsinde özbaşdak manyly sözler, esasan hem atlar söz düzümlerinde we sözlemlerde aýratyn takt emele getirýär, sebäbi olara söz basymy-da, fraza basymy-da düşýär. Hallar, çalyşmalar, sanlar, predloglar, artikller, baglaýjylar we birnäçe ownuk bölekler fraza hem söz basymy düşýän özbaşdak manyly sözün öňünden ýa-da soňundan gelip, şol söz bilen bir basymda aýdylýar. Basymyny ýitirip, şeýle basymly söze ysnyşyp gelyän başga bir sözün bir basymda aýdylmagyna **klitika** diýilýär. Basymly sözün öňünden ýa-da yzyndan gelip ysnyşmak ýagdaýyna görä klitikalar iki hili bolýar:

1) basym düşýän sözün öňünden gelip, basymyny ýitirip oňa ysnyşyp gelyän bir bogunly sözlere *proklitikalar* diýilýär:

Rus dilinde: я д'умал, мой д'ядя, два дн'я, без с'умки.

Fransuz dilinde: Je v'ois; ün livre; 'a dents;

İnlis dilinde: a cigar, in action, my brother.

2) basym düşýän sözün yzyndan ysnyşyp gelyän basym düşmeýän sözlere-çalyşmalara, sözsoňy kömekçilere, artikllere, birnäçe ownuk böleklere *enklitikalar* diýilýär:

Rus dilinde: зн'аю я, зн'ал бы, чит'ала ли, 'из лесу, 'за ночь, п'од руки;

Türkmen dilinde: mekd'ep üçin, otl'y bilen.

Dilçi alym Ý.S.Maslowyň belleýşi ýaly, şeýle sözleriň arasynda arakesmäniň bolmagy mümkin däl: “Basym hem-de içki arakesmäniň mümkin dældigi bilen sözleriň ysnyşyp gelyän bölegine *aksent sözi* diýilýär” (Введение в языкознание, М. “Высшая школа”, 1975, 91-nji sah.).

Mysallardan görnüşi ýaly, âtlar hem enklitika görnüşinde ulanylyp bilýär. Esasan hem rus dilinde, predloga basym düşýän düşüm görnüşleri gabat gelyär: На год, 'за город, 'без вести.

Rus dilinde enklitika hökmünde ýüzlenme sözi, giriş sözi hem çykyş edip bilýär: А он м'ятежный, просит бури; товарищ, видимо, оп'аздывает. Proklitikalar we enklitikalar özbaşdak manyly sözler bilen bile ulanylyp bir birligi – fonetik sözi emele getirýär.

Sözlemleriň, frazalaryň manylaryna dogry düşünilmegi üçin, olaryň dogry labyzda, äheňde aýdylmagyny gazanmaly. Sebäbi her bir aýdylan jümläniň ses nukdaýnazardan aýdylyşy sesleriň dürli depgini, tonuň beýikligi ýa-da pesligi, tembr, arakesmeler bilen

häsiýetlendirilýär. (Gepleýişde sintaktik birligiň – söz düzüminiň we sözlemiň, şeýle hem bir sözden ybarat bolan sözlemiň çäklerinde bolup geçýän ähli prosodik hadysalary özünde birleşdirýän fonetik hadysa **intonasiýa** (äheň, labyz) diýilýär. Intonasiýa gepleýşiň ritmik – melodik (sazlaşykly labyzlylyk) gurluşyny kesgitleýär we aşakdaky elementlerden ybarat bolýar: 1. Gepleýşiň melodikasy (owazy, labyzy), 2. Gepleýşiň intensiwligi (işjeňligi, güýji), 3. Gepleýşiň ritmi (sazlaşyklylygy), 4. Gepleýşiň tempi (depgini), 5. Gepleýşiň tembri (mylaýymlylyk, ýakymlylyk, öwürşgin), 6. Dyngylar, arakesmeler, 7. Basym.

Gepleýşiň melodikasy fraza aýdylanda sesiň beýgelmegi ýa-da peselmegidir: habar, sorag we ýüzlenme sözlemleri dürli hili aýdylýar. Grek dilinde **melodikos** adalgasy “*sesli aýdýaryn, aýdymly*” diýen manyny berýär. Melodika esasy tonuň ýygylgynyň üýtgemegidir, frazanyň sintagmalara, ritmli (sazlaşykly) toparlara bölünmegidir we olary şol bir wagtyň özünde baglanysdyrmagydyr.

Gepleýşiň intensiwligi howa akymynyň, demi çykarmagyň güýçlenmegi we gowşamagy bilen bagly bolýar.

Gepleýşiň ritmi üçin basym düşýän we basym düşmeýän bogunlaryň uzynlygy, artikulyýasiýasynyň aýdyňlygy boýunça gapma-garsylygy mahsusdyr: kyssa dili, şygryýet dili.

Gepleýşiň tempi – gepleýşiň belli wagtyň dowamynda dowamlylygynyň tizligi ýa-da haýallygydyr: çalt gepleýiş, haýal gepleýiş.

Gepleýşiň tembri – gepleýşiň öwürşginidir: gam-gussa äheňli gepleýiş, şatlykly, begençli gepleýiş, degişmeli gepleýiş.

Dyngylar, arakesmeler käbir frazalary, sintagmalary bölüp aýtmak üçin ulanylýar: sintaktik dyngyly arakesme, bölüji arakesme (sözlemde soň gelýän arakesme).

Basym sözlemde käbir frazalary we frazadaky käbir sözleri bölüp, aýratyn nygtap aýtmak üçin ulanylýar. Intonasiýanyň modellerine **intonemalar** diýilýär. Dürli dilleriň intonemalary biri-birine gabat gelmeýär. Häzirki zaman dil biliminde dürli dillerdäki intonasiýalaryň görnüşlerini öwrenmekde düýpli gözlegler alnyp barylýar. Umuman, intonasiýa ähli dillerde-de şol bir hyzmaty ýerine ýetirýär:

1. Gepleýiş diliniň akymyny sözlemlere bölmek bilen, olary özara bir bitewilige birleşdirýär.

2. Sözlemleriň görnüşine baglylykda, aňladylýan mazmunyň maksadyna laýyklykda (habar, sorag, ýüzlenme) intonasiýa aragatnaşyk hyzmatyny (kommunikativ) ýerine ýetirýär.

3. Intonasiýa sözlemde aýdyljak bolunýan esasy pikiri nygtamaga hem ýardam edýär, muňa bolsa logiki hyzmat diýilýär.

4. Sözlemdäki many gatnaşyklaryny aňlatmak bilen, intonasiýa grammatiki we sintaktik baglanyşyklary hem ýüze çykarýar, bu bolsa sözlemiň umumy mazmunyna düşünmegi ýeňilleşdirýär. Muňa sintaktik hyzmat diýilýär.

5. Her bir gepleýän adamyň gürrüni edilyän zada bolan gatnaşygyny sözleriň üsti bilen aňladyp bolmaýar, şeýle gatnaşygy diňe intonasiýanyň kömegi bilen görkezip bolýar. Muňa bolsa, intonasiýanyň modal hyzmaty diýilýär.

Dünýä dilleriniň her birine mahsus bolan intonasiýanyň özboluşlylygy, ilkinji nobatda, şol dildäki

söz basymynyň görnüşi bilen bagly bolýar. Sözleriň manysyny tapawutlandyryp bilýän tonly (äheňli) dillerde (meselem, hytaý dilinde) melodika esasy serişde bolup hyzmat etmeýär-de, beýleki prosodik serişdeler has işjeň ähmiýete eýe bolýar.

Söz – diliň esasy birligi

Öňki temalardan belli bolşy ýaly, fonetika dil biliminin pudagy hökmünde sözi onuň aýdylyş, ýagny ses aýratynlyklary nukdaýnazaryndan öwrenýär. Ýöne söz diňe bir fonetikanyň öwrenýän birligi bolman, umuman, diliň in esasy birligi bolup hyzmat edýär. Elbetde, dilçi alymlaryň hemmesi bu pikir bilen ylalaşmaýar. **Ferdinand de Sossýur**, **Ş. Balli** we käbir beýleki alymlar sözüň diliň in esasy birligidigine sübhelenýärler, sebäbi olaryň pikiriçe sözi takyk kesgitlemek gaty kyn düşýär.

Amerikan deskreptiw (beýan ediş) dilçilik mekdebiniň wekilleri bolsa sözi birlik hökmünde asla ret edýärler. **Glison**, **Blumfild** dagylar öz öňe sürýän pikirlerinde sözi däl-de, morfemany esasy birlik hökmünde kabul edýärler. **A.I. Smirniskiy**, **W.W. Winogradow** ýaly meşhur rus dilçi alymlary bolsa, sözi diliň esasy birligi diýip ykrar edýärler. [Söz özara bagly bolan görnüşleriň ulgamy bolmak bilen, dürli ugurlarda derňelip bilinýär: eger-de fonetika sözdäki sesleri öwrenýän bolsa, fonologiýa fonemalary, morfologiýa-morfemalary, leksikologiýa – leksemalary, (sememalary), ýagny sözi aňladýan mazmuny, manysy nukdaýnazardan derňeýär.]

[Leksikologiýa adalgasy lexikos “söz, aňlatma” we logos “taglymat, düşünje” grek sözlerinden ybarat bolup, söz barada taglymat diýen manyny berýär. Leksikologiýa sözi

diliň esasy birligi hökmünde, ylmy tarapdan derňeýär, diliň sözlük ulgamyny öwrenýär. Sözlük ulgamynyň öwrenilişi nukdaýnazardan leksikologiýa birnäçe pudaklara bölünýär. Leksikologiýanyň özbaşdak pudaklaryna semasiologiýa, onomasiologiýa, etimologiýa degişlidir.]

[Diliň gatlaklarynyň sepgidinde ýerleşýän pudaklara **frazeologiýa** we **söz ýasalys** (leksikologiýanyň we grammatikanyň sepgidinde) degişli bolup durýar.]

[**Semasiologiýa** – sözüň leksiki manysyny öwrenýär. **Onomasiologiýa** semasiologiýa gapma-garşylykly hadysa bolup, haýsy hem bolsa bir düşünjäniň, mazmunyň nähili sözleriň üsti bilen aňladylysyny öwrenýär. Türkmen dilindäki “*ganat*” sözi rus dilinde *крыло*, nemes dilinde *Flügel*, inlis dilinde *wing*, fransuz dilinde *aile* sözleri bilen aňladylýar; ýöne her dilde bu düşünjäni aňladýar. sözüň özbaşdak manylary bolýar:]

Türkmen dilinde: gusuň ganaty, uçaryň ganaty, jaýyň ganaty, arzuwyň ganaty;

Rus dilinde: крыло птицы, крыло самолета, крыло здания, крылья мечты, крылья ветряной мельницы, правое крыло отряда, левое крыло партии;

Inlis dilinde: the wing of a bird, the wing of a aircraft, the wing of a house, the wing of a Labour Party;

Nemes dilinde: Flügel des Vogels, Flügel des Flugzeuges, Flügel des Gebäudes, Flügel eines Fensters, der rechte Flügel der Nase, die Flügel eines Ventilators, der Flügel der Partei;

Fransuz dilinde: une aile d'un oiseau, une aile d'un airon, une aile du batiment, les ailes du reve, le ailes de moulin.

Sözleriň şuna meňzeş häsiýetini semasiologiýa öwrenýär. Iýmit üçin ulanylýan önüm bolan, *kartoşka* diýen düşünje dürli dillerde aýry-aýry sözler bilen

aňladylýar: türkmen dilinde *ýeralma*, rus dilinde *картофель, картошка*, nemes dilinde *Kartoffel, potatoes, Erdapfel*, iňlis dilinde *potatoes*, fransuz dilinde *pommes*, köplük sanda *de terre*. Sözüň dürli manylary, düşüňjeleri şunuň ýaly aňladyp bilmek ukybyny onomasiologiýa öwrenýär. Dilde ulanylýan her bir sözüň manysy näme-de bolsa bir zatdan gelip çykýar, ýagny onuň ilkibaşdaky görnüşi (formasy) bolýar. Häzirki zaman dillerinde köp sözleriň manylarynyň näme bilen baglydygyny düşündirmek kyn bolýar, diňe asyl sözleriň esasynda ýasalan sözlerde olaryň aňladýan manylaryny düşündirip bolýar. Meselem, türkmen dilindäki *gurlusykçy*, rus dilindäki *строитель*, nemes dilindäki *Bauer* sözleri şol bir manyny, ýagny “gurlusyk edýän adamy” aňladýar, bu manyny üç dilde hem düşündirmek aňsat, sebäbi sözleriň esasyny degişlilikde *gurmak, строить, bauen* işlikleri düzýär. (Aşgabat – asyklar säheri, Gowdan- gury howdan we ş.m.).

Rus dilindäki “парикмахер” sözi nemes dilinden alnan sözdür (Perücke-“parik-emeli saç” we machen-etmek, ýasamak). Orta asyrlarda umumy maksada gulluk edýän adamlar *universitas* (latynça *unum*-bir, ýeke, *vertere*-düyrlenmek) sözi bilen aňladypdyr. Bu söz amerikan ýazyjysy A.Azimowyň “Ylmyň dili” atly kitabynda (“Язык науки” М. “Мир” 1985, 283-nji sah.) sözme-söz “bütewi edilip düýrlenlen” (свернутые воедино) diýlip terjime edilipdir. *Uniwersitet* sözünüň asyl manysy ýokardaky latyn sözündendir.

[Sözleriň gelip çykysyny öwrenýän ylma etimologiýa diýilýär.]

[**Frazeologiýa (durnukly aňlatmalar)** – durnukly söz düzümlerini öwrenýän bölümdir. Beýle söz düzümleriniň manylary ony düzýän sözleriň manylaryna bagly bolman, umumy söz düzüminden gelip çykýar:

Türkmen dilinde: sygryň guýrugynda pyçak döwmek, ýüregine düşmek, gaňňasyny garnyna almak, ýeňsesinde päki çalybermeli,

Rus dilinde: выносить сор из избы, больной вопрос, сжечь мосты, крепкий орешек,

Nemes dilinde: schwarze Arbeit, in der Tinte sitzen, die Katze im Sack kaufen, unter vier Augen,

İňlis dilinde: old bird, to live in clover, face to face, to get into a mess,

Fransuz dilinde : jouer des flûtes, paýn de sucre, avoir la main rompue.

2 (Has atlary öwrenýän taglymat **onomastika** iki bölümden, ýagny **antoroponimikadan** – adamlaryň atlaryny, familiýalaryny öwrenýän bölümden we ýurtlaryň, şäherleriň, obalaryň, kölleriň, deňizleriň, daglaryň we ş.m. atlaryny öwrenýän **toponimikadan** ybarat bolýar.)

(Leksikologiýa sözleriň ýasalysy we sözlükleriň düzülişi bilen hem ýakyndan bagly bolýar. Sözleriň emele getirilişi, ýagny ýasalysy baradaky taglymat leksikologiýanyň we grammatikanyň sepgidinde ýerleşýär. Eger-de leksikologiýa täze ýasalan sözleriň manysyny öwrenýän bolsa, grammatika onuň gurluşyny derňeýär:)

Türkmen dilinde: kâriz, kârizgen.

Rus dilinde: стол, столовая.

Nemes dilinde: Student, studieren.

İňlis dilinde: foot, football.

Fransuz dilinde: oral, oralsen.

(Sözlükleri düzmek baradaky ylma **leksikografiýa** diýilýär. Şeýlelikde, eger fonetika diliň ses gatlagynyň in kiçijik birligini – gepleýiş sesini öwrenýän bolsa, leksikologiýa sözlük düzüminiň esasy birligi bolup hyzmat

edýän sözi öwrenýär. Söz sesden hem-de manydan ybaratdygy üçin ikitaraplaýyn birlik diýip kabul edilýär, ýöne onuň iki tarapy hem, ýagny ses-de, many-da bir bitewi birlik bolup, özara aýrylmaz baglanysyklydyrlar. Sözüň diňe ses görnüşinde aýdylmagy onuň hakyky özi däl-de, diňe ses örtügidir. Şeýle ses örtügi degişli manyny başga adamlara ýetirmek üçin hökmandyr. Sebäbi sözi eşitmedik adam onuň manysyna düşünip bilmez. Elbetde, diňe bir sesden ybarat bolan sözler hem bolýar. Meselem, rus dilinde a çekimli sesi baglaýjy (это я, а не ты), ownuk bölek (А ты меня звал?) ümlük (А, вот как) bolup çykyş edýär, ýöne gürrüň a sesi barada däl-de, a sözi barada gidýär. Inlis, nemes, fransuz dillerinde ы sesi ýok (рыба, рынок). Nemes dilindäki affrikat (goşa çekimsiz) pf (Pferd-ýaby, Kampf- göres) inlis, fransuz, rus, türkmen dillerinde duş gelmeýär. Rus, türkmen, fransuz dillerinde diftonglar (goşa çekimliler) bolmaýar, nemes dilinde welin olaryň üçüsi ([ae] – Kleid-eşik, [ao]-Haus- öý, [oø]-Haüser-öýler, Leute-adamlar, inlis dilinde sekizsi [ei]-train-otly, [ai]-I-men, [au]-house-öý, [oi]-toy-oýunjak, [ou]-row-küreklemek, [ie]-ear-gulak, [Ea]- bear-götermek, äkitmek, [ua]-poor-arassa) bar.

Türkmen dilindäki *ylgamak*, rus dilindäki *бежать*, nemes dilindäki *laufen*, inlis dilindäki *to run*, fransuz dilindäki *courir* işlikleriniň hemmesi şol bir hereketi aňladýar, ýöne her gezek şol bir many başga ses örtügi bilen bagly bolýar. Dillerde bar bolan sesler hiç hili many aňladyp bilmeýär. Emma käbir dilçiler, meselem, nemes dilçisi **Kronasser** “Semasiologiýadan okuw kitabynda” u we o sesi öz tebigaty boýunça gorky hem-de gamgynlyk bilen bagly bolýarlar diýen ýalňys pikiri öňe sürýär. **Kronasser** mysal hökmünde *Wut-gazap*, *Blut-gan* sözlerini getirýär, yz ýanyndan bolsa u sesiniň *gut-gowy* sözünde hem bardygyny boýun alýar.

Şygryýetde käbir sesleriň gaýtalama hökmünde ulanylmagy hem many bilen hiç hili baglanysykly däldir. Meselem, A.S.Puşkiniň graf Woronsowa epigrammasynda полу- morfemasy gaýtalanýar:

Полу – милорд, полу – купец,
Полу – мудрец, полу – невежда,
Полу – подлец, но есть надежда,
Что будет полным наконец.

Bu ýerde şahyr gaýtalamany ses görnüşinde beren hem bolsa, onuň aňyrsynda “полный” sypatynyň gapma-garşylykly manysynyň berilýändigini duýmak kyn däl. Eger ses Kronasseriň aýdysy ýaly, many aňladyp bilýän bolsa, onda inlis dilindäki uzyn aýdylýan i sesi manysy boýunça düýbünden dürli zatlary aňladýan üç sözün üçüsiniň hem düzüminde bolmazdy: *sea-deňiz, flea-bit, tea-çaj*.

(Söz diliň esasy birligi hökmünde hakyky predmetleri we hadysalary, olaryň alamatlaryny, häsiýetlerini, aragatnaşyklaryny ýüze çykarýar. “Söz” diýen düşünje dil biliminiň adalgasy hökmünde örän çylşyrymlydyr. Sözün esasy alamatlaryny kesgitlemekde, diliň beýleki birlikleri bilen deňeşdirip, çäklerini anyklamakda söz bilen iş salyşýan meşhur dilçi alymlar O.S.Ahmanowa, R.A.Budagow, W.W.Winogradow, K.A.Lewkowskaýa, A.I.Smîrniskiy, W.Şmidt we beýlekiler dürli pikirleri öňe sürýärler. Diliň iki taraply birligi hökmünde morfema we sözlem hem çykyş edýär. Fonemadan tapawutlylykda sözde many, mazmun aňladylýar. Morfemanyň hem manysy bolup bilýär, ýöne ol grammatiki manydyr. Morfema diňe sözün düzüminde mana eýedir, ol söz ýaly sözlemiň düzüminde ornuny üýtgedip bilmeýär. Sözün esasy hyzmaty atlandyrmak bilen baglanlyşyklydyr, ol şol bir wagtda iki hem

ondan köp morfemanyň manylaryny özünde birleşdirip bilýär:)

Türkmen dilinde: oka-mak, okuw-çy, okal-ga;

Rus dilinde: да-ть, дава-ть, подава-ть, преподава-ть;

Nemes dilinde: leit-en, Leit-ung, Leit-er;

İnlis dilinde : good-ness, frýend-ly, liv-ing.

(Sözlem, köplenç, iki ýa-da köp sözden durýar. Eger-de ol bir sözden ybarat bolsa, onda söz bilen sözlemi tapawutlandyryan alamat bolup, sözüň atlandyrys hyzmaty çykyş edýär. Şeýle hem, söz yzygiderligi boýunça bölünmeýän birlikdir, söz düzümlerini we sözlemleri düzüýän agzalar bolsa bölünip ýa-da üýtgäp bilýär. Söz sözlemiň düzüminde belli bir derejede özbaşdak bolup, onuň başga sözler bilen baglanyşmaga, birleşmäge uly mümkinçiligi bolýar:)

Magtymguly – şahyr.

Magtymguly – bejik türkmen şahyry.

Magtymguly – türkmen sygyrýetinde ölmez-ýitmez yz goýup giden şahyrdyr.

Лекцию читает профессор.

Сегодня читает лекцию профессор.

Сегодня будет читать лекцию очень известный профессор.

2 (Söz özbaşdak birlik hökmünde sözlem agzalary (eýe, habar, doldurgyç, aýyrgyç) bolup hem çykys edýär. Sözler özleriniň häsiýetlerine görä özbaşdak manyly sözlere we kömekçi sözlere bölünýär. Özbaşdak manyly sözler predmetleri, hadysalary, hereketleri, hili, gatnasyklary atlandyryp many aňladýarlar, sözlem agzalary bolup çykys edýär:)

Türkmen dilinde: bugdaý, bişirmek, gowy, ol, alty, ertir, Döwlet;

Rus dilinde: Евгения, хлеб, бегать, лучший, он, два, сегодня;

Nemes dilinde: Freund, spielen, schön, neun, gestern, sie;

İnlis dilinde: friend, to go, good, five, today, she;

Fransuz dilinde: livre, lire, sept, tout, aller, il.

2 {Kömekçi sözleriň atlandyrys hyzmaty bolmaýar, olar diňe özbaşdak manyly sözleriň atlandyran predmetleriniň we hadysalarynyň arasyndaky gatnaşyklary aňladýar. Olaryň manysy ýokdur hem-de diliň diňe grammatiki serişdesi bolup hyzmat edýär, sözlem agzalary bolup bilmeýär. | Şonuň üçin hem baglaýjy kömekçileri, ownuk bölekleri, rus, nemes, inlis we beýleki dillerde gabat gelýän predloglary kömekçi sözler ýa-da “boş”, sinsemantik sözler diýip atlandyrýarlar. Sözüň görnüşleriniň ýönekeý hem düzmeli bolup bilşi ýaly, atlandyryjy birlikler hem ýönekeý we düzmeli bolup bilýär. Sözüň düzmeli ýa-da analitik görnüşleri kömekçi we özbaşdak manyly sözleriň birleşmegi bilen emele gelýär: }

Türkmen dilinde: dostum bilen, seniň üçin;

Rus dilinde: буду бегать, пришел бы;

Nemes dilinde: hat gearbeitet, wurde gebaut, ist gebaut worden;

İnlis dilinde: has read, is reading, will read.

Şeýle görnüşleriň käbirlerini düzýän sözleriň arasyna başga sözler goşulyp bilýär, meselem, rus dilinde: буду ежедневно бегать.

Şeýlelikde, şuna meňzeş görnüşler söz düzümlerine öwürülýär we düzmeli sözleri emele getirýär: *черное море, белые ночи, слепой дождь, головной убор, gara deňiz, ak gijeler, ak ýagys, toý lybasy* we ş.m.

Sözüň mazmun tarapdan gurluşy onuň dürli söz düzümlerinde ulanylyşy bilen aýdyňlaşýar. Bu bolsa diňe

gepleýişde mümkin bolýar. Her adam öz ulanyan sözlerini belli bir derejede anyk predmetler, hadysalar, düşüňjeler bilen baglanyşdyrýar. Meselem, *kitap*, *книга*, *book*, *Buch*, *livre* sözleri, umuman, şol bir düşüňje (kitap) bilen bagly bolýar, emma gepleýişde ulanylanda bolsa, olaryň her biri anyk bir predmeti (ýagny gürrüňi edilyän kitaby) aňladýar, sebäbi “kitap” diýen düşüňje kitabyň dürli görnüşlerine degişlidir: sözlük, okuw kitaby, roman, goşgular, uly, galyň, kiçi, ýuka we ş.m. kitaplar.

2 [Şeýlelikde, söz gepleýiş dilinde has işjeňleşýär hem-de özüne degişli, hakyky manysyny aňladýar, stil öwüşginlerine eýe bolýar. Belli bolsy ýaly, sözün aňladýan mazmunyna sözün manysy hökmünde düşünilýär. Ýöne bu mazmuny diňe bir leksiki alamatlar däl-de grammatiki alamatlar hem düzýär. Meselem *mugallym-mugallymyň*, *учитель-учителя*, *der Lehrer-des Lehrers*, *teacher-teachers* sözleri şol bir leksiki manyny aňlatmak bilen, şol manyny dürli grammatiki görnüşler, goşulmalar bilen baglanyşdyrýar. Eger-de ýokardaky sözleriň birinjisi leksiki manylary baş düşüm bilen aňladylan bolsa, ikinji sözler eýelik düşümde gelyär. Rus we nemes dillerinde bolsa, eýelik düşüminiň goşulmalary bu sözleriň erkeklik jynsyna degişlidigini görkezýär. Inlis sözlerinde şol bir leksiki many birlik we köplük sanlarda aňladylýar.] Sözleriň dürli grammatiki görnüşleri bilen aňladylýan manylar leksiki manynyň haýsy hem bolsa bir öwüşginini, görnüşi däl-dir, olar diňe sözleriň arasyndaky gatnaşyklary aňladýarlar. Şeýle manylara **grammatiki many** diýilýär. Leksiki many sözün ähli grammatiki formalary üçin hemişelik ululykdyr. Meselem, dürli dillerde sözi düşümde üýtgetmek bilen biz diňe bir leksiki manynyň, rus we türkmen dillerinde alty, nemes dilinde dört grammatiki manysynyň bardygyny bilýäris. Käbir dillerde sözün grammatiki görnüşiniň emele getiriliş usullary bilen baglylykda, asyl söz bilen bagly bolan leksiki many üýtgap hem bilýär:)

Türkmen dilinde: ak-agrak, gowy-oňat-gowrak.;

Rus dilinde: белый-белее, хорошо-лучше;

Nemes dilinde : weiss-weisser, gut-besser;

İnlis dilinde : white-whiter, good-better;

Fransuz dilinde : blanc-blancer, bien-mieux.

Şol bir asyl sözüň dürli söz toparlaryna degişli bolmagynyň mysalynda bu ýagdaý has aýdyň görünýär:

gaýgyly, gaýgy, gaýgylanmak;

work (n), work (v), (at we işlik);

das Grün, grün, grünen.

Sözün leksiki manysy şol söz bilen aňladylýan düşünjäniň ýa-da hakyky predmetiň, hadysanyň akyl ýetiriş, pikir ýöretme arkaly atlandyrýar. Şeýle aňladylma leksiki manynyň esasyny düzýär, onuň düzümine goşmaça öwüşginleriň (konnotasiýalar) hem girmegi mümkindir.

Bu öwüşginler esasy manynyň üstüne goşulýar hem-de stil ekspressiw, emosional, ýagny, duýgular, ýagdaýlar bilen baglanyşykly öwüşginlere öwrülýär. Bu öwüşginler aňladylýan düşünjelerde adamlaryň keýpi, ýagdaýy, duýgulary, begenji, gaýgysy bilen baglanyşykly bolan predmetleriň häsiýetlerinde gowy we ýaramaz alamatlary görkezýärler: *ýol-ýoljagaz, борода-бородуше, Tisch-Tischchen, stream-streamlet.*

(Sözün leksiki manysy degişli predmetiň ýa-da hadysanyň şöhlendirmegidir, bu bolsa sözüň aňladýan düşünjesiniň üsti bilen amala aşyrylýar. Sonuň üçin hem sözüň düşünjäni aňlatmak üçin ulanylyp bilnişi ýaly, şol düşünjäni şekillendirýän zatlary we hadysalary hem aňlatmak üçin ulanylýar:

Türkmen dilinde: pişik - öý haýwany;

Rus dilinde: кошка — животное;

İnlis dilinde: The cat is a animal;

Nemes dilinde: Die Katze ist ein Tier;

Fransuz dilinde: La chatte est un animal.

Şu sözlerde hakyky bar bolan zatlar barada gürrüň gidýär. Emma käbir sözleriň aňladýan zatlary diňe adamlaryň hyýalynda bolup bilýär, hakykat ýüzünde weli, şeýle zatlary biz görüp bilmeýäris. Munuň ýaly sözleriň manylaryna diňe olaryň aňladýan düşüňjeleriniň üsti bilen düşüňip bolýar: *peri, jyn, arwah, зном, русалка, Nixe – suw perisi, Wassermann – suw arwahy, magician – jadygöý* we ş.m.

(Sözün zada we düşüňjä degişlilik leksiki manynyň esasyňy kesgitlemekde örän wajypdyr, her bir leksiki manynyň aslynyň şöhlelendirilýän zat, onuň alamatlary, hadysa, hereket emele getirýär, bu bolsa dil biliminde **denotat** adalgasy bilen aňladylýar.)

Zada degişlilik sözleriň hemmesinde birmeňzeş bolmaýar. Meselem, “kitap” sözi hakyky bar zady aňlatsa, “iş” sözünüň aňladýan zadyny diňe hyýalynda göz önüne getirip bolýar, sebäbi şeýle zat ýok, ol diňe howaýy, gözümüz bilen görüp bilmeýäris. Elbetde, jyn, arwah, suw perisi, suw arwahy hem hakykat ýüzünde görünmeýär, biz olary diňe zat görnüşinde degişli düşüňjeleriň üsti bilen göz önüne getirip bilýäris. *Gys, gün, ýöremek, ýasyl, gahar* we ş.m. sözleriň denotatlaryny bizi gursap alýan dünýäden gözlemeli. Denotat hökmünde adamyň durmuşynda, işleýşinde ýüze çykýan duýgular, içki dünýäni aňladýan pikirler, ahlak, logiki düşüňjeler, hyýalbentligiň, joşgunyň, labyzlylygyň, täsirliligiň, mümkinçiligiň we ş.m. zatlaryň alamatlary çykyş edip biler: *söýmek, ýatlamak, jadygöý, mümkin, gazaplanmak*. Şular ýaly sözler ulanylanda dürli düşüňjeleri aňladýarlar.

“Adam” sözlüni aýtmak bilen biz, umuman, adamy (haýwandan tapawutlylykda) ýa-da belli bir anyk adamy (aýaly, erkek adamy, çagany) göz önüne getirip bileris. Şu nukdaýnazardan zat degişlilikiniň iki görnüşini tapawutlandyrýarlar: umumy zada degişliliği (agaç, guş, eşik) we hususy zada degişliliği (miweli agaç, öý guşy, ýyly eşik).

Dürli ýurtlarda sözleriň aňladýan zatlaryna we hadysalaryna düşünilşi birmeňzeş bolmaýar. Meselem, polýaklar üçin **“Biz kafede naharlanarys”** diýen sözlem düşnüksiz bolar, sebäbi Polşada kafelerde diňe süýji-köke bilen kofe içip bolýar, ol ýerde naharlanmak bolmaýar.

Amerikalý lukmanyň siziň gyzgynyňyzy ölçejek bolup termometri agzyňyza saljak bolmagy hem geň galdyrrar. Wengriýada çaýy bizdäki ýaly demlemeýärlerde gaýnadyp taýýarlaýarlar. Bolgariýada bolsa çaýy diňe sagaldyýy, bejeriji serişde hökmünde ulanýarlar, şonuň üçin hem öz endigimize görä, öýe myhman çagyrylan bolgariýala ilki bilen çaý hödürleseňiz, onuň gaty geň galyp, “men sagat” diýäýmegi ähtimaldyr. Finlýandiýaly myhmanyň “maňa ýarym kilo ýumurtga çekip beriň” diýenini geň görmeli däldir, sebäbi ol ýerde ýumurtga çekilip satylýar.

Sözünň leksiki manysy diňe bir düşüňjeleri aňlatmak bilen çäklenmeýär, sebäbi, her bir düşüňjäniň dürli dillerde adamlaryň aňynda şöhlelendirilişi hem üýtgeşik bolýar. Dünýä dillerinde many aňlatmaýan sözler hem gabat gelyär. Meselem, ümlükleriň esasy manylary düşüňjeler bilen däl-de, gepleýän adamyň duýgulary, islegi, erki bilen bagly bolýar: allo, fu, oý, aý, wah, oh, wäh, bäh.

4 Sözünň aňladýan zadynyň we hadysasynyň häsiýetine baglylykda özbaşdak manyly sözler üç topara

bölünýärler: 1. Has atlar, 2. Jyns atlar, 3. Orunbasar sözler, çalyşmalar. Has atlar üçin diňe hususy zat degişliligi mahsusdyr. Döwlet diýen türkmen adynyň erkek adamlaryň birtoparynyň ady bolup bilmegi mümkindir, ýöne zat degişliligi weli, diňe bir şahs bilen bagly bolup biler. **Garagum – Türkmenistan döwletinde ýerleşýän cöl. Köwata – Baharly şäherçesiniň golaýynda ýerleşýän ajaýyp ýerasty köl. Mollanepes – Zöhre-Tahyr** dessanyny ýazan meşhur türkmen şahyry. Dürli dillerde duş gelýän käbir has atlar jyns atlaryň manylarynyň daralmagy we aňladýan içki görnüşleriniň ýatdan çykarylmagy sebäpli emele gelipdirler: *Wiktor* – latyn dilinde *victor* “ýeňiji”, *Wolga* – “*влага*”- *yzgar*, suw sözünden emele gelýär. Türkmen dilinde “*Polat*” ady *polat*, “*Ogulgerək*” *ogul* we *gerək* sözlerinden döreyär. Ýöne bu ýerde has atlaryň olaryň alnan sözleriniň manylaryna hiç hili dahyly bolmaýar.

Jyns atlary diliň sözleriniň esasy bölegini tutýar hem-de umumy ýa-da hususy zada bagly bolmak bilen dürli sözlemlerde ulanylýar :

Gyzlar şäherde okamak isleýärler.

Gyzlar paýtagt şäherde okamak isleýärler.

(Orunbasar sözler ýa-da çalyşmalar degişli ýagdaýlarda belli bir sözleriň deregine ulanylýarlar, ýagny olary çalyşyp gelýärler :

Türkmen dilinde: men, sen, ol, biz, siz, olar;

Rus dilinde: я, ты, он, она, оно, мы, вы, они;

Nemes dilinde : ich, du, er, sie, es, wir, ihr, sie;

Inlis dilinde: I, you, he, she, we, you, they;

Fransuz dilinde: je, tu, il, eile, nous, vous, ils.

Bular haýsy ýerde ulanylsalar-da, olarda umumy predmet degişliligi bolýar (meselem, gürleýän adam men, onuň gürrüňdeşi sen we ş.m.). Ýöne gepleyişde bu sözler

belli bir şahsa gönükdirilýändigini üçin hususy zat degişlilikinde hem çykys edip bilerler. Has we jyns atlaryň zatlary we hadysalary atlandyryandyklary üçin nominatiw (atlandyryjy) hyzmaty bolýar (*Bekmyrat, Enejan, oba, derýa, gala*). Çalyşmalar sözleriň deregine ulanylyp gelýär, sonun üçin olara deýktik (görkeziji) hyzmat mahsusdyr (rus dilinde : *этом, том*; türkmen dilinde: *bu, şu*; nemes dilinde: *dieser, jener*; inlis dilinde: *this, these*.)

Umumyň halk dilinde ulanylýan sözlerden başga-da ulanylmasy çäklendirilen sözler hem duş gelýär. Şeýle sözlere **adalgalar** hem girýär. Bilimiň dürli pudaklary, belli-belli hünärlere, ylma-tehnika degişli düşüňjeleri anyk aňladýan sözler ýa-da söz düzümleri adalgalary emele getirýär: *düşüm, doldurgyç, goşulma, önümçilik gatnaşyklary, gers, ofsaýd (oýundan daşarda), lingwistika, производственные отношения, Rede (gepleýis dili), Giesserei (metal guýmaklyk), liver (bagyr), bill (talap arzasy)* we ş.m. Adalgalar diňe bir diliň öz sözlerinden ýasalmaýar, başga dillerden alnan sözler hem, köplenç, ýagdaýda adalgalary emele getirip bilýär. Beýleki sözlerden tapawutlylykda adalgalar diňe bir manyly söz bolmaly, ýöne şeýle-de bolsa dürli dillerde köp manyly adalgalar hem duş gelýär: “diafragma” sözi, biologiyada we fotografiýada, “operasiýa” lukmançylykda, harby işde we maliýe işinde ulanylýar. Adalgalar ylmy düşüňjeleri aňladýar. Meselem, *ýyly eşikler, теплые вещи* söz düzümleri iki hili düşüňjani aňladýar: durmuşdaky adaty düşüňjelere görä, ýyladýan eşikleri, ylmy nukdaýnazardan bolsa “adamyň endamyndan çykýan ýylylygy saklaýan” eşikleri aňladýar.)

Adalgalar diňe bir sözler ýa-da söz düzümleri görnüşinde bolman, sözlem görnüşinde hem duş gelip biler. Şeýle adalgalara harby gullukda, deňizçilikde, sportda görkezme, buýruk (komanda) görnüşinde aýdylýan sözlemler girýär:)

Türkmen dilinde: Ädimläp öňe! Saga aýlan! Baýdagy galdyryň!

Rus dilinde: На плечо! Весла за борт! Шаром марш! На старт, марш!

Ylmyň dürli pudaklarynda (matematikada, fizikada, himiýada we ş.m.) ulanylýan dürli belgiler, grafiki simwollar, sanlar adalgalaryň dile degişli däl serişdeleridir. Olaryň iň esasy aýratynlygy şertli belgi bolmaklaryndadyr: = deňdir, x-köpeltmek, + goşmak we ş.m. Şunuň ýaly simwollar hem sözler ýaly düşüňjeleri aňladýarlar, ýöne şeýle düşüňjeler hakykat ýüzünde bolmaýar. Adalgalaryň esasyňy özbaşdak manyly sözler düzýär. Köplenç has atlar adalga bolup gelýär (om, wolt, watt, kulon, amper, Nýutonyň kanuny, Pifagoryň teoremany we ş.m.). Ýewropa dillerinde ulanylýan adalgalaryň köpüsi grek, latyn dilleriniň esasynda dörän mikro-, makro-, - graf, -grafiýa, -log, -logiýa, anti-, super-, -tron, -drom ýaly dil serişdeleriniň kömegi bilen ýasalýar.

Sözüň leksiki manysyny üç tarapyndan häsiýetlendirmek mümkindir: 1) sözüň zat degişliligi, ýagny denotata bolan gatnaşygy, 2) düşüňje degişliligi, 3) sol bir leksiki ulgamda bir sözüň başga sözleriň konseptual we konnotatiw manylaryna bolan gatnaşygy. Sözüň zady, hadysany aňlatmagy konseptual manyny, leksiki manynyň düzümine girýän goşmaça öwüşgin berýän mazmunyň alamatlary bolsa, konnotatiw manyny aňladýar. Leksiki manydaky üçünji tarap käwagtlarda fransuz dilinden alnan

“valeur” adalgasy terjime edilmek bilen, manylylyk diýip düşündirilýär. [Manylylyk” düşünjesi meşhur şweýsar dilçi alymy **Ferdinand de Sossýuryň** (1857-1913) dil belgisiniň möhümdigi (ähmiýeti) baradaky taglymatyndan gelip çykýar. Many bilen many aňladysyň arasyndaky tapawut **Ferdinand de Sossýur** tarapyndan şeýle düşündirilýär: “Ulgamyň düzümine giren söz, esasan, many aňladys bilen üsti ýetirilýär”- bu bolsa düýbünden başga zatdyr: Many aňladys manynyň düzümine girmek bilen bir dildäki sözün manysyny beýleki dildäki degişli sözün manysyndan tapawutlandyrýar.] Fransuz dilindäki “*mouton*” sözi rus dilindäki “баран” sözi bilen manysy boýunça gabat gelip biler, ýöne bu sözler manylylyk babatda gabat gelmeýär. Sebäbi rus adamsy goýun etini “баранина” sözi bilen aňladýar. Rus dilinde “жаркое из барана” diýip bolmaýar, diňe “жаркое из баранины” diýseň dogry bolýar, fransuz dilinde “*gigot de mouton*” (sözme-söz terjime edeniňde жаркое из барана) diýilýär. Rus dilindäki бабушка, дедушка sözleri türkmen dilinde dört söze – ene, mama, ata, baba sözlerine manysy boýunça gabat gelýär, beýle ýagdaý olaryň dürli manylylygy bilen düşündirilýär. Deňeşdirip görüň: перчатки, рукавицы, варежки we ellik, тонький- inçe, ýuka, баран-goýun, işsek, маň.

Dil belgisiniň manylylygy diňe onuň dil ulgamynyň beýleki agzalaryna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär. Manylylyk düşünjesi diňe bir sözlere däl-de diňiň beýleki hadysalaryna, meselem, grammatiki kategoriýalara-da degişli bolup biler. Grammatiki manynyň zaman görnüşi ähli dillerde bar, ýöne türkmen we rus dillerindäki üç zaman kategoriýasy nemes, iňlis, fransuz dillerindäki has köp sanly zamanlaryň kategoriýasy bilen manylylygy boýunça gabat gelmeýär.

Ferdinand de Sossýur tarapyndan öňe sürlen dil belgisiniň manylylygy baradaky nazaryýetiň dilleriň ses, sözlük we gurluş ulgamlaryny öwrenmek üçin uly ähmiýeti bardyr. Şeýlelikde, her bir söz aragatnaşyklaryň üç hili görnüşinde bolup bilýär: 1) adamlary gursap alýan daş-töwerekdäki zatlar we hadysalara bolan gatnaşyk; 2) adamyň hut özüniň pikirine, duýgularyna we isleglerine bolan gatnaşyk; 3) diliň beýleki sözlerine bolan gatnaşyklar. Umuman, bir diliň ulgamyndaky sözleriň özara gatnaşyklarynyň netijesinde birnäçe hadysalar ýüze çykyp biler. Şeýle hadysalarda semantiki (ýa-da mazmun) meýdanlary, tema hatarlary, söz maşgalalary, manydaş, garsydaş manyly sözler we ş.m. emele gelýär. Manysy boýunça özaralarynda bilelikde ulanylyp bilinýän sözleriň toplumyna mazmun (semantika) meýdany diýilýär. Dil biliminde alymlar mazmun meýdanyna dürli hili düşüňýärler. Rus alymy **M.M. Pokrowskiniň** öňe süren mazmun meýdanlary esasy üç alamat boýunça bölünýär :

1. Belli bir tema degişli sözleriň topary (ýokary okuw mekdebi: uniwersitet, institut, dosent, ylmy iş, diplom iş, synág we ş.m.).

2. Manydaş sözler (söweş, jeň; ýagşy, oňat).

3. Sözleriň morfologik baglanysyklary (işgärleriň gurallary, serişdeleri, hereketiň usullary) atlandyrmak esasynda toparlara bölünmegi.

Nemes dilçisi **Ý. Trir** meýdanlary iki topara bölýär : leksiki we düşünje meýdanlary.

Düşünjeler meýdany merkezi, iň esasy düşüňjäniň mazmuny bilen baglanysykly, şeýle-de özara baglanysykly düşüňjeleriň ulgamyndan ybarat bolýar: *akyl, paýhas, pähim, oý* (ум, разум); *akylly, умный, klug; мудрый, paýhasly, weis; , pähimli, рассудительный, gescheit*. Adamyň akyl

ýetiriş, aňlaýyş ukyby bilen baglanyşykly bolan bu düşüňjeler bütewi semantiki (mazmun) meýdany düzýärler. Leksiki meýdan bir söz hem-de şol sözüň “maşgalasyny” emele getirýän sözler bilen hasyl edilýär. Leksiki meýdan düşüňje meýdanynyň diňe bir bölegini beýleki bölegini bolsa, başga bir leksiki meýdan aňladyp bilýär. **Ý.Trir** ähli sözleri käbir aýratyn sözlere ýetýänçä ýokary derejeli we pes derejeli meýdanlara bölýär. Elbetde, sözlük düzümine bolan şeýle garaýyş, biziň pikirimizçe, ýalňyşlardan saplanan däl-dir, sebäbi dili oňa degişli bolmadyk düşüňjeler däl-de, degişli ses düzümleri bilen aýrylmaz baglanyşykly bolan manylaryň emele getirýän sözleri düzýär. Sözüň manysy bolsa, diňe bir düşüňjaniň ýönekeý şöhlelendirilmesi däl-dir.

Şeýlelikde, **Ý.Tririň** bölýän meýdanlary diliň kategoriýalaryna däl-de, logiki we psihologik kategoriýalara esaslanýarlar.

Nemes alymy **W.Porsig** meýdanlary bölmekde başga ugry teklipl edýär: meselem, “*greifen*” (*tutmak*) sözi dilde başga sözüň, ýagny *Hand (el)* sözüniň hem bardygyny mälim edýär, sebäbi bir zady el bilen tutmak bolýar.

Deňeşdirip göreliň : *it-üýrmek, diş-dişlemek-iýmek, gara-saç, gün-batmak, ýaşmak, dogmak, şöhle saçmak* we ş.m. Şu esasyda sözlükde ýönekeý mazmun meýdanlary döreyär, olaryň esasyňy bolsa, köplenç, işlikler ýa-da sypatlar tutýar.

[Sözleriň baglanyşygynyň iň güýçli derejesi Porsigiň meýdanlarynda has aýdyň ýüze çykýar.] Diliň sözlük düzüminiň düşüňjeler meýdanyna bölünmegi esasynda iňlis, nemes dillerinde tezaurus sözlükleri düzüldi, esasan hem **Rozeniň** we **Dornzaýfyň** sözlükleri meşhurdyr. Şu sözlüklerde, meselem, “*älem-jahan*” düşüňjesi *haýwanat, ösümlükler dünýäsi, Ýer, asman* ýaly düşüňjeleri özüne birikdirýär. Her bir düşüňje öz gezeginde täze düşüňjelere

böölünýär. Ýöne, her näme-de bolsa dildäki aňladylýan düşünjeleriň ählisini toparlara bölmek, aýry-aýry meýdanlara degişli etmek mümkin däldir, sebäbi diliň sözleriniň ulgamy düşünjeleriň ulgamyna doly gabat gelmeýär. Käbir ýagdaýlarda şol bir düşünjäniň dürli sözler bilen bagly bolsy ýaly, şol bir söz hem dürli düşünjeleri aňladyp biler. Meselem, inlis dilinde *long*, *short*, *last giňişlik* gatnasyklaryna degişli bolmak bilen, wagt aňladýan düşünjeleri-de aňladyp bilýär. *Mark* (*nysana, мушкетёр*) sözi aim (*didiwan, nysana alma, нуцел*), *shoot* (*atmak, стрелять*), *shot* (*atys, выстрел*) sözleri bilen ulanylyp bilinýär, "*baha, отметка*" sözleri bolsa, *examination* (*synag, экзамен*), *exercise* (*gönükmä, упражнение*), *teacher* (*mugallym, учитель*), *class* (*klas*), *answer* (*jogap, otawet*) we ş.m. sözleri bilen baglanysyp bilýärler. Nemes dilinde *der Schirm* (*saýawan, зонтик*) sözi *Regen* (*ýagys, дождь*), *Schnee* (*gar, снег*), *Sonne* (*gün, солнце*) sözleri bilen bir topary döretse, *germew, tuty, şirma* manysyndaky başga sözler *das Bett* (*krowat*), *das Zimmer* (*otag, комната*), *der Film* (*film*) we ş.m. sözler bilen başga topara girýärler. Sözleriň köpüsiniň aňladýan manylary juda giň bolany üçin, olary islendik topara goşup bolýar. Deňeşdirip görliň:

Türkmen dilinde : bermek, gitmek, durmak, etmek;

Rus dilinde : давать, брать, стоять, делать;

Inlis dilinde : give, go, take, stand, do, make;

Nemes dilinde : geben, nehmen, stehen, tun, machen;

Fransuz dilinde: donner, prendre, stationner, faire.

Mazmun meýdanlarynyň häsiýetleriniň dürli hili bolandygy üçin semantik-sintaktik, leksik-semantik we nominatiw (atlandyryjy) meýdanlary tapawutlandyrmak bolýar.

Dildäki her bir özbaşdak manyly sözün aňladýan zady, hadysasy, düşünjesi onuň esasyňy düzýär. Leksiki manyňyň düzümine şol esasy manydan başga-da goşmaça öwüşginler (konnotasiýalar) hem girýär. Şol goşmaça alamatlar, esasan, stil, emosional we ekspressiw öwüşginlerden durýar. Öwüşgin (ýa-da konnotasiýa) – sözün goşmaça manysy, artykmaç mazmunydyr, ol esasy manyňyň üstüne goşulmak bilen, oňa täze mazmun öwüşginini berýär. **Stil öwüşginini** gepleyişde berilýän habaryň ýagdaýa, daş-töwerege, gürründeşiňe görä aýdylmagydyr. Diliň stil tapawutlarynyň nazaryýetine laýyklykda, gepleyiş dilinde, esasan, 3 hili gapma-garşylyk duş gelýär:

1. Belent stil (возвышенный стиль);

2. Bitarap stil (нейтральный стиль);

3. Aşaky stil (низкий, сниженный стиль).

Meselem, rus dilinde bitarap stile degişli bolan *время, гордость, родина* sözleriniň deregine belent stilde *година, гордыня, отчизна* sözleri ulanylýar, *горланить, ляпнуть* ýaly sözler bolsa pes (aşaky) stile degişlidir. Gepleşik dilinde ulanylýan paýys, gödek, sada sözler aşaky stilde ulanylýar: *haramzada, doňuz, jymak, lakgy, jyňkytmak, zörletmek* we ş.m. Diliň ösmegine we ulanylmagyna ähli dillerde, esasan, iki görnüş – gepleşik diliniň sözleri we ýazuw diliniň (kitap) sözleri ýardam edýär. Gepleşik diliniň sözleri taýpa we territorial (ýaşalýan ýere görä) dialektlere (şiwelere) bölünýär. Häzirki zaman ýazuw (kitap) dilleriniň edebi görnüşi jemgyýetçilik (publisistik), çeper edebiýat, ylmy, resmi, iş kagyrlar, durmuşy gepleşik ýaly stillere bölünýär. Şu stillere baglylykda sözlük düzüminde bitarap adalgalar, iş kagyrlary, sygyrýet söz gatlaqlary emele gelýär. Meselem, *perman, mejlis, kanun, karar, madda* sözleri, esasan, resmi, iş kagyrlarynda ulanylýar.

Sözün esasy manysynyň üstüne goşulyp gelýän öwüşginler emosionallygy, ýagny duýguly, täsirli, joşgunly alamatlary bilen tapawutlanýar. Şeýle sözler diliň öz serişdeleri arkaly döredilip hem bilinýär. Meselem, rus dilinde käbir sözler kiçiligi, mylaýymlylygy, mylakatlylygy, söýgi bildirilmegini aňladýan goşulmalaryň kömegi bilen emele gelýär: *бабуся, доченька, миленький, родненький, жаруше*. Bu sözleriň toparyna resmi bolmadyk ýagdaýlarda ulanylýan haýys bildirýän sözler, gödek sözler, sada sözler hem girýär: *ýigrenji, nejis, deýýus, мерзавец, подлец, негодяй*. Rus dilinde *бородуше, домище* ýaly ulaldýan goşulmalar bilen ýasalan sözler, *Браво! Крышка! Черт побери!* ýaly ümlükler şeýle öwüşginli sözlere degişlidir. Şeýlelikde, adamyň duýgularyny, keýpini, gürrüňi edilýän zada bolan hususy gatnaşygyny görkezýän alamatlar sözün manysynyň goşmaça öwüşginleri bolup çykyş edýär.

Edebi dilde ulanylýan sözler bilen deňeşdireniňde *gyzjagazym* (дочурка), *oguljygym* (сыночек), *samsyjak* (злунышка), *tahaw, kelesaň* (балбес), *arakhor, sandan çykan* (заблудыга), *ýaňra, lakgy* (мречач) ýaly sözler diliň täsiriligini has-da güýçlendirýär. Şeýle sözler ekspressiw, ýagny täsirli, labyzly sözlügiň düzümine girýär. Bu sözler mylaýymlygy, mylakatlygy, degişmäni, ýaňsyny, makullamazlygy, halanmazlygy, äsgermezligi, edepsizligi, ýuwnuksyzlygy aňladýan alamatlar bilen bagly bolýar.

Gepleşikde ulanylýan käbir sözler edebi dile girmeyär. Edebi dildäki aňladylýan düşünjeleri gödek, edepsiz görnüşde beýan etmek bilen bu sözler, has ötgürdir we ýitidir, meselem, **wulgarizmler** - gödek, paýys sözler (*bedasyl, tula, ýer ýuwdan*). Önümçiligiň dürli pudaklarynda resmi

adalgalardan başga-da olaryň resmi däl atlary - **argo** hem duş gelyär. Rus dilinde “*указатель новопомы*” (öwrülmegi görkeziji) sürüjileriň dilinde *migalka*, *aýnany arassalaýjy* “*дворник*” görnüşinde ulanylýar. Nemes dilinde “*Katzenaugen*” (pişigiň gözleri) sözi gurallarda ýanyp öçýän gözegçilik çyraýygyny aňladylýar. “Argo” adalgasy jemgyýetde ogrulara, ykmandalara, jenaýatkärlere mahsus bolan gepleşigi hem aňladýar. Käbir ýagdaýlarda, gürründeşlikde, kabul edilen edebi dilden bilgesleýin çykylyp, käbir düşüňjeleri ýaňsylap ulanýarlar. Ýewropa dillerinde bu sözler **sleng** adalgasy bilen aňladylýar. Meselem, rus dilinde ýaşlar “*подумелу*” sözünüň deregine “*нредку*” sözünü ulanyp bilýärler. Islendik dilde gepleýän adam şol dilde ulanylýan stilleriň ähli görnüşleri bilen tanyş bolmalydyr, sebäbi diliň stil aýratynlygy onuň baýlygydyr, şol dilde gürlýän halkyň ruhy durmuşynyň erkinligidir.

√ Islendik söz diliň esasy birligi bolup, öz-özünden baýlaşmaýar, ol diliň beýleki sözleri bilen hem belli bir derejede gatnasykda bolýar. Sözleriň arasyndaky gatnasyklar dürli hili bolup biler, şol gatnasyklaryň esasynda sözler biri-birine meňzeş bolmadyk aýratyn toparlary emele getirýär. Meselem, ähli dillerde atlar umumy kategoriýal zat (predmet) manysy bilen aýratyn söz toparyny düzýär, ýagny ähli atlar diňe belli bir zady aňladyp bilýär: Türkmen dilindäki *çişmek*, *güplemek*, *pakgarmak* we rus dilindäki *врать*, *вруша*, *бредух* sözleri stil tarapdan birmeňzeş manylydyr. Ýokarda agzap geçişimiz ýaly, *it*, *üýrmek*, *собака*, *лаять* sözleri bolsa, bir semantik meýdan döredýär, sözler aýry-aýry temalara, aňladýan mazmunlary boýunça bölünip bilýär. Şeýlelikde, sözleriň emele getirýän toparlarynyň çäklerinde olaryň manylarynyň arasyndaky gatnasyklaryň dürli görnüşleri bölünip aýrylýar, olar bolsa özbaşdak ulgamy düzýär.

Köplenc ýagdaýlarda umumy we aýratyn düşüňjeleri aňladýan sözleriň arasynda **giponimik** (ierarhiýa) gatnasyklary ýüze çykýar, şeýle gatnasyklar bir hataryň çäklerindäki sözleri baglanyşdyrýar, ýagny sözleriň manylary özara biri-birine bagly bolýar we haýsy hem bolsa bir alamat bilen tapawutlanýar.)

Türkmen dilinde “*gus*” sözi umumy düşüňjäni aňladýan bolsa, *bilbil*, *serçe*, *torgaý*, *garlawaç* sözleri aýratyn düşüňjäni, gusuň bir görnüşini aňladýar: *adam-el*, *aýak*, *kelle*, *птица* – соловей, воробей, жаворонок, ласточка. Человек – рука, нога, голова.

✓ (Dil biliminde umumy düşüňjeler **giperonim**, aýratyn görnüşü aňladýan düşüňjeler bolsa **giponim** adalgalary bilen düşündirilýär. *Gül* (*цветок*) *giperonim*, *bägül* (*роза*), *myhak* (*звездика*), *dyrnakgül* (*ноготки*), *tozga* (*одуванчик*), *gültrelek* (*мак*) – *giponimler*. Dil ulgamynda leksik-semantik toparlar has köp ýer tutýarlar, olar şol bir söz toparlaryna degişli bolup, esasy manylarynyň alamatlary, gepleýişde ulanylyşlary, beýleki sözler bilen baglanyşyklary boýunça tapawutlanýan sözlerden düzülýär. Her bir dilde şol bir hadysany, zady aňladýan manydaş sözler bolýar, ýöne şol sözleriň hersi aňladýan manysyna özbolusly bir öwürşgin berýär. Meselem, türkmen dilinde “*geýim*” sözi, umuman, adamlaryň egnine geýýän egin-eşiklerini aňladýar, “*sylha*” sözi hem şu düşüňjäni aňladýar. Ýöne, bu sözi ulananyňda ýyrtyk, kirli geýim göz önüne gelyär. Rus dilinde: бедность, т.е. ограниченность, недостаточность в каком-либо отношении - убожество крайняя степень духовной или умственной ограниченности, одежда – лохмотья.)

✓ (Şunuň ýaly sözlere **manydaş sözler** (sinonimler) diýilýär. Sinonim adalgasy “*synonymos*” diýen grek sözünden emele gelip, ady bir, meňzes atly diýmegi aňladýar. Adaty aýdylysy boýunça üýtgeşik bolup,

manylary boýunça gabat gelyän ýa-da golaý sözlere manydaş sözler (sinonimler) diýilýär, düzgün boýunça olar şol bir söz toparyna degişli bolýar. Meselem, iňlis dilinde atlar – *motherland, fatherland, homeland (watan)* , işlikler - *to ask, to question, to inquire (soramak)* , hallar – *mainly, mostly, chiefly (esasan)* we ş.m. Sinonimler aňladýan manylarynyň umumylyklary nukdaýnazardan belli bir çäklerde özara çalsylyp bilinýär:

Türkmen dilinde: gowy adam, ýagşy adam.

Nemes dilinde: Ich sehe auf dich. Ich schaue auf dich.

Iňlis dilinde: a bright star, a brilliant star.

↪ (Ýöne hakykat ýüzünde, sinonimler aňladýan manylary boýunça özaralarynda doly meňzeş sözler däldir. Olar mydama biri-birinden birnäçe alamatlar: many aýratynlyklary, öwüşginleri, emosional- stil tapawutlary, gepleýişde ulanyşlary, beýleki sözler bilen arabaglanysyklary boýunça tapawutlanýarlar. Sinonimleri kesgitlemekde dilçi alymlaryň pikirleri çapraz gelyär. Biziň pikirimizçe diňe iki semantik ýagdaý dörän wagtynda sözler sinonim görnüşinde kabul edilip biliner:

1. Manylaryň esasy öwüşginleriniň gabat gelmegi.

2. Manylaryň goşmaça öwüşginleriniň tapawutlandyrylmaýy (К.Агаев. О структуре и границах синонимического ряда. Вестник Московского университета. Серия филология, 1973 ý, 2-nji sany). Sinonimler aňladýan düşüňjeleriniň dürli öwüşginlerini ýüze çykarmak bilen dili has baýlaşdyrýan serişde hökmünde çykyş edýär. Şu nukdaýnazardan her bir dilde ähli alamatlary boýunça doly gabat gelyän düşüňjeleri aňladýan sözler bolmaly däldir. Şonuň üçin hem **absolýut sinonimler (doly sinonimler)** diýip

atlandyrylýan sözler gabat gelýän adalgalar hökmünde kabul edilse maksada laýyk bolardy. Sinonimler esasan aşakdaky ýaly sözleriň gapma-garsylygynda ýüze çykýar:

1.Ene diliň sözleri bilen başga dillerden alnan sözler (absolýut (doly) sinonimler): *seýil bagy* – парк, *lingwistika*- языкознание, *einführen*- importieren, *Zahlwörter* – Numeralia.

2.Esasy many öwüşginleri boýunça tapawutlanýan sözler – ideografik sinonimler : *mukam-saz*, *heñ-owaz*, *uly-ekabyr*, бежать – мчатся, сильный – мощный, *Meer-See*, *Busch-Strauch*, *to stare-to glare*, *to gaze-to glance*, *to peep-to peer*.

3.Edebi diliň stillerine degişli dürli emosional we ekspressiw öwüşgini bolan manyly sözler – stil sinonimleri: *iýermen-hajymelik*, *jaý-sümelge*, лицо-рожа-морда-рыло-лик-физиономия-физия-харя-мурло, есть-кушать-жрать-лонать-трескать, *Gesicht*-*Antlitz*-*Visage*, *Pferd*-*Ross*-*Gaul*, *to leave-to be of* – *to beat-to depart*.

4.Tabulaşan, ýagny aýtmasy gelşiksiz hasap edilýän ýa-da gadagan edilýän sözler we ewfemizmler, gadagan edilen-sözleriň ýerine ulanylýan sözler: *balak-aýakgeýim*, *är-ýanýoldas*, *adamsy*, *ölüpdür-ýogalypgyr-dünýäden ötüpdür*, *Beinkleider-Hosen*, *lügen-phantasieren*, *lavatory-powder room-washroom*, *to retire- to go to bed*.

5.Edebi diliň we dialektleriň (şiweleriň) sözleri-dialektal (geografik) sinonimler: *et-gös*, *uly-goçak*, *tahýa-börük*, очень-шубко, *Sonnabend-Samstag*, *Rahm-Sahne*, *girllass-lassie*, *brass money*.

6.Edebi diliň we sosial tapawutly adamlaryň, ýagny, durmuşyň dürli gatlaklarynyň wekilleri tarapyndan ulanylýan sözler: *gazan-göweç* (*kümüşçiniň metal*

credýtün gaby), *kelle-nasküdi*, *руль-баранка*, *несданный экзамен-хвосст*, *Backfisch-ein junges Mädchen*, *blechen-bezahlen*, *colour-hue-shade-tint-tinge*.

Ýokarda agzalan sinonimlere leksiki sinonimler diýilýär. Sinonimler grammatikada söz ýasalýşda, sintaksisde, frazeologiýada hem duş gelýär.)

Grammatiki sinonimler şol bir grammatiki manyny aňladýan sözlerdir, nemes dilinde: *imperfect*, *perfect we plusquam perfect* zamanlaryň üçüsi hem öten zamany aňladýar *-er kam- er ist gekommen- er war gekommen*. Manydas durnukly söz düzümlerine frazeologik sinonimler diýilýär: *gökden düşen ýaly – asmandan düşen ýaly*, *dilini tapmak- ugruny tapmak*, *валяться со смеху – кататься со смеху*, *след простыл-поминай как звали*, *er hat einen Vogel-bei ihm ist eine Schraube locker*, *leeres Stroh dreschen-auf Sand bauen-Holz nach dem Walde tragen*, *big man – great gun*, *make a call-pay a visit*.

Dürli söz ýasaýjy goşulmalaryň, serişdeleriň kömegi bilen emele gelen manydas sözler hem sinonimler bolup biler: *bitertip-tertipsiz*, *näbelli-belli däl*, *намокнуть-промокнуть-вымокнуть-измокнуть*, *залезать-влезать*, *Opernglas-Operngucker*, *Studentenschaft-Studententum* we ş.m. Sinonimler ähli dillerde şahyrana sözler hökmünde ulanylyp, eseriň dilini çeperleşdirmekde bahasyna ýetip bolmajak hyzmaty ýerine ýetirýär. Türkmen dilinde olar, esasan, sygyrýet dünýäsiniň meşhur wekillerinde tirkeş sinonimler görnüşinde has köp gabat gelýärler :

***Akmak* özün *nadan* bilen ýar eýlär**

***Ýagsy tutawergin niýetiň-päliň.* (Magtymguly).**

***Soragy men boldum *gaýgy-gam* bilen.* (Kemine).**

Bialač dañ-säher ölmeli boldum.

(Mollanepes).

Rus dilinde:

Двуличен он! Избави боже,
Напрасно поклепал глупца,
На этой откровенной рожке,
Нет и единого лица.

(Вяземский).

Что это: губы или уста
Что это: пальцы или персты?
Ана-Джан! Что скажешь ты?
Может примету подскажешь ты.

(Сельвинский).

Haýsy hem bolsa bir manysy boýunça gabat gelýän ýa-da meňzeş sözler **sinonimik hatary** düzýär.

А **Antonimler** (garsydaş manyly sözler) hem sinonimler ýaly leksiki-semantik toparlaryň özbaşdak görnüşini emele getirýär. Emma manydaş sözler bolan sinonimlerden tapawutlylykda antonimler aýdylyşy boýunça üýtgeşik, manylary boýunça gapma-garsylykly sözlerdir: *ak-gara, oňat-erbet, çep-sag, черный-белый, хороший-плохой, левый-правый.*

Elbetde, ähli sözleriň antonimleri – garsydaş manyly sözleri bolmaýar. Anyk zatlary aňladýan ýüz (*лицо, Gesicht, face*), el (*рука, Hand*), burun (*нос, Nase, nose*), kitap (*книга, Buch, book*) ýaly sözleriň antonimleri bolup bilmeýär. Antonimler, esasan, manysy boýunça hil bilen baglanysykly sözler üçin mahsusdyr: *ýagty-garaňky, doly-boş, owadaп-bedroý, uly-kісі, ýaş-garry. Светлый-темный, полный-пустой, красивый-ужасный, большой-маленький, молодой-старый.*

Light-darkness, full-empty, beautiful-ugly, big-small, good-bad, old-young. Hell-dunkel, voll-leer, schön-hässlich, gross-klein, gut-schlecht, alt-jung we ş.m.

Antonimler gurluşlary boýunça iki hili bolýar: dürli asyl sözlerden ybarat antonimler - *gaty-ýumsak, dost-duşman, злой-добрый, верх-низ*, bir asyl sözden emele gelen antonimler - *tanyş-nätanyş, bagtly-betbagt, akyllý-biakyl, ввоз-вывоз, народный-антинародный, einführen-ausführen, aufmachen-zumachen* we ş.m.

Dilçi alymlar antonimleriň gapma-garsylykly manylaryny logikanyň ölçepleri esasynda hem tapawutlandyryşlar :

kontrar (garsylykly maksatlar, häsiýetler, oý-pikirler) ýa-da kontrast (gapma-garsylykly) antonimler (ýaş-garry);

kontradiktor ýa-da polýar (çapraz, biri-birine ters manyly) antonimler; korrelýatiw ýa-da komplementar (erkek dogan-aýal dogan) antonimler.

Antonimleri temalara bölünýän alamatlary boýunça hem tapawutlandyryşlar:

tebigy hadysalar we jemgyýetçilik gatnasyklary (garaňky-ýagty, национальный-антинациональный);

wagt we giňişlik (düýn-erte, daş-golaý);

hil we mukdar (peýdaly-zyýanly, nützlich-schädlich, az-köp);

hereket we ýagdaý (gitmek-gelmek, saglyk-kesellilik, Gesundheit-Krankheit); duýgular we joşgunlar (Liebe-Hass, söýgi-ýigrenç, satlyk-gynanç).

Eger-de sinonimlerde esasy alamat hökmünde manylaryň gabat gelýän öwüşginleri (ýokundylary) kabul edilip, goşmaça alamatlar şol manylaryň arasyndaky tapawudy görkezýän bolsa, antonimlerde olaryň esasy manylary gapma-garsylygy görkezýär,

goşmaça alamatlar bolsa şol manylardaky umumylygy görkezýär. / Meselem, *zaly-m-rehimli*, злой-добрый düşüňjeleri adam häsiýetindäki garsylykly aýratynlygy aňladýar, ýöne olar adamyň häsiýetiniň ähli aýratynlyklaryny özünde jemlemeýär. Şu esasan ugur alsaň *eje-kaka*, *gyz-oglan*, *gys-tomus*, *gije-gündiz*, *mana-nana*, *девочка-мальчик*, *зима-лето*, *день-ночь* sözlerini antonimler diýip hasap edip bolmaz, sebäbi bu sözleriň manysynda olary birleşdirýän hiç hili umumylyk ýok, olar diňe hakykat ýüzünde bar bolan zatlary, hadysalary aňladýar. *Garamtyl gök-agymtyl gök*, *темно-голубой-светло-голубой* ýaly sözler hem manylary boýunça garsylykly, ýagny antonimler däldirler, sebäbi olar diňe şol bir reňkiň dürli öwürşinlerini görkezýär.

4/ Bir köpmanyly sözün çäginde duş gelýän manylaryň gapma-garsylygyna *enantiosemiýa* diýilýär. Bu hadysa seýrek duş gelýär, meselem, türkmen, rus we nemes dillerinde şol bir manyny aňladýan sözler : karz – 1.berilýän karz 2. alynýan karz, одолжить – 1. у кого-нибудь денег, 2. кому-нибудь денег, leihen–1. (дать взаймы) karz bermek 2. (брать взаймы) karz almak. Şeýlelikde, sinonimler we antonimler diliň şol bir hadysasynyň gapma-garsylykly häsiýetleridir – mazmun boýunça meňzemegi we tapawutlanmagydyr./

Dürli dillerdäki sözleriň şol bir zatlary we hadysalary aňlatmaklary sebäpli gurluşlary boýunça doly gabat gelýän ýaly bolup görünmekleri ähtimaldyr. Ýöne dilleriň arasyndaky tapawut uludyr. Käbir ýagdaýlarda sözleriň manylarynyň gabat gelmezligi, çaprazlygy adamzat jemgyýetindäki taryhy alamatlar bilen düşündirilýär. Meselem, türkmen dilinde *goýun*,

tokly, issek, öweç, maň, maňramaz ýaly sözler dürli düşüňjeleri aňladýan bolsalar-da, rus dilinde olaryň hemmesine manysy boýunça diňe bir söz “*баран*” sözi laýyk gelyär. Bu ýagdaý türkmenleriň gadymy döwürlerden bäri maldarçylyk bilen meşgul bolandygy, çarwaçylygyň ösendigi bilen düşündirilýär. Deňesdir: *серблюд – düýe, майа, iner, ikýaşar, bugra*. Türkmen we rus dillerinde elleriň we aýaklaryň barmaklaryny aňlatmak üçin diňe bir söz – *barmak, палец* – ulanylýar, inlis we nemes dillerinde bolsa iki söz ulanylýar: inlis dilinde- *finger*, nemes dilinde- *Finger (eliň barmaklary)*, inlis dilinde- *toe*, nemes dilinde- *Zehe (aýagyň barmaklary)*. Nemes we türkmen dillerinde “*ýuwmak, kir ýuwmak*” düşüňjeleri diňe bir söz ýuwmak, *waschen* bilen aňladylsa, rus dilinde iki söz ulanylýar – *мыть, стирать*.

Dilleriň arasyndaky şeýle tapawutlar esasynda lingwistik otnositellik nazaryýeti (dilleriň deňeşdirme nazaryýeti) öňe sürülýär. Şu nazaryýete laýyklykda, dünýäde bar bolan ähli zatlar, hadysalar, hereketler dürli dilleriň mazmun nukdaýnazaryndan gurluşynda dürli hili häsiýetlendirilýär. Şeýlelikde, sözleriň manylarynyň arasyndaky bar bolan aýratynlyklar, dilleriň arasyndaky tapawut, belli bir derejede dilara sinonimleriň, antonimleriň, omonimleriň bolup biljekdigini ykrar etmäge mümkinçilik berýär.

Dilde köpmanylylyk (polisemiýa) we omonimiýa hadysalary

7 (Sözüň leksiki manysynyň esasy aýratynlygy dilde polisemiýa (köpmanylylyk) we monosemiýa (birmanylylyk) diýen düşüňjeler bilen bagly bolýar. Polisemiýa we

monosemiýa adalgalary grek dilinden alnan *polys* (*köp*), *monos* (*ýeke*) we *sema* (*belgi, many alamaty*) sözlerinden emele gelip, *köp manyly*, *bir manyly* diýmegi aňladýarlar. Polisemiýa ýa-da köpmanylylyk diliň hadysasydyr, sebäbi ol diliň birlikleri üçin mahsusdyr. Meselem, nemes dilinde *er kommt* sözleminde *kommen* işligi *Prüsens*, ýagny häzirki zamanda ulanylýan bolsa-da, geljek zamany aňladýan ýaly bolup görünýär. ýagny işlik häzirki zamanda, 3-nji ýöňkemedede, birlik sanda iki grammatiki manyly bolup bilýär. Türkmen dilinde, gepleşikde köplük sanda gelyän at, birlik sanda gelyän işlik bilen ulanylyp bilner, şeýle ýagdaýda bir grammatiki görnüş üçin iki many mahsus diýmek bolar. Ýöne köpmanylylyk hadysasy, esasan, sözlerde has aýdyň ýüze çykýar, şol bir söz dürli zatlary, hadysalary, hilleri, hereketleri aňlatmak üçin hyzmat edip bilýär. Meselem, türkmen dilinde *gök* sözi öz esasy manysynyň üsti bilen reňki aňladýar (*gök deňiz, gök mata*), ýöne bu söz başga düşünje bilen hem bagly bolup bilýär (*gök alma-bişmedik alma*). Rus dilinde *зелёный*, inlis dilinde *green*, nemes dilinde *grün*, fransuz dilinde *vert* sözleri hem edil şeýle manylarda ulanylýar.)

{Köpmanylylyk dil hadysasy hökmünde jemgyýetde aragatnaşyk etmäge päsgel bermeyär, sebäbi, bu hadysa gepleşikde ýüze çykýar, ýagny her bir söz gepleşikde ulanylanda, onň şol pursatda diňe bir manysy ýüze çykýar. Köpmanylyk mahsus bolan sözleriň mazmun baýlygy, köplenç, onuň bilen ulanylýan başga sözlere, şeýle hem diliň çäginde daşarda durýan başga ýagdaýlara bagly bolýar. Eger-de *gök* sözünüň esasy manysy, diňe şol reňkiň hakyky bar ýa-da bolup biljek zatlaryny aňladýan sözleri bilen ulanylanda ýüze çykýan bolsa, beýleki manysy miweleri aňladýan sözler bilen ulanylanda-da peýda

bolýar. Elbetde, köpmanylylyk diňe gepleýsiň konteksti bilen döredilýär diýilse, dogry bolmaz. Sebäbi köpmanyly sözleriň köpüsiniň manylarynyň birnäçesi kontekstden daşarda hem bellidir. Ähli dillerde diýen ýaly, *tilki* sözünüň *mekir* manysy başga sözler bilen ulanylany üçin ýüze çykman, eýsem halkyň aňynda öňden gelşi ýaly, bu haýwany tapawutlandyryýan häsiýet bilen bagly ýüze çykýar.)

Köpmanylylyk jemgyýetçilik zerurlygy netijesinde döreýär, sebäbi täze döreýän, emele gelýän zatlary, hadysalary degişli sözler bilen atlandyrmak ýa-da olary täzeçe atlandyrmak jemgyýetiň ösüşinde hökman bolup durýar. Käbir nukdaýnazardan seredeniňde köpmanylylyk häsiýeti dilde bulasyklyk, düşünmesi kyn boljak ýagdaýlary döredýän ýaly bolup görünýär. Emma hakykat ýüzünde köpmanylylyk diliň ösmegine ýardam edýän hadysadyr. Bir sözün birnäçe manyny aňladyp bilmek ukyby az sözler bilen köp manyny aňladyp bilmekdir, bu bolsa dilleri öwrenmekde peýdalydyr. Her bir dilde köpmanylylyk gepleýiş kontekstinde öz-özünden aýrylýar, sebäbi gepleýiş ýagdaýy haýsy manynyň aňladylýandygyny öz-özünden düşnükli edýär. Meselem: *göze äýnek dakmak, iňňäniň gözi, horjunyň gözi, tüpeňiň iki gözi hem doludy, agajyň gözi* ýaly aňlatmalaryň her birinde “göz” sözünüň manysy öz-özünden düşnükli bolýar. Dilleriň hemmesinde hem şeýle hadysa duş gelmek bolýar:

Rus dilinde: окно комнаты (otagyň aýnasy), окно между уроками (sapaklaryň arasyndaky boş wagt);

Nemes dilinde: Kopf des Menschen (adamyň kellesi,) Kopf eines Nagels (çüýüň kellesi,) Kohlkopf (kelemiň kellesi;)

Inlis dilinde: the head of a person (adamyň kellesi), the head of a nail (çüýüň kellesi), one head of a cabbage (kelemiň kellesi).

Şeýlelikde, köpmanylylyk dilde bütewi bir hadysa hökmünde göz önüne getirilmelidir, gepleşikde köpmanyly dil birligi diňe bir many bilen çykyş edýär. Şonuň üçin hem köpmanylylyk derňelende, esasan, sözün manylarynyň tertibine, olaryň mazmun tarapdan arabaglanysygyna, haýsy sözler bilen ulanylýandygyna we sözleriň bile ulanyp bilinmek ýagdaýlaryna üns berilmelidir. Nemes dilinde *bellen* (üýrmek) işligi *Hund* (it) sözünden başga söz bilen ulanylyp bilinmejek ýalydyr, sebäbi diňe it üýrüp bilýär, ýöne kä ýagdaýlarda *bellen* başga söz bilen hem birlikde gelip bilýär: *Der Vater bellt seit Wochen* (kakam birnäçe hepde bäri üsgürýär). Şu nukdaýnazardan **many** erkin ýa-da **bagly** bolýar. Eger-de *gök reňk*, *gök köýnek*, *gök üzüm* ýaly söz birleşmelerinde *gök* sözünüň manysy erkin bolsa, *gögele oglan* söz birleşmesinde *gögele* sözünüň manysy *oglan* sözüne bagly bolýar, sebäbi diňe şol söz bilen ulanylanda ol düşnükli bolýar, ýagny iki sözün manylary birleşip täze düşünje aňladýar.

Dillerde birmanylylyk hadysasy (monosemiýa) hem duş gelyär. Diňe bir manysy bolan sözler-de bolýar: *bir*, *dört*, *ýedigen*; *один*, *четыре*, *vier*, *sieben*; *four*, *sîx*. Sözleriň birtopary köpmanylydyrlar, ýagny sözün mazmun gurluşynda şol bir wagtyň özünde birnäçe many bolup bilýär. Meselem: *açyk*, *agyr*, *открытый*, *тяжелый*, sypatlary türkmen we rus dillerinde bolşy ýaly iňlis, nemes dillerinde hem belli bir derejede özara gabat gelyän birnäçe manylarda çykyş edýär:

Türkmen dilinde: açyk aýna, açyk ýürek bilen, agyr yük, agyr zähmet;

Nemes dilinde: offenes Fenster, mit offenem Fenster; schwerer Koffer, schwere Arbeit;

Rus dilinde: открытое окно, с открытой душой; тяжелый чемодан, тяжелый труд;

İnlis dilinde: the river is open, open content; heavy luggage, heavy sea.

Ýokardaky dürli dillerde berlen söz birikmeleriniň birinji ikisinde sözler asyl many aňladýarlar. Söz birikmesiniň soňky ikisinde aňladylýan manylar asyl manynyň göçme manyda ulanylmagyndan gelip çykýar. Ýöne olaryň arasynda ysnyşykly mazmun baglanyşygy bar.

Belli bolşy ýaly, diliň özeni sözün manysynyň we aýdylyşynyň (ses galybynyň) bütewi birlik bolmagy bilen baglydyr. Ses galybynyň ýa-da manynyň her birini özbaşdak hadysa hökmünde ykrar etmek, söze dil birligi hökmünde ýalňys düşünilmegine getirýär. Sözün asyl manysy aňladylýan düşünjä we sözün belli bir hadysa bolan gatnaşygyna laýyklykda, onuň ses galyby (aýdylyşy) bilen gönüden-göni baglydyr. Meselem, *ýürek* sözünüň asyl manysy janly organizmde bar bolan iň esasy agza (syna) bilen baglydyr. *Watanyň ýüregi* söz birikmesinde ýurduň paýtagty manysy aňladylýan bolsa, *manynyň ýüregi* hereketlendirijini, ýagny onuň esasy enjamyny aňladýar. Bu manylaryň üçüsi hem *esasy zat*, *merkez* diýen alamat bilen bagly bolýar. Şuňa meňzeş alamatlar köpmanyly sözleriň manylarynyň bir söze degişlidigini görkezmek bilen, olary omonimlerden tapawutlandyrýarlar. Şu nukdaýnazardan islendik dilde köpmanyly sözün diňe bir asyl manysy bolýar, diňe käbir dillerde, meselem, nemes dilinde, işlikler geçirýän işlik hökmünde bir asyl manyny, hereketi geçirmeýän işlik hökmünde hem bir asyl manyny, ýagny iki manyny aňladyp biler:

1) hereketi geçirýär, ýagny birleşýän sözünüň

Akkusativ-de gelmegini talap edip, *sehen* (görmek) diýen manyny berýär: *Ich sehe dich. (Men seni görýädrin).*

2) hereketi geçirmeýär, ýagny predlog bilen ulanylanda *sehen* (seretmek) diýen manyny aňladýar: *Ich sehe auf dich. (Men saňa seredýädrin).*

Göçme manydaky sözler diňe asyl manydaky sözleriň başga hili ulanylmagy esasynda emele gelýär, onda hökman asyl many bilen baglanyşdyrýan bir alamat bolýar. Köpmanyly sözüň her bir manysy özbaşdak ulanylýan birlik hökmünde çykyş edýär: *ýeňil* sözi asyl manysynda *agyr* sözüniň garsydaşy bolsa, göçme manysynda *kyn* sözüniň garsydaşy bolýar (*ýeňil is, kyn is*). Şeýlelikde, diliň sözleriniň her bir manysy beýleki birlikler bilen aýratyn aragatnaşykda bolýar. Şu nukdaýnazardan professor A.I. Smirniskiy **leksika-semantik wariant** diýen adalgany ulanmagy teklipl etdi (*“К вопросу о слове. Проблема тождества слова”*). Köp manyly sözüň her bir manysy özbaşdak ses galyby bilen baglydyr we aýratyn hereket edip bilýär. Bu adalga sözüň mazmunyny aýratyn aňladýan bir görnüş diýmekdir. Her bir **leksika-semantik wariant** özbaşdak çykyş edip bilýär: iňlis, nemes dillerinde *to see, sehen* işligi asyl manysynda *görmegi* aňlatsa, göçme manyda, has dogrusy, göçme manyly leksika-semantiki wariant boýunça *düşünmek* işliginiň sinonimi bolup bilýär: *Ich sehe meinen Bruder. I see my brother. Ich sehe sie ist krank. I see, she is very ill. Let me see (maňa oýlanmaga wagt ber).*

Göçme manylylyk sözlere mydama diýen ýaly mahsus bolýar, käbir ýagdaýlarda aňladylýan düşünje sol sözüň diňe gysga wagtlyk ulanylmagy netijesinde ýüze çykyar:

Aýnanyň gözünden seredip duran tüpeňiň nili eýmenç görünýärdi.

Tüpeňiň niliniň çykyp durmagynyň seredýän ýaly kabul edilmegi geň däl bolsa gerek. Ýöne, şeýle many diňe *nil* sözünüň *seretmek* işligi bilen ulanylmagy netijesinde emele gelyär, bu bolsa dilin aňladyp bilijilik serişdeleriniň has baýlaşmagyny aňladýar.

(Sözün göçme manyda ulanylsynyň, esasan, iki görnüşi bolýar:

1. Metafora, 2. Metonimiýa.

Metafora – belli bir alamatlaryň meňzesligi esasynda bir zadyň, hadysanyň, hereketiň adynyň başga bir zada, hadysa, herekete geçirilmegi netijesinde döreýän göçme manydyr:)

Türkmen dilinde: asmanyň gözýasy, dagyň etegi, gögele oylan.

Rus dilinde: сердце родины, крыло здания, мягкосердечный.

Nemes dilinde: das grüne Herz Deutschlands (Thüringen), kaltes (ungemütliches) Licht;

İnlis dilinde: avenue (serişde), beast (gödek adam)

(**Metonimiýa** – degişli zatlaryň, hadysalaryň arasynda ýüze çykýan her hili baglanyşyklaryň esasynda döreýän göçme manydyr: *Magtymgulyny (Magtymgulynyň eserlerini) okamak, bir çanak (çanakdaky nahary) iymek; Auditoriýa – 1. Ýokary okuw mekdeplerinde okalýan otaglar; 2. Şeýle okalýan otaglarda oturan diňleýijiler.*)

(Bütewi zadyň onuň bölekleri bilen gatnaşygy esasynda emele gelyän göçme many metonimiýanyň bir görnüşi – *sinekdohadyr* (latyn dilinden belli bolsy ýaly *pars pro toto-bölek bütewiligiň deregine*):)

Türkmen dilinde: gara gaşly (gyz), gyrmyzydonly (oglan);

Rus dilinde: правая рука (вместо человека), все флаги (вместо страны) пришли к нам в гости.

Metafora dürli görnüşlerde gabat gelip biler meselem, nemes dilinde:

1. Haýwanlaryň atlary başga zatlaryň adyna geçirilýär: *Katzenauge* (pişigiň gözi) - *Kontrollampe* (barlag çyrajygy).

2. Bir haýwanyň ady başga haýwany aňladýar: *Fuchs* (tilki) - a) *Schmetterling* (tilkiniň reňkindäki kebelek), b) *Pferd* (tilkiniň reňkindäki at.)

3. Haýwanyň ady adamyň adyny aňladýar: *Affe* (maýmyn), *Esel* (eşek).

4. Haýwanyň ady ösümlige geçirilýär: *Löwenmaul* (ýolbars agzy), *Löwenzahn* (ýolbars dişi) (tozga).

5. Haýwanlaryň atlary keselleri aňladýar: *Wolf* (möjek) - *sypjyryk*, *Krebs* (leňňeç) - *düwnük*.

6. Haýwanlaryň atlary ýyldyzlary aňladýar: *grosser und kleýner Bär* (kiçi we uly aýy) - *ýedigenler*.

7. Adamyň synalarynyň atlary başga zatlara geçirilýär: *Knie* (dyz) - *Knie des Ofens* (pejiň egri turbasy), *Fuss* (aýak) - *Fuss des Berges* (dagyň etegi), *Rippe* - (gapyrga) - *Rippe der Schokolode* (şokolad bölekleri).

Metonimiýada göçme many, zatlaryň meňzeşligi ýa-da deňleşdirilmegi esasynda däl-de olaryň bolup biläýjek başga baglanyşyklarynyň netijesinde emele gelýär:

Türkmen dilinde: gepleýär Aşgabat (gepleşiği Aşgabatdan alyp barýarlar).

Rus dilinde: карман - вместо деньги, стол - вместо еды.

Metafora we metonomiýa dili has labyzly, gözeli, sahyrana edýär.

Sözün köpmanylylygy bilen baglylykda onuň leksiki manysynyň mazmuny gurluşynyň tipologiýa meselesi, ýagny görnüşlere bölmek meselesi ýüze çykýar. Häzirki zaman dil biliminde dörän ilkinji tipologlaryň biri meşhur rus dilçisi W.W.Winogradowa degişlidir:

1. Номинативно – прямое значение (baş asyl many).
2. Номинативно – производное значение (baş manydan alnan many).
3. Фразеологически связанное значение (frazeologizme (durnukly aňlatma) bagly many).
4. Синтаксически обусловленное значение (sintaktik baglanysyga bagly many).
5. Конструктивно обусловленное значение (belli bir konstruksiýa bagly many).

Häzirki zaman nemes dilinde *sehen* (*görmek, seretmek*) işliginiň baş asyl manysy onuň görüp hem seredip bilýän zatlary aňladýan sözler bilen ulanylmagy arkaly ýüze çykýar.

Er kann wieder sehen – ol ýene görýär.

Der Lehrer sieht nach der Uhr – Mugallym sagada seredýär.

Die Fenster sehen auf den Garten (penjireter бага tarap çykýarlar);

Das Boot sah nur ein Stück aus dem Wasser (Gaýygyň diňe bir bölegi suwdan çykyp durdy) sözlemlerde bolsa, *sehen* işligi ýasama manyda gelýär, sebäbi onuň bilen ulanylýan sözleriň aňladýan zatlaryny (*penjire – Fenster we gaýyk - Boot*) hakykat ýüzünde görüp bolmaýar.

Meine Eltern sehen diese Freundschaft nicht gern. Meniň enem-atam bu dostlugymyzy halamaýar diýen

sözlemede *gern sehen* (halamak) durnukly söz düzüminiň manysy diňe şu frazeologizmiň çäklerinde peýda bolýar.

Sehen işligi *lassen* modal işligi bilen sintaktik baglanyşygyň çäklerinde “*görkezmek*” diýen manyny aňladýar: *Der Hund lässt seine Zähne sehen*. Eger sözlemi sözme-söz terjime etseň, ol “*It dişlerini görmäge rugsat berýär*” diýen manyny berýär, baglanyşygyň çäklerinde onuň hakyky terjimesi “*It dişlerini görkezýär*” görnüşinde bolmaly.

Sehen işliginiň “*seretmek, alada etmek, ideg etmek*” manysy diňe *nach* predlogy hem *Dativ-de* gelýän at bilen ulanylanda ýagny diňe şol konstruksiýada ýüze çykýar:

Ich sehe nach dem Kranken (Men syrkwawa seredýärim (ideg edýärim)).

Elbetde, manylaryň bu görnüşleriniň dilleriň ählisinde gabat gelmezligi mümkindir. Türkmen dilinde predloglaryň ýokdugyny, aýry-aýry hökmany gurluşlaryň (konstruksiýalaryň) gabat gelmeýändigini göz önünde tutsaň manylaryň tertibe salynmagy-da başga hili bolar.

Şonuň üçin hem dilçi alymlaryň her biri bu meseläni özüçe çözüär.

German dillerini öwreniji meşhur alym **German Paul** köpmanyly sözüň manylaryny iki topara bölýär: 1. Uzual (latynça *usus – dăp, düzgün*), ýagny hemişeki, adaty many; 2. Okkazional (latynça *occasio- dörän ýagdaý*), ýagny birden, wagtal-wagtal döreyän many. Birinji many Paulyň pikirine görä sözler özbaşdak aýdylanda ilki bilen aňyňa girýän adaty manydyr: *Fuchs* sözi agzalanda ilki bilen onuň *tilki* diýen manyny aňladýandygyny bilýärsiň. Ýöne bu sözüň mekir adam manysy weli diňe degişli sözler bilen ulanylan wagtynda emele gelýär.

Başga bir nemes dilçisi **Wilgelm Şmidt** “Söz baradaky taglymat ilki bilen **leksiki many** bilen iş salyşýar” diýip belleýär (W. Schmidt, Deutsche Sprachkunde. Berlin, 1972, 46-njy sah.). Onuň pikirine görä, janly gepleşikde başga sözler bilen ulanylýan sözüň leksiki manysy **aktual manylara** bölünýär. Köpmanyly sözleriň aktual manylarynyň içinden biri belli bir döwürde jemgyýet üçin has möhüm bolýar. Şeýle manyny W. Şmidt **baş (esasy) many** diýip hasap edýär.

Rus alymy **B.N. Golowin** (“Введение в языковедение”, М. 1977) leksiki manyny üç nukdaýnazardan topara bölýär: 1. Zatlara, hadysalara bolan gatnasygyň tapawudyna görä **nominatiw** we **yşarat**, **asyl** we **göçme**, konkret (takyk) we **abstarkt (hyýaly)** manylar bolýar. 2. Leksiki manynyň aňa, pikirilenmä bolan gatnasygy esasynda umumy we **adalgalar**, **obrazly** we **obrazly däl**, **emosional** we **emosional däl** manylar ýüze çykýar. 3. Leksiki manylaryň özara gatnasyklary manydas, **garşydas** manyly sözleri (sinonimleri, antonimleri), manydas sözleri (omonimleri) emele getirýär.

☞ Köpmanyly sözlerden omonimler tapawutlandyrylmalydyr. Ses galyplary ýagny, aýdylyslary ýa-da ýazylyslary boýunça gabat gelýän, emma dürli many aňladýan sözlere **sesdes sözler (omonimler)** diýilýär: *ganar (halta)-(suwdan) ganar-(ýara) ganar*; *ключ (açar)-ключ (çeşme)*; *spring (bahar)-spring (pružina)*; *die Weide (öri meýdan)-die Weide (söwüt, tal)*; *un devoir (borç)-un devoir (ýumuş)*.

Adalga **homos** (birmeňzes) we **onoma** (at) diýen ýunan sözlerinden emele gelýär. Omonimler sinonimler we antonimler ýaly ilki bilen aňladýan

manylary boýunça tapawutlanýarlar, şonuň üçin hem olaryň üçüsi-de leksikologiýanyň bir bölümünde öwrenilýär. Her bir köpmanyly sözün manylarynyň özbaşdaklygyny göz önünde tutsaň, olaryň omonimler bilen meňzeşdigini duýýarsyň. Olary tapawutlandyrmak üçin etimologik, morfologik hem sintaktik, semantik ölçegleri (kriteriýleri) ulanmagyň zerurlygy ýüze çykýar: ýagny hakyky omonimleriň manylary aýry sözlerden emele gelmeli we gabat gelmeýän dürli manylary bolmaly. Köpmanyly sözleriň manylary bolsa aňladylýan mazmun, düşünje nukdaýnazardan bir alamat bilen özara bagly bolmaly. Omonimleriň arasynda hiç hili many baglanyşygy bolmaýar. Dilleriň ösmeginiň, täze sözleriň, manylaryň ýüze çykmagynyň netijesinde käbir köpmanyly sözleriň manylarynyň arasyndaky baglanyşyk ýitip, olar omonimlere öwrülýär: meselem, rus dilinde завод (заводской) (zawodyň işgärleri) – завод (заводный) (у часов кончился завод – sagadyň towu gutardy);

Валить (лес – agaç çarpmak) – валить (народ валил на площадь – jemende topar tutup meýdana barýardy).

Köpmanyly sözleri we omonimleri tapawutlandyrmak meselesi esasan hem, düşündirişli sözlükler düzülende zerur bolýar.

Omonimler birnäçe toparlara bölünýär. Bir söz toparyna degişli bolan manydaş sözlere (omonimlere) **leksiki omonimler** diýilýär: /

Как (guradylan gawun) – как (ýagyş suwlarynyň uýsýän ýeri).

Брак (супружеский) – брак (в работе).

Die Mutter (eje) – die Mutter (gaýka).

Match (otlyçöp) – match (matç).

Dürli söz toparlaryna degişli omonimlere grammatiki omonimler diýilýär:

Çal (düýe çaly) at – çal (reňk) sypat – çal (saçlary çalaran garry) at – çal (çalmak işliginden);

Пастъ (суу.) – пастъ (глагол);

Weiss (ak) – weiss (bilýürin), wissen (bilmek) işliginiň häzirki zaman I ýöňkeme birlik formasy;

Rose (at, bägül) – rose (to rise (ýokary galmak) işliginiň (past indef.) formasy.

Türkmen dilinde grammatiki omonimler has köp düşgelyär: *ýok* (iýmit galyndysy) - *ýok* (bolmazlyk); *gazan* (nahar bişirilýän) - *gazan* (*gazanmak* işliginiň buýruk formasy); *it* (haýwan) - *it* (*itmek* işliginiň buýruk formasy), *at* (haýwan) - *at* (adam ady) - *at* (*atmak* işliginiň buýruk formasy); *gül* (ösümlik) - *gül* (*gülmek* işliginiň buýruk formasy).

§ /Omonimler aýdylyşlarynyň we ýazylyşlarynyň şeýle hem aňladýan manylarynyň gabat gelsine görä *doly* we *doly däl* omonimlere bölünýär. **Doly omonimler** ähli alamatlary, ýagny fonemalar düzümi, ýazylyşy boýunça hemme görnüşlerde gabat gelyär: rus dilinde *лук* (gök önüm) - *лук* (ýaý), *ключ* (açar) - *ключ* (çeşme), türkmen dilinde *bag* (ösýän bag) - *bag* (ýüp, bagjyk), nemes dilinde *die Lache* (gülki) - *die Lache* (lüýk, suw), inlis dilinde *meal* (un) - *meal* (iýmit), fransuz dilinde *classe* (synp) - *classe* (okuw otagy) birlik we köplük sanlarda, ähli düzümlerde *doly* gabat gelyär. /

• /Emma käbir dillerde diňe aýdylyşy boýunça birnäçe görnüşlerde gabat gelip, galan görnüşlerde gabat gelmeýän omonimler hem düşgelyär: meselem, rus dilinde *жамъ* (gysmak) we *жамъ* (örmek) sözleri gabat gelseler-de, olaryň ýöňkemedä gelen görnüşleri gabat

gelmeýär - *жму* (gysýaryn), *жмешь* (gysýarsyň), *жму* (orýaryn), *жнешь* (orýarsyň). Şeýle omonimlere **doly däl ýa-da kem-käsleýin omonimler** diýilýär✓

Nemes dilinde *die Bank* (oturgyç) -köplük sany *die Bänke we die Bank* (bank) – köplük sany *die Banken*, iňlis dilinde *to lie* (ýatmak) (lied lead) -*to lie* (aldamak) (*lay, lain*).

Rus alymy **Ý. S. Maslow** (“Введение в языкознание” М. 1975, 132-nji sah.) deň däl göwrümlü omonimleri (неравнообъемная омонимия) tapawutlandyrýar. Şeýle hadysa omonimleriň biri üçin doly, beýlekisi üçin bolsa doly däl bolýar, meselem, *bor* - himiki madda bilen rus dilinde diş bejermekde ulanylýan polat desgiji aňladýan *bor* sözi birlik sanyň ähli görnüşlerinde gabat gelyär, ýöne desgiji aňladýan *bor* sözünüň köplük san görnüşleri hem bar, himiki madda bolan *bor* sözünüň şonuň ýaly görnüşleri bolmaýar.

Kem-käsleýin omonimler doly omonimlere garanyňda has ýygy-ýygydan gabat gelyär. Omofonlar we omograflar hem belli bir derejede kem-käsleýin omonimlerdir. **Omofonlar** - ýazylyşy boýunça tapawutlanyp, aýdylyşy boýunça gabat gelyän omonimlerdir. \ **Ý.S. Maslow** agzap geçen okuw kitabymyzda omonimleriň şeýle görnüşini omograf däl omonimler diýip atlandyrýar (132-nji sah.): *под* (urug, hil kysym) - *пом* (agyz), *угол* (burç, çüňk) - *уголь* (kömiür); *die Saite* (kiris) - *die Seite* (tarap), *die Waise* (ýetim) - *die Weise* (usul); *rite* (däp, dessur) - *right* (sag) - *to write* (ýazmak); *knead* (ýugurmak, eýlemek) - *need* (mätäçlik-zerurlyk). Türkmen dilinde omofonlar duş gelmeýär diýen ýalydyr.

Omofonlardan tapawutlylykda, ýazylysy boýunça gabat gelip, aýdylysy boýunça tapawutlanýan omonimlere **omograflar** diýilýär:

Зам'ок (guly) - *з'амок* (köşk); *We:g* (ýol) - *weg* (ugra); *lead* [li:d] (äkitmek) - *lead* [led] (gurluşyk), *bow* [bou] (keman, ýaý, kemeçe) - *bow* [bau] (tagzym etmek); *pil* - *pi:l*; türkmen dili omograflara örän baýdyr: *ça:l* - *çal* (*çalmak* işliginiň buýruk görnüşi), *öl* - *öl* (*ölmek* işliginden), *du:şman* (*duşmak* işliginden), *dusman*, *ot* (ösümlik) - *o:t*, *ýa:t* - *ýat* (ýatmak işliginden) we ş.m. Mysallardan görnüşi ýaly omograflar çekimli sesleriň uzyn we gysga aýdylmagynda, basym düşýän bogunlaryna görä aýdylyşynda tapawutlanýar.

Aýdylysy, ýagny ses galyby boýunça gabat gelýän sözleriň dürli grammatiki görnüşlerine **omoformalar** (**omosekiller**) diýilýär: nemes dilinde Präsens (häzirki zamanyň) 1-nji ýöňkemesiniň birlik san görnüşi (*Ich schreibe*) (men ýazýaryn) Konjunktiv- işligiň zerurlyk görnüşiniň birlik sanynyň 3-nji ýöňkemesi bilen gabat gelýär *er schreibe* (ol ýazardy weli ...).

Sözlükleri düzmek meselesinde türkmen we rus dillerinde bolşy ýaly, nemes we inlis dillerinde hem omonimleriň sözlüklere girzilişi birmeňzeş bolmaýar. Ol dilleriň hemmesindäki sözlüklerde, esasan, birmeňzeş esidilýän we ýazylyan, basym ýa-da çekimli sesiň uzynlygy, gysgalygy bilen tapawutlanýan omonimler sözlük makalasy görnüşinde berilýär.

Eger-de omonimler rim sanlary bilen bellenilýän bolsalar, omograflarda ol sanlar hem berilmeyär, omofonlar mydama sözlüklere girizilmän galýarlar (seret: С.И. Ожегов, Словарь русского языка. М. 1973, “Sözlügiň gurluşy barada”; Туркменско-русский словарь. М. 1968; Большой русско-туркменский словарь. М. 1986)

Omonimler dürli ýollar: sözüň ses düzüminiň ösmegi netijesinde üýtgame esasynda; söz ýasalys ugurlary; köpmanyly sözüň leksiki-semantik görnüşlerinden täze sözüň emele gelmegi; leksiki-semantik wariantyň manysynyň ösmegi; başga dillerden geçen sözleriň alynmagy bilen emele gelýär.

Omonimler, köplenc, sygyrýetde duş gelýär we kapyýalaşýan sözler hökmünde manylary has täsirli edýär:

Gonýar **gara** gargalar,
Gara gargalar.

(G. Ezizow)

Bir adam bar ady bar-da özi ýok,
Ene ýerden üzülipdir binasy.
Piliň gulagynda aýak yzy ýok
Piliň gulagynda ähli dünýäsi.

(K. Gurbannepesow)

А что же делает **супруга**
Одна в отсутствии **супруга**.

(А.С. Пушкин)

Всю ночь общался ты с **вином**
Но не его **вина**
Что утром в образе **свином**
Вернулся от **вина**

(Я. Козловский)

Semasiologiýa, onomasiologiýa we etimologiýa

Öň agzap geçişimiz ýaly, diliň sözlük düzümini öwrenýän sahasy-leksikologiýa hem öz gezeginde birnäçe bölümlerden ybarat bolýar: semasiologiýa, onomasiologiýa

we etimologiýa diňe belli bir diliň çäklerinde sözleriň manylary, aňladýan zatlary, hadysalary we gelip çykýslary bilen baglansykly bolan meseleleri öwrenýär. 1839-njy ýylda nemes alymy **Karl Raýzig** özüniň latyn dili we edebiyaty boýunça geçen sapaklarynda sözleriň manylaryny öwrenmekligi özbaşdak ylma öwürüp, ony semasiologiýa diýip atlandyrmagy teklipl edipdir. Bu adalga **semasia** (aňlatmak) we **logos** (taglymat) diýen grek sözlerinden alynýar. Täze ylmyň ösmeginde fransuz alymy **Mişel Brealyň** “*Essai de semantique*” “Semantika barada gürrüňler” atly işi uly ähmiýete eýe boldy. **Semantika** adalgasynyň birnäçe manysy bar, adalganyň köp many aňlatmagynyň düşünişmezlige getirmegi mümkin bolany üçin **semasiologiýa** adalgasy has talaba laýyk hasap edilýär. Şeýlelikde, **semasiologiýa** leksikologiýanyň bir bölümi bolmak bilen, sözüň manysyny, mazmunyny öwrenmek bilen mesgul bolýar. Söz belli bolsy ýaly, gurluşy boýunça iki alamat bilen tapawutlanýar.

Ses galyby, ýagny her bir söz seslerden düzülýär we belli düzgünlere laýyklykda beýlekiler esider ýaly aýdylýar.

Aňladylýan many, mazmun. Söz bizi gursap alýan dünýäniň hakyky bar zatlaryny aňladýar. Düşünje Ýer ýüzüniň ähli adamlary üçin umumydyr, ýöne sol düşüňjeleri aňladýan sözler weli ähli halklarda dürli-dürlidir, ýagny biri-birine menzeş bolmadyk seslerden durýar. Meselem, türkmençe *kitap* düşüňjesi beýleki dillerde başga sesler bilen aňladylýar – nemesçe *Buch*, iňlisçe *book*, fransuzça *livre*, rusça *книга*, rumynça *carte*, wenger dilinde *könyv* we ş. m., ýagny dürli ses galyplary sol bir düşüňjäniň mazmunyny aňladýar. Birtopar sözleriň ön içki şekili bolupdyr, ýöne wagtyň geçmegi bilen içki şekil ýitip gidipdir. Meselem, rus dilinde *неделя*

sözi öñ *воскресенье*, *понеделник* sözi bolsa *воскресеньeden* soñ gelyän günü aňladypdyr. Häzir bu sözler şol manylarda ulanylmaýar. Käwagt sözler bir düşünjäni aňlatsalar-da, manylary boýunça gabat gelmeýärler. Nemes dilinde *Vater* (kaka) we *Vaterchen* (kakajan) sözleri umuman bir düşünjäni aňladýar ýöne, manylary boýunça gabat gelmeýär. Deňeşdirip görüň: nemes dilinde: *Gesicht*, (ýüz) *Antlitz*, *Visage*; iňlis dilinde: *to look to glance - to peep - to stare - to gaze - to watch* (seretmek). Sözüň manysy diňe bir görüp bilýän zatlarymyzy aňlatmak bilen çäklenmän, gepleýän adamyň şol zada bolan gatnasygyny hem aňladýar. Islendik dilde leksiki manysy bolmadyk (ýagny grammatiki kömekçi serişdeler) sözler hem bolýar. Öň käbir grammatiki serişdeleriň hem leksiki manyly bolan wagty bolupdyr. Meselem, fransuz dilindäki inkär edijiler *pas*, *point*, *personne* sözleri hakykat ýüzünde at bolupdyr hem-de *ädim*, *nokat* we *şahsyýet* diýen manyny aňladypdyr. Ýöne, wagtyň geçmegi bilen olar bu manylaryny ýitirip, häzirki zaman fransuz dilinde olar diňe inkär etmegi güýçlendirmek üçin ulanylýar, öň *ne pas-bir ädim hem ätmersiň* diýen manyny beripdir. Edil şeýle ýagdaý nemes dilinde inkär ediji sözde-*nicht*-hem gabat gelyär: gadymy nemes dilinde *niwiht* sözi *ni eo wiht* görnüşinde *hiç wagt, bir zat* diýmegi aňladypdyr (*wiht-zat*).

Käbir ýagdaýlarda bolsa haýsy hem bolsa bir dildäki söze başga dilde iki sany aýratyn düşünje gabat gelyär: iňlis dilinde *floor* (1.pol; 2. jaýyň gaty), *cry* (1. gygyrmak; 2. aglamak); *dream* (1. arzuw etmek; 2. düýş görmek); *learn* (1. okamak 2. bilmek); *smell* (1. ysy bolmak, bark urmak; 2.

ysgamak); *blue* (1. gök; 2. mawy). Bu hadysa başgaça hem bolup biler: Türkmen dilinde *ayak*, rus dilinde *noza*, inlis dilinde bu iki söz bilen aňladylýar *foot, leg*; *el* (*pyka*)-*hand we arm*; *sagat* (*часы*)-*clock we watch*; *uky düýs* (*сон*)-*sleep we dream*, nemes dilinde *der Aufbau gurluşyk we kitabyň gurlusy*; *die Münze* 1. *teňňe*; 2. *zikgehana*; 3. *medal*; *der Zapfen* 1. *dyky*; 2. *buz şelpeleri*; *sehen, schauen* 1. *görmek*; 2. *seretmek*;

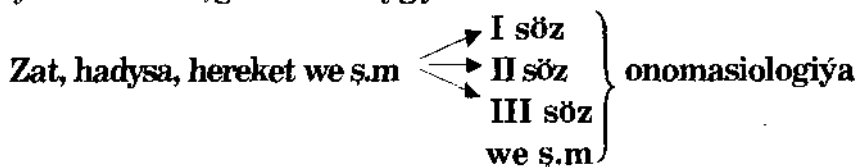
Rus dilinde *uđmu* işligi inlis dilindäki ýaly hereketiň ugruny görkezmeýär, *to go* gepleýän adamdan daşlaşmagy aňladýar, gepleýän adama golaýlaşmagy welin aňladyp bilmeýär, sebäbi munuň üçin başga işlik *to come* ulanylýar. Rus dilinde *uđmu* işligine mahsus bolan (mehanizmlere degişli) tapawut inlis dilinde *to go* işligi üçin ýatdyr, sebäbi ol tapawut başga bir işligiň *-to run* tapawut ulgamyna girýär (*the train were running-otly ugraýar*).

Türkmen dilindäki *ýagys ýagýar, gar ýagýar* düşünjesine rus dilindäki *дождь идет, снег идет*, inlis dilindäki *it rains, it snows*, nemes dilindäki *es regnet, es schneit* aňlatmalary gabat gelýär, emma *ýagys, gar* sözleriniň deregine german dillerinde orunbasar söz ulanylýar. Mysallaryň görkezisi ýaly, sözün manylary olaryň beýleki sözler bilen ulanylsyna bagly bolýar. Şonuň üçin hem dilçi alymlaryň käbiri sözi ulanylysyndan daşary göz öňüne getirmek bolmaýar diýip belleýärler. Elbetde, bu pikir bilen doly ylalaşmak bolmaz, sebäbi sözleriň esasy böleginiň baş manylary anykdyr (*adam, asman, çörek; деpero, два, жусомное*); Meselem, *gül* sözünü eşiden her bir adam ilki bilen owadan,

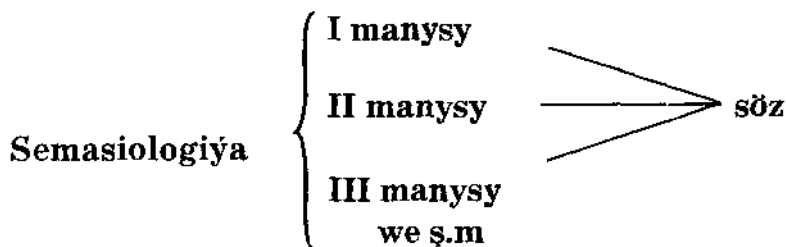
ýakymly ösümligi göz önüne getirýär, bu sözüň beýleki manylary barada ilki pikir edilmeýär: *Sen meniň gülüm; öýi gül ýaly edipsiň; gül çagym meniň; ömrümiň güli*. Nemes dilindäki mysallary deňeşdirip görüň; *die Blüte (güljagaz) – 1) die Blüte der Literatur, 2) die Blüte der Jugend, 3) Sfilblüte (gödek stil)*.

Sözüň mazmuny gepleýän adamyň meşgullanýan hünärine baglylykda hem üýtgäp biler: rus-dilinde *корень*, nemes dilinde *Wurzel* zoolog üçin bir many, matematik üçin başga many, dilçi üçin bolsa üçünji bir manyny aňladýar. Nemes dilinde *Frauen zimmer* sözi XV asyrdan öýüň aýal maşgala üçin ýaşalýan bölegini aňladan bolsa, XVIII asyrdan *Lýuteriň* eserlerinde adamzadyň aýal jynsy manysynda ulanylýar. **I. W. Gyotäniň** eserlerinde bolsa, *Dame (aýal)* sözüniň manysynda gelýär. Häzirki zaman nemes dilinde bolsa, bu sözüň manysyna äsgermezlik, gödeklik öwüşginleri goşulyp türkmen dilindäki *heleý*, rus dilindäki *баба* sözüniň manysy berlipdir: *ein zänkisches Frauen zimmer-dummes, albernes Fruen zimmer-samsyk heleý*. Dillerde sözüň aňladýan düşünjesi, mazmuny we manysy **semasiologiýa** tarapyndan öwrenilýär. Semasiologiýanyň zatlary diliň leksiki serişdeleri bilen aňlatmagyň kada-kanunlaryny, umuman, at bermegiň-atlandyrmagyň, at dakmagyň ýörelgelerini öwrenýän bölümine *onomasiologiýa* diýilýär. Semasiologiýa sözüň näçe we nähili manylarynyň bardygyny kesgitleýän bolsa, onomasiologiýa zatlaryň, hadysalaryň nähili sözler bilen aňladylyp bilinýändigini öwrenýär. Meselem: *pyrtykal, apelsin* miwe görnüşünde nemes dilinde, *Apfelsine, Apfel aus China, Chinaapfel, Orange, Pomeranze* sözleri bilen aňladylýar. Rus dilinde

лечащий человек düşünjesi врач, доктор, лекарь, медикус (медик) sözleri bilen aňladylýar. Onomasiologiýanyň meselelerine bir düşünjäniň dürli dillerde meňzes ses galyby bilen aňladylýsy hem degişlidir. Meselem, *fransuz dili* düşünjesi dürli dillerde şeýle sözler bilen aňladylýar: rus dilinde: *французский*; nemes dilinde: *französisch*; iňlis dilinde: *french*; fransuz dilinde: *le francais*. Emma nemes dili düşünjesi onomasiologiýa hadysasyna degişli bolmaýar, sebäbi her bir dilde dürli ses galyply söz bilen aňladylýar: rus dilinde: *немецкий*, nemes dilinde: *deutsch*; iňlis dilinde: *german*; fransuz dilinde: *l'Allemand*; azerbeýjan dilinde: *alleman*. Onomasiologiýanyň we semasiologiýanyň biri-birinden düýbünden başga zatlardygyna seredeliň:

Nemes dilinde *stakan* predmet hökmünde *Glas*, *Becher*, *Trinkgefäß*, sözleri bilen aňladylýar.

Glas sözünüň bolsa öz gezeginde *Stoff*, *Gefäß*, *optisches Gerät*, *Gefäßinhalt* ýaly – 4 manysy bar.

Sözün taryhyny, gelip çykyşyny öwrenýän ylma *etimologiýa* diýilýär. Etimologiýa adalgasy hem grek sözünden emele gelýär (*etymos* -hakyky) we sözün hakyky manysyny tapmak diýen düşüňjani beryär. Bu taglymat leksikologiýanyň bir şahasy bolup, ene diliň sözleriniň gelip çykyşyny öwrenmek, sol dilde gepleýänler üçin özboluşly gyzyklanma döretmek bilen baglanyşyklydyr.

Etimologiýanyň ylym hökmünde ýüze çykan irki döwürlerinde adamlar, esasan, baý fantaziýa ýüzlenipdirler, sözleriň manylary, sesleri baradaky taryhy bilimleri bolsa ünsden düşüripdirler. Etimologiýa dil biliminiň ähli pudagy üçin örän möhümdir. Ol esasan, taryhy dil bilimi bilen baglanyşykly bolup, XIX asyryň ortalarynda ýüze çykdy diýlip hasaplanylýar. Belli bolsy ýaly her bir söz seslerden ybarat bolup, ol fonetika tarapyndan öwrenilýär, sesler sözleri düzmek bilen, birnäçe manylaryň döremegine sebäp bolýar, sözleriň manylary semantikada öwrenilýär, etimologiýa bolsa sözün iki tarapyny-da, galybyny hem, manysyny-da öwrenýär. Sözün gelip çykyşy öwrenilende, esasan, iki sany şert ýerine ýetirilmelidir:

Sözleri düzýän dürli sesleriň özara meňzeşligini derňemeli.

Sözleriň manylarynyň meňzeşligini derňemeli.

Eger-de öz aralarynda has tapawutlanýan manylar derňelse, onda bu tapawut taryhy nukdaýnazardan düşündirilmelidir. Derňelýän söz we ol sözden ýasalan beýleki bir sözün ses we many gatnaşyklary aýdyňlaşdyrylmalydyr. Şol esasy sözi *etimon* adalgasy bilen aňladýarlar.

Umuman, derňelýän sözler nesilden-nesle geçýän alynma we ýasama sözlere bölünýär. Alymlar sözleri tä

gerek bolan netijäni alyançaalar derňeýärler. Meselem, iňlis dilinde *farm* gadymy (iňlis dilinde *feorm*) latyn sözi bolan *firmus* (bek, gaty) bilen deňeşdirilýär, şonda *firm* sypat sözünüň hem latyn sözünüň manysyny saklandygy belli bolýar. Ýöne, onuň täze manysyny nähili düşündirmeli? Köne latyn dilinde *firma* sözi *zyygiderli töleg*, soň *kärendesine almak* iň soňunda hem *kärendeçiniň jaýy* diýen many aňladypdyr.

Häzirki zaman iňlis dilindäki *teach* (okatmak) sözi köne iňlis dilindäki *tacan* (görkezmek, ýolbaşçylyk etmek) sözünden kökünü alyp gaýdýar, şol manydan *okatmak*, *öwretmek* ýasama many emele gelýär. Taryhy fonetika bu etimologiýany tassyklaýar: ýagny häzirki zaman iňlis dilindäki [i:] fonemasynyň esasy iňlis diliniň orta döwründäki uzyn aýdylýan, açyk [e] fonemasydyr. Bu fonemanyň hem öz gezeginde birnäçe çeşmeleri bolupdyr: köne iňlis dilindäki uzyn aýdylýan açyk [e] fonemasy orta döwürde [e] fonemasyna öwrülýär. Şol fonemalaryň üýtgemegi hem *teach* sözünüň zygiderli üýtgemegine getirýär. Nemes dilindäki *Lehrer* ýaly sözleri derňemek, iňlis sözünüň derňelişi ýaly kyn bolmaýar. *Lehrer* atlary emele getirýän *-er* suffikisiniň (söz ýasaýjy goşulmasynyň) *lehren* işliginde asyl sözün yzyna goşulmagy bilen emele gelýär. Bu sözleriň asyl manysy bolsa *okatmak*, *öwretmek* düşüňjeleri bilen baglydyr. Iňlis diliniň sözünü derňeýsimiz ýaly, her bir sözi ilki bilen halkyň taryhy bilen gönüden-göni baglanysykda öwrenmeli. Eger-de sözün etimonyny ýüze çykarmak kyn bolsa, oňa taryhy-deňeşdirme usulda ýüzlenmeli. Latyn sözi bolan *dicere-geplemek*, *gürlemek* roman dilleriniň köpüsünde gaýtalanýar: italýan dilinde

dicere, fransuz dilinde *dire*, rumyn dilinde *zece* we ş. m. Diýmek, mundan käbir netijeleri çykaryp bileris: Latyn *d e ýa-da i* sesleriniň önünde italýan, fransuz dilinde *d*, rumyn dilinde *z* seslerine öwrülýär (*e we i* bolsa *jot* sesine ösüp geçýär). Nemes dilindäki *Rhein* (orta döwürde *rin*) kelt dilinden geçen bolmaly, ýöne hindi-ýewropa dillerindäki *e* (>*i* kelt dilinde) nemes dilinde *a* sesini berýär. Sözlerdäki ses meňzeşliklerini assimiýasiýa, dissimiýasiýa hadysalarynyň kömegi bilen hem ýüze çykaryp bolýar. Sözleriň etimologiýasyny kesgitlemekde birnäçe kynçylyklar bolup biler, sonuň üçin hem mydama dogry netije çykarmak kyn bolýar. Käwagtlar sözleriň taryhy ösüşüniň netijesinde olaryň birnäçesi emele gelen sözleri bilen baglanyşyklaryny ýitirýärler. Meselem, nemes dilinde *Stadt*, *Messer*, *Nelke*, *Nachtigall* *Blaustrumpf* (alym aýal) sözüniň ýaňsylaýjy öwüşgini bar. Öňki döwürlerde bu sözi sögünç hökmünde gullukçylar ulanýan eken. Onuň häzirki zamandaky manysy XVIII asyrda nemes sözüne meňzeş inlis sözüniň *-blue -stocking* -ýüze çykmagy bilen peýda bolýar. XVIII asyrda Londonda bir aýalyň öýüne ýygnanýan edebi birleşme ýaňsylaýjy äheňde şeýle aňladylypdyr. Şol ädabi birleşmä gelýän erkek adamlar ak ýa-da gara uzyn joraplaryň deregine gök reňkli joraplary geýipdirler. Inlis dilinde *blue-stocking* sözi ilkibada ähli gatnaşyjylary, soň bolsa diňe aýallary aňladypdyr, has giçki döwürde bolsa sözüň diňe *alym aýal* manysy saklanyp galypdyr. Käbir ýagdaýlarda sözleri ýörite üýtgedýärler, munuň ýaly sözleriň etimologiýasyny kesgitlemek, elbetde, örän kyn

bolýar. Meselem, nemes dilinde *Moritat* (gorkunç gürruň hekaýat) sözi talyplar tarapyndan latyn diliniň esasynda *Mordtat* (ganhorluk) sözünden üýtgedilip ýasalypdyr. Sözleriň manysynyň gelip çykysyny düşündirip bolmazlygy deetimologiýa ýagny, etimologik baglansygyny ýitirilmegi bilen baglydyr. Halkyň arasynda özboluşly düşündirişiň peýda bolmagyna halk etimologiýasy diýilýär. Meselem, rus dilinde *поликлиника* sözünüň birinji bölegine-поли (köp)- sözünüň *полу* (ýarym) manysy bardyr öýdüp *полуклиника* diýilýän wagtyna düşgelyärsiň. Türkmen dilinde sözleriň etimologiýasy, köplenç, umumytürki, pars, arap sözleri arkaly düşündirilýär. Ý.Çöňňäýewiň (Häzirki zaman türkmen dili, leksika, Aşgabat, 1988 ý.) kitabynda türkmen we altaý diller maşgalasyna girýän dilleriň meňzeşligi barada aýdylýar: gadymytürki *aka*, türkmençe *aga*, gadymy mongol dilinde *aha* we ş.m;

Türkmen dilinde: *ýak*, gadymy ýapon dilinde *ýak* (ot ýakmak), türkmen dilinde *ýyl*, koreý dilinde *sal* (ýaş barada), türkmen dilinde *bagt*, *dessan*, *şikest*, pars dilinde *baht*, *dastan*, *şekäst*, arap dilinde *jism*, *fikr*, *dalil*, türkmen dilinde *jisim*, *pikir*, *delil*.

Şunuň ýaly sözleriň manylarynyň gelip çykysyny derňemek üçin deňeşdirme-taryhy usulyny ulanmak möhümdir. Bu bolsa ylmy etimologiýanyň meseleleri bilen baglanyşyklydyr.

Etimologiýa sözün içki şekili bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Sözün mazmun tarapdan gurluşynyň sol sözün ses galyby bilen aňladylýan manysynyň arasyndaky baglansygynyň düşündirip bolýan görnüşine, ýa-da aňladylýan düşünjaniň haýsy hem bolsa bir manynyň ses galyby bilen baglansygynyň üsti bilen berilýän görnüşine

söziün içki görnüşi diýilýär. Nemes dilinde *suw krany-Hahn* (*Wasserhahn*) sözi bilen aňladylýar. Emma *Hahn* sözünüň esasy manysy *horazdyr*. Diýmek, suw krany düşünjesi gelip çykyşy boýunça horaz diýen manyny berýän ses galyby arkaly düşündirilýär, şeýle ýagdaýda söz göçme manyda ulanylýar, sebäbi öňki döwürlerde Germaniýada suw saklanylýan agaç çeleklerden suw akar ýaly goýulýan kranlar horaz görnüşinde ýasalypdyr. 1586-njy ýylda ruslar tarapyndan Günbatar Sibirde düýbi tutulan Týumen şäheriniň ady Astrahandan 100 millik günorta-günbatardaky ýerleriň ady, Syrderýadan gaýdýan ýabyň ady hökmünde XV-XVI asyrlaryň iş kagyzlarynda gabat gelyär. Bu adyň gelip çykyşy tatar-mongol çozuşlary döwrüne degişli bolmagy ahmal diýlip çak edilýär (*Ю.Б.Омкынмуков. К истокам слова, М., 1973, 112-nji sah.*). Häzirki zaman mongol dilinde duş gelyän *tümen* sözi Çingiz hanyň döwründe on müň adamdan ybarat bolan goşuny aňladypdyr, başga bir ýerde hana on müň adamlyk goşun bermeli taýpanyň ady-da *tuman* ýa-da *tumen* görnüşinde duşýar. Soňky döwürde bolsa *tümen* sözi häkimlik bildirýän söze öwrülip manysy boýunça ulus (mangolça döwlet) söziüne golaý bolýar. Hut tatar-mangol yörişleri mahaly *Тюмень* – şäher, oba, ýap, derýa atlary hökmünde peýda bolýar.

Dünýä dillerinde sözleriň köpüsiniň içki şekilini (formasyny) kesgitlemek kyn bolýar. Asyl sözleriň manysyny ses galyby bilen gabat geliş nukdaýnazaryndan düşündirip bolmaýar. Diňe göçme manyly asyl sözi belli bir derejede düşündirmek mümkin bolýar. Nemes dilinde *Glühbirne, Birne-armyt* diýmegi, göçme manyda bolsa – *çyrany* aňladýar, sebäbi çyranyň görnüşi, armydyň daş görnüşini ýadyňa salýar. Rus dilinde ýaz paslynda çykýan güli *подснежник* sözi bilen aňladýarlar, sebäbi ol güljagaz hakykatdan hem garyň aşagyndan çykýar, bu alamat bolsa,

sözün manysynyň ösmegine getiren içki görnüş diýlip hasap edilýär. Dünýä dillerinde dilleriň ösüş döwründe içki görnüş (formasy) ýok sözler köp düş gelýär, köne döwürlerde şeýle sözleriň käbirleriniň içki görnüşleri ilkişada bolupdyr, ýöne wagtyň geçmegi bilen olar ýitip gidipdir, halkyň aňynda ýatdan çykarylypdyr. Şol manylaryň esasynda häzirki döwürde ýygy-ýygýdan ulanylýan *asman, gün, aý, çörek, ýer, tokaý*; *поле, лес, река, стол, книга, человек*; *Himmel, Brot, Erde, Mond, Sonne, Wald* ýaly sözler döräpdir. Şeýle sözleriň içki görnüşleri ýitip gidipdirler. Bu ýitip giden görnüşleri diňe olaryň taryhy ösüşini öwrenmek bilen tapyp bolar. Ýitip giden, emma ýörite derňewleriň, ylmy-barlaglaryň üsti bilen açyp bolýan görnüşine *etimon* diýilýär. Meselem, rus dilinde *глаз* sözünüň etimony *маленький шарик* (kiçijik şar), *стол- что-то стелюм* (bir zatlar (saçak) ýazmak). Dürli dillerde şol bir many aňladýan sözleriň etimonlary gabat gelmeýär: latyn dilinde *femina* sözünüň etimony *emdirýän, iýmitlendirýän* diýen düşünje bilen bagly bolsa, inlis dilinde *women- pikir edýän, oýlanýan*, nemes dilinde *Weib (aýal)-zähmet çekýän*, rus dilinde *женщина - dünýä inderýän* diýmekdir. Sözleriň aňladýan asyl manylaryny, olaryň taryhyň dürli döwründe aňladýan manylaryny, ses galyplary bilen deňeşdirmek arkaly bilmek bolýar. Nemes dilinde *Stadt (şäher)* sözi köne hem orta döwürlerde *stat, stedi* görnüşünde bolup *ýer, mesgen* diýen manylary aňladypdyr. Sözün häzirki manysy bolsa 1200-nji ýylda öň ulanylan *Burg (gala, şäher)* sözünden döräpdir. Käbir sözleriň asyl manylarynyň emele gelsi bolsa halkyň taryhy ösüşi, ylmy, medeniýeti bilen baglanysyklydyr. 1829-1837-nji ýyllarda ABŞ-nyň prezidenti bolan **Andryu Jeksonyň** inlis diliniň sözlerini eşidişi ýaly ýazmak endigi bolupdyr diýip halkyň arasynda gürrüň edilýär. Bir gezek prezidente gol çekdirmek üçin iş kagyzyny getiripdirler,

onuň bilen tanyşandan soň Jekson şeýle diýipdir: *oll korrekt*, ýagny ähli zat düzüw, dogry, inlis dilinde hakykat ýüzünde bu *all correct* diýip ýazylmaly bolsa-da, prezident orfografiýanyň düzgünleri boýunça ýazmaly harplary ýazman, eşidilşi ýaly şol sözleriň baş harplaryny goýup gol çekipdir *OK* (ou key). Şeýlelikde, onuň iş kagyzynyň burçunda goýan *OK* ýazgysyny *okeý* diýip okapdyrlar, prezidentiň şol ýalňyslygy netijesinde inlis dilinde köplere mälim bolan täze söz emele gelipdir.

Rus dilinde ulanylýan *шаптрапа* sözi düşünüşmezligiň esasynda emele gelen söz. Bu sözüň manysyna dogry düşünmek üçin köne rus obasyny göz öňüne getirmeli. Heniz krepostnoýçylyk hukuk höküm sürýärkä obalaryň birinde pomeşikleriň biri ýürek gysmadan ýaña näme etjegini bilmändir. Birden hem onuň kellesine daýhanlara aýdym aýtmagy öwretmek pikiri gelyär. Obanyň çar ýanyndan tukat pomeşigiň öýüne daýhanlary ýygnaýarlar, fransuz gezekli gezegine olaryň aýdym aýdyp bilmek ukybyny barlap başlaýar, synagdan geçenleri ol jaýyň öňüne, bassyrmanýň aşagyna ýygnap atlaryny ýazypdyr. Ýöne, daýhanlaryň köpüsi beýle synagdan geçip bilmändir. Her gezek aýdym aýdyp bilmeýän daýhany diňläp fransuz *ne chantera pas* (ne şantra pa), ýagny fransuzça *bu aýdym aýtmaz* diýip, beýleki tarapa geçmegi ýsarat edipdir. *Ne chantera pas* sözlemi, şeýlelikde onlarça gezek gaýtalanypdyr. Baýyň öýüniň öňüne üýşüp duran mähelleden iş dolandyryjy olaryň adynyň ýazylandygyny ýa-da ýazylmandygyny soranda, daýhanlaryň biri oňa *ne şantrapa* diýip jogap beripdir, iş dolandyryjy bolsa: “Hany, şantrapa işe ugraň” diýip gygyrypdyr. Şeýlelikde, *şantrapa* sözi peýda bolup, ol iş ýakmazlary, derege ýaramaýan adamlary aňladypdyr.

Lawsan sözünüň içki görnüşini bolsa, rus dilinde matanyň oýlanylyp tapylan ýeriniň adynyň baş harplary bilen düşündirip bolýar: *Лаборатория Высокомолекулярных Соединений Академии Наук*.

Türki dillerde duş gelýän *arslan* sözi *aruslan* görüşinde gadymy rus dilinde *Руслан* – has at bolup gelýär, käbir türki dillerde bu söz *aslan* görnüşinde hem duş gelýär. Sözleriň başga dile geçmekleri netijesinde olarda üýtgeme emele gelýär: türki söz bolan *aslan* slawýan dillerine geçip *слон* sözüne öwrülipdir diýlip çaklanylýar. Dünýä dillerinde sözleriň ilki başky etimologik baglanysyklaryny ýitirmekleri netijesinde, manylary boýunça ylalaşmaýan birnäçe sözleriň özara birleşmeleri emele gelipdir. Meselem, rus dilinde *чернила-су́да* sözi *чёрный-гара* sözünden emele gelýär, diýmek *су́да гара* reňkli ergin bolmaly. *Красные чернила, синие чернила* ýaly söz düzümlerinde sözler manylary boýunça ylalaşmaýarlar, sebäbi *чернила-гара* zadyň gyzy bolmagy mümkin däl ýaly bolup görünýär.

Şeýle söz birleşmelerine *katahreza* diýilýär. Bu adalga Aristoteliň işlerinde hem gabat gelýär.

Etimologiýa, ýagny sözleriň gelip çykyşyny öwredýän taglymat, ylym öwrenilende onuň iki görnüşiniň ýüze çykýandygyny görmek bolýar:

Ylmy etimologiýa;

Halk etimologiýasy.

Ylmy etimologiýa derňelýän sözün hakyky gelip çykyşyny delillendirmäniň esasynda, kowumdas dilleriň sözleri bilen deňeşdirip beýan edýär. Käwagtlar etimologiýa esaslanyp, käbir sözleri nädogry düşündirýärler. Rus ýazyjysy Boris Tîmofeýew *открыть* we *заккрыть* (açmak, ýapmak) işliklerini *окно* (penjire), *дверь* (gapy) ýaly sözler bilen ulanmagy ýalňys hasap edýär. Etimologiýanyň nukdaýnazaryndan bu işlikler diňe gapagy bar zady

aňladýan sözler bilen (сундук, шкатулка, кастрюля) ulanylyp bilner.

Дверь (gapу) ýa-da окно (penjire) gapysy bar predmetler hökmünde открыватъ işligi bilen däl-de отворяетъ (açmak) işligi bilen ulanylmaly, sebäbi gapу, penjire açylanda petläniň daşynda aýlanyp açylýar. Eger-de *deetimologiýa* bolmadyk bolsa, bu sözleriň şeýle ulanylyşyny dogry diýip hem hasap edip bolardy, ýöne her bir sözüň öz manysyny üýtgedip bilmek ukyby hem bar. Meselem, *Kolumb Amerikany açdy*, Колумб открыв или отворил Америку sözlemelerini ýalňyş hasap edip bolmajagy görnüp dur, ýogsam Amerikanyň gapagy-da, gapysy hem ýok.

Ylmy etimologiýanyň esaslary deňeşdirme-taryhy usul bilen ýakyndan bagly bolýar. Bu usulyň kömegi bilen dürli diller özara deňeşdirilip olaryň gelip çykysy boýunça aragatnaşyklary ýüze çykarylýar. Kowumdaş dilleriň sözleri özleriniň ilki başdaky görnüşlerinde deňeşdirilip görülýär, grekçe: *meter*, nemesçe: *Mutter*, latynça: *mater*, rusça: *мать*. Şular ýaly sözleriň aýdylysynyň, ýagny ses galybynyň we aňladýan manysynyň gabat gelşini deňeşdirmek bilen belli bir ylmy netijeleri çykaryp bolýar.

Dilleriň kowumdaşlygynyň anyk görnüp durmaýan ýagdaýynda, kowumdaşlygy ýüze çykarmak, dilleriň biri-birileri bilen baglanysygyny kesgitlemek üçin deňeşdirme-taryhy diýlip atlandyrylýan usul peýdalanylýar. Bu usulda kowumdaşlygy ýa-da kowumdaş dældigi subut edilmeli dilleriň sözlük gorundan dilden-dile geçmedik, alynma sözler bolmadyk, dillerde gadymy döwürlerden bäri peýdalanylýan sözler saýlanylyp alynýar. Muňa kowumdaşlyk adalgalary, beden agzalarynyň atlary, ýüze çenli bolan sanlar,

“*asman*”, “*suw*”, “*ölüm*”, “*ömür*”, “*Ýer*”, “*Aý*”, “*Gün*” ýaly tebigy hadysalary, zatlary aňladýan sözler, şeýle-de sözlük düzüminiň beýleki toparyna degişli sözler girýär. Şunda deňeşdirmek üçin diliň häzirki zamandaky sözleri däl-de olaryň ýazuw ýadygärliklerinde gabat gelen gadymy görnüşleri alynýar. Mysal üçin biz, türkmen we türk dilleriniň kowumdaşlygyny kesgitlemek isleseň, bu dilleriň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde, Ýusup Balasagunlynyň, Ýunus Emrâniň eserlerinde gabat gelýän sözleri deňeşdirmelidiris.

Şeýle-de, rus dili bilen latyş diliniň kowumdaşlygy kesgitlenilmekçi bolnan ýagdaýynda, biz Kiýew Rusy döwrüniň gadymy rus sözleri bilen XVI asyr latyş diliniň sözlerini (latyş dilinde birinji kitap 1585-nji ýylda peýda bolupdyr) deňeşdirmelidiris. Iki ýa-da birnäçe dilleri deňeşdirmegiň esasynda ses barabarlyklarynyň yzygiderli gabat gelşi ýa-da gabat gelmeýşi deňeşdirilýär.

Deňeşdirilýän dillerdäki ses barabarlyklarynyň yzygiderli gabat gelmegi dilleriň kowumdaşlygynyň esasy görkezijisi bolup hyzmat edýär, bu ýerde sesleriň tötänleýin gabat gelmegi hasaba alynmaly däldir.

Latyn dilindäki “*sapo*” (sabyn) we mordwa dilindäki “*sapon*” sözlerindäki gabat gelmeler tötänleýin gabat gelmedir, bu ol dilleriň kowumdaşlygyna şaýatlyk etmeýär. Dilleriň kowumdaşlygyny subut etmekde deňeşdirme-taryhy usuly mydama ulanyp ýörmek zerur bolmaýar. Dilleriň kowumdaşlyk ýagdaýy köplencä babatda ýazuw ýadygärliklerinde oňat görünýär.

Dillerde ulanylýan söz düzümleriniň, aňlatmalaryň manylary ylmy etimologiýa tarapdan özboluşly delillendirmeler arkaly düşündirilýär. Meselem, *ýyly eşikler* söz düzüminde aňladylýan many ilki başda

düşnüksiz ýaly bolýar, sebäbi eşik ýyly bolmaýar, ylmy düşünje nukdaýnazardan ol adam endamynyň ýylylygyny saklaýan eşik manysynda ulanylýar. *Gün dogýar; Gün ýaşýar* ýaly söz düzümleriniň manysy hem Günüň asman jisimi hökmünde ýer bilen baglylykda, aýlanmagy netijesinde emele gelýän hadysalar bilen baglanyşdyrylmaly. Halkyň aňynda bu many has ýönekeý görnüşde kabul edilýär. Şonuň üçin hem ylmy etimologiýadan halk etimologiýasyny tapawutlandyryrlar.

Adamlar heniz ýaş wagtlary; çagalyk ýyllary her sözi özbolusly aýdyp, oňa özleriçe düşüniپ başlapdyrlar. Kiçijik çagalar suwa *üwwe*, çöregе *çöçje*, enä *enne*, ata *atda* diýseler ýaşuly adamlaryň epdek (apteka), *yssansa* (*stansiya*), *bolköýnek* (*polkownik*) diýen ýaly sözleri üýtgedip aýdýandyklaryny esidýänsiňiz. Rus çagalarynyň *budilnige* derek *gudilnik* diýýänlerini esidip bolýar, sebäbi çaganyň pikirçe *budilnik gudit*, sonuň üçin hem oňa *gudilnik* diýseň has dogry bolýar. Deňeşdirip görüň: *kopatka* (*lopatka*), *kolotok* (*molotok*), *mazelin* (*wazelin*). Sözleriň şunuň ýaly emele getirilmegine *ýalan etimologiýa* hem diýilýär. Ýalan etimologiýanyň netijesinde sözler ýalňys aýdylýar, bu ýagdaý, köplenç, aýtmasy kyn bolan sözleriň halk tarapyndan ýönekeýleşdirilmegi esasynda ýüze çykýar. Meselem, *konserwatoriýa* sözi hakykat ýüzünde *konsertwatoriýa* bolmaly, meselem, nemes dilinde ulanylýan *Konservatorium* we *Konzert* sözleriniň ikisi hem *concert* italýan sözi bilen baglanyşyklydyr, halk etimologiýasynyň gepleşik dili bilen bagly bolany üçin, dürli dillerdäki ýa-da bir diliň şiwelerindäki dürli manyly sözleriň ses galyby boýunça gabat getirilip ýalňys düşünilýän pursatlary hem bolýar. Türkmen diliniň demirgazyk ýomut gepleşiginde

ýak, sözi *ýok* diýmegi aňladýar, teke şiwesinde onuň *ýakmak* işligi bilen baglanyşdyrylmagy mümkindir. Rus dilinde, türkmen dilinde *kak* ýaly ses galyby gabat gelýän sözleri etimologiýa bilen baglanyşdyrmak bolmaýar.

Erkin we durnukly söz düzümleri

\ {Dünýä dillerinde sözleriň leksiki we sintaktiki baglanyşygynyň düzgünlerine görä, söz düzümleri emele gelýär. Söz düzümleri gepleşikde bütewi birlik hökmünde çykyş edýärler we sözlerden tapawutlylykda zatlaryň we hadysalaryň goşma atlary ýaly bolup ulanylýarlar. Türkmen dilinde söz düzümlerine şeýle kesgitleme berilýär: “Söz düzümi sintaktik kategoriýalaryň biri bolup, sözleriň grammatika we many taýyndan özara baglanyşmagy netijesinde emele gelen sintaktik bütewilikdir” (Häzirki zaman türkmen dili, sintaksis, Aşgabat, 1962, 13-nji sah.). Türkmen dilindäki: *demir ýol*, *Türkmen döwlet uniwersiteti*, rus dilindäki *железная дорога*, *сливочное масло* (*mesge*), *кухонная плита* (*aşhana peji*) ýaly söz düzümlerine girýän sözler özbaşdaklykda söz düzüminde gelýän manysyny aňladyp bilmeýär, olar diňe bilelikde bir düzüminde ulanyp şol manylary berip bilýär. Söz düzümi iki ýa-da birnäçe sözünň, semantiki, grammatiki we sintaktiki baglanyşygyň kadalaryna laýyklykda özara baglanyşmagynyň esasynda emele gelýär. Söz düzümleriniň gurluşy we aňladýan manylary birmeňzeş bolmaýar. Belli bolşy ýaly dildäki sözleriň köpüsi köp manylydyr, söz düzüminde şol manylaryň diňe biri düşnükli bolýar meselem, *ganat* sözünüň dürli manysyny diňe bu sözi başga sözler bilen ulanyp anyklap bolýar: *jaýyň ganaty*, *serçäniň ganaty*, *maşynyň ganaty*, *uçaryň ganaty we ş.m.*

Söz düzümleri hem sözler ýaly birnäçe many aňladyp bilýär: türkmen dilinde *ýüzüne gara çekmek* söz düzümi iki manyda ulanyp bolýar: 1.Ýüzüne gara

çalmak, garalamak; 2. Masgara etmek, namysa goýmak, rus dilinde *склонять голову* söz düzümi 1. Признавать себя побеждённым (*boýun egmek*); 2. Относиться с почтительным уважением к кому-л (*başyňy egmek*); Nemes dilinde: *auf den esten Blick* 1. Bir göräýmäge, bir göreniňde, 2. Gören badyňa, sol bada, ilki göreniňde; iňlis dilinde *give mouth* 1. Üýrmek (ses bermek), (itler barada) 2. Pikirni aýtmak manylaryny berýär.

Käbir sözleriň başga sözler bilen baglanysyp bilme mümkinçiligi az bolýar, meselem, at (лошадь), it (собака) sözleriniň okamak (читать) ýaly işlikler bilen ulanyp bilinmejekdigi düşnükli. Garşylykly düşünjeleri aňladýan sözleriň bir söz düzüminde ulanylmagyna hem gabat gelinýär, şeýle ýagdaýa stil nukdaýnazardan *oksýumoron* diýilýär: *ýaman gowy; ýagty gijeler*; белые ночи, ужасно красивый; *Eile (howlukmak) mit Weile (boş wagt)*.

↳ Many aňladys nukdaýnazaryndan söz düzümlerini iki topara bölýärler:

1. Erkin söz düzümleri; 2. Durnukly söz düzümleri.

Erkin söz düzümlerinde oňa girýän her bir söz hakyky öz manysynda ulanylýar:

Türkmen dilinde: *gyzyl güller, türkmen topragy, gyzykly kitap*;

Rus dilinde: туркменское лето́, глубокое ущелье, мой друг;

Iňlis dilinde: *right side, his fase, white blouse*;

Nemes dilinde: *rechte Seite, interessantes Buch, mein Freund*.

Durnukly söz düzümleri hemme dillerde gabat gelýär, olaryň aňladýan manysy, umuman ony düzüýän sözleriň manylaryna bagly bolmaýar-da bütewi söz düzüminden gelip çykýar. Şeýle söz düzümleri dil biliminde *frazelogizmler*,

idiomalar ýaly adalgalar bilen tapawutlandyrylýar. Şol bir sözleri hem erkin hem-de durnukly söz düzüminde ulanyyp bolýar, olar deňeşdirliip göründe many aňladys taýyndan nähili tapawutlanýandyklaryna göz ýetirip bolýar:}

Türkmen dilinde: *gözsüz batyr* (gözsüz, gözi ýok adam), *ýüregi gysýar*, (aýakgap gysýar, elini gysýar); *göwnüm suw içmeýär* (mal suw içmeýär); *gökden düşen ýaly* (uçardan düşen ýaly);

Rus dilinde: тянуть лямку, (тянуть канат); остаться с носом (учуять носом запах); собаку съел (съел яблоко);

(Durnukly söz düzümleri bolan frazeologizmler gepleşýän adamlar tarapyndan şol wagt emele getirilmeýär, olar ön dilde bar bolan, taýýar, doňup galan bütewi birlikler hökmünde ulanylýar, meselem, nemis dilinde: *ein grüner Junge* (agzysary, gögele), *j-m klaren Wein einschenken* (sözme-söz birine arassa (dury) çakyrt guýup bermek) hakyky manysy *birine hakykaty aýtmak*; *j-m um den Finger wickeln* (sözme-söz birini barmagyň daşynda aýlamak) hakyky manysy *aldamak, sapalak atmak, Hals über Kopf* (aýakaldygyňa), iňlis dilinde: *in deep water, as the crow flies, to break the ice*. Olary düzýän bölekler bolan sözler käbir ýagdaýlarda ýerlerini üýtgedip ýa-da başga söz bilen çalşylyp bilinýär: *içim gysýar-ýüregim gysýar*, *тянуть волынку- волынку тянутъ, задать баню- задать перцу, zur Debatte stellen- zur Diskussion stellen*.

Frazeologik birlikleriň durnuklylygy has hem türkmen dilindäki *pisindi oturmady, piňine däl*, rus dilindäki *закадычный друг, беспробудный сон* ýaly söz birleşmelerinde has aýdyň görünýär.

Frazeologik birlikleri düzýän ähli sözler, köplenç ýagdaýda göçme manyda ulanylýar hem düýbünden täze idiomatik many emele getirýär:

Türkmen dilinde: ýedi derýaň suwuny içen, kül-peýkun etmek, aýagy bişen ýaly bolmak;

Rus dilinde: бить баклуши, собаку съел;

İnlis dilinde: a dark hors, to give somebody the cold shoulder, the Trojan horse;

Nemes dilinde: jemandem einen Korb geben, die Augen zu Boden schlagen, mit Kind und Kegel;

✓ [Şeýlelikde, eger-de frazeologik söz düzümleriniň durnuklylygy sözleriň baglanyşmak häsiýeti bilen kesgitlenilýän bolsa, idiomatik many-frazeologizmleriň umumy manysynyň olary düzýän sözleriň manylarynyň jeminden gelip çykmaýandygy bilen baglydyr. Türkmen dilinde *jübümde it uwlaýar, it gyrkmak, jübim bilbiliň ketegi* ýaly frazeologizmleriň düzüminde dürli sözler bar, emma olaryň üçüsi hem bir many “pulsuzlyk” bilen baglydyr.)

1 [Frazeologizmleriň düzümindäki sözleriň orunlaryny çalysyp bolmaýar, sebäbi şeýle edilende olaryň manylary ýitýär: *ant içip, awy ýalamak, положить зубы на полку; da liegt der Hund begraben; stand on me for that.* Şonuň üçin hem olar bir dilden başga dile terjime edilende sözme-söz terjime etmek bolmaýar, munda diňe many taýdan gabat gelýän aňlatmalar ulanylmalydyr. Meselem, türkmen dilinde *böwregi bökmek* (begenmek) durnukly söz düzümini rus diline sözme-söz terjime etsen (у него прыгают почки) onuň manysy düşnüksiz bolup galar, sebäbi böwregiň bökmek- *радоваться, хохатать, смеяться* diýen manyda ulanylýar. Elbetde, dürli dillerde doly gabat gelýän frazeologizmler hem bar: türkmen dilinde *tamda gulak bar* durnukly söz düzümi rus hem nemes dilinde-de tam sözünüň deregine diwar sözi alynyp şol bir manyda ulanylýar (*die Wände haben Ohren- стены*

имеют уши) *kelle döwmek*, ломать голову, *sich den Kopf zerbrechen* durnukly söz düzümlerinde *kelle-голова-Kopf*; *döwmek*-ломать-*zerbrechen* türkmen, rus, nemes dillerinde hem erkin hem göçme manylarynda doly gabat gelýärler, inlis dilinde bu many *rack one's brains over smth* görnüşinde berilýär, ýagny *kelle* sözi *brain* (beýni), *döwmek* sözi *rack* (göçme manyda halys etmek, ýadatmak) sözi bilen çalşyrylýar. Sebäbi her bir diliň frazeologizmleriniň millilik häsiýeti bardyr. Meselem, rus dilinde *examъ в Тулу со своим самоваром* durnukly söz düzümi gerekmejek işi etmegi aňladýar, sebäbi Tula samowar äkitmegiň geregi ýok, ol şäher samowaryň ýasalýan ýeri, nemes dilinde bu aňlatma: *Eulen nach Athen tragen* (baýgusy Afina äkitmek) görnüşinde berilýär, Afina şäheri bolsa, baýgusyň köp ýeridir.)

Inlis dilinde *to carry coals to Newcastle* hem edil nemes dilindäki ýaly many berýär, ýöne ol bu ýerde sözme söz *Nýukasl şäherine kömür äkitmek* diýen manyny berýär. Angliýanyň Nýukasl şäheri bolsa kömrüň köp çykarylýan ýeridir. Şeýlelikde, üç dilde hem şol bir manyny aňladýan durnukly söz düzümleri düýbünden biri-birine gabat gelmeýän sözleriň üsti bilen dürli hili düşündirilýär.

Frazeologizmleriň toparlara bölünüşi dilleriň hemmesinde birmeňzeş däldir. Fransuz alymy **Ş.Balli** durnukly söz düzümlerini gurluşlary we many aňladys usullary boýunça tapawutlandyrmagyň esaslaryny hödürledi, bu esaslar meşhur rus alymy **W.W.Winogradow** tarapyndan rus diliniň mysalynda täzeden işlenildi. W.W.Winogradow frazeologizmleri söz düzümleriniň içki gurluşy, ony düzyän sözleriň manylarynyň düşündirilip bilinmek derejesi, biri-biri

bilen jebisleşigi (ýagny ony düzýän käbir sözleri başga sözler bilen çalsyp bolmak ýa-da bolmazlyk mümkinçiligi) nukdaýnazardan toparlara bölmegi ündeýär hem rus dilinde:

Фразеологические сращения (frazeologik bitişmeler);

Фразеологические единства (frazeologik birlikler);

Фразеологические сочетания (frazeologik utgasmalar) ýaly toparlary tapawutlandyrýar.)

5 **Фразеологик bitişmeleriň umumy aňladýan manylary** olary düzýän sözleriň manylary bilen düýbünden bagly bolmaýar. Şeýle frazeologizmde olaryň asyl sözlerdäki ýaly näme üçin şeýle manyny aňladýandyklaryny düşündirmek mümkin däl : *очертя голову (безрассудно)- paýhasyaz; бить баклуши (бездельничать)- bikär gezmek; to cut off with a shilling (лишить наследства)- mirasdan mahrum etmek (sözme-söz şilling bilen kesmek; iňlis kanunlaryna görä, wesýetnamada ady agzalmadyk mirasdüşer adynyň ýalňyşlyk bilen görkezilmändigini bahana edip öz paýyny talap edip bilipdir.* Ýöne onuň mirasdan mahrum edilmeginiň hakykydygyny subut etmek üçin wesýetnama ýazýanlar halamaýan mirasdüşerlerine ýekeje şilling goýýan ekenler). Nemes dilinde: *auf gut Glück-töwekgelçilik bilen; Kohldampf schieben-положить зубы на полку-аç bolmak; Wo die Katzen und Eulen einander gute Nacht sagen-у черта на куличках- pisikler bilen baýguslaryň biri-birine gijesiniň rahat bolmagyny arzuw edýän ýeri-itiň ölen ýeri.*

6 **Фразеологик bitişmeleriň semantik bitewilik derejesi** birnäçe sebäplere bagly bolýar: 1) olaryň düzüminde könelişen, ulanmadan galan düşnüksiz sözler bolýar: *(попасть впросак- просак- ýüp işilýän gurluş; точить*

балясы-ýonulan germew agacjygy; бить баклуши-баклуши- *tarasa önümleri için ağaç kesindisi*); 2) olarda grammatiki arhaizmler bolupdyr, снустья рукава, сломя голову bitişmelerinde снустья, сломя hal işlikleriň köne ulanmadan galan görnüşleridir, sebäbi häzirki zaman rus dilinde hal işligiň görnüsi -в, -виш suffiksleriniň kömegi bilen ýasalýar- снуствие, слоение). 3) olarda janly sintaktik baglanysyk bolmaýar (чем свет, была не была, хоть куда, себе на уме), türkmen dilindäki *kazasy doldy, pisindi oturmady, it aýagyny iýen ýaly frazeologik birlikler hem frazeologik bitişmeler ýaly bitewidir, ýöne olardan tapawutlykda käbir sözleriň näme üçin şeýle manyda ulanylýandygyny düşündirmek mümkin bolýar, türkmen dilinde: ýedi derýanyň suwuny içen, ýedi gapyda ýer tapmadyk, agzyna suw alan ýaly; rus dilinde: закинуть удочку, зарыть талант в землю, мелко плавает; nemes dilinde: das Fett abschöpfen- снимать сливки – gaýmagyny almak, gülüni çirtmek; die Zelte abbrecchen- сняться со стоянки- gosuňy ýugnamak , göterilmek; iňlis dilinde: to know the way the cat is jumping- знатъ куда ветер дует- ähli zady bilmek, ýeliň nirdä öwürýändigini bilmek; as busy as a bee- занятый как пчёлка- тудамат işli, bal arysy ýaly işeňňir we ş.m.)*

Frazeologik birlikler frazeologik bitişmelerden olary düzýän sözleriň manylaryny belli bir derejede düşündirip bolýandygy bilen tapawutlanýarlar, olaryň manylary has täsirli we emosional öwürşigine eýe bolýar, frazeologik birlikleri düzýän sözleriň käbirleriniň deregine başga sözleriň ulanylyp biliniýän ýerleri-de bar; iňlis dilinde *old boy* (oglan), *old fellow* (ýigit), *old chap* (jahyl, ýetginjek), *old bean* (köçük, noýba), *old fruit* (miwe), *old thing* (zat), *old top* (möjejik) söz birlikleriniň ýedisi hem şol bir manyny - *gardaş, ýaşuly* diýmegi aňladýar, mysallardan

görnüşi ýaly olarda ýedi sany dürli manyly söz şol bir many aňladýan *old* (garry, köne) sypat sözi bilen baglansyp gelyär. Frazeologik bitişmeler we frazeologik birlikler sözlere deň bolan birlik hökmünde, köplenç, bir topara birleşýär, şeýle toparlara *idiomalar* ýa-da *idiomatik aňlatmalar* diýilýär: (собаку сзел- işiň abyny, tabyny almak, ломиться в открытую дверь- mülüm zadý subut etjek bolmak, стереть в порошок- külüni çykarmak, во всю ивановскую- bogazyna sygdygyndan).

↳ (Frazeologik utgaşmalarda göni hem-de göçme manyda ulanylýan sözler bolýar: *gam basýar, gaharyň gelyär, gözüň gidýär* söz utgaşmalarynda birinji ýerde duran sözler göni manysynda ulanylsalar, ikinji ýerde duran işlikler göçme manyda diňe degişli atlary bilen ulanylyp bilinýär. Rus dilinde: *закадычный друг*- ýegre dost utgaşmasynda *друг* sözi erkin manyda başga sözler bilen ulanylyp bilner, *закадычный* sözi weli diňe *друг* sözi bilen ulanylýar: (щекотливое положения- çylşyrymly ýagdaý, скалить зубы- diş syrtartmak, трескучий мороз- şatlama sowuk). Şeýle utgaşmalar nemes, iňlis dillerinde hem köp duş gelyär, nemes dilinde: *zur Diskussion, zur Debatte stellen*- ara alynyp maslahatlaşmak; *zur Verfügung stehen*- ygtyýarynda durmak (bolmak); iňlis dilinde: *to inflict, to deal, to strike a blow* urmak, ury bermek; *to break news to somebody*- täzelik aýtmak; *to break silence*- ümsümligi bozmak.

↳ (Frazeologik utgaşmalary düzüýän sözleri manydas başga sözler bilen çalşylyp bolýan wagtlary hem bar: *скоропостижная / внезапная смерть*- *tarpa-taýyn / garaşylmadyk / gapyl ölüm*; *расквасить / разбить нос*- *burnuny urup ganatmak*- *burnuny döwmek*).

Rus dilçisi N.M. Şanskiý bu üç toparyň üstüne frazeologizmleriň ýene bir görnüşini goşýar

(Н.М.Шанский. Лексикология современного русского языка М. "Просвещение", 1972, 203-nji sah.) hem olary **фразеологические выражения – frazeologik aňlatmalar** diýip atlandyryar.

Frazeologik aňlatmalar diňe bir mazmun tarapyndan bölünip bilýän däl-de, durşuna öz hakyky- erkin manysynda çykyş edýän sözlerden durýar: *Любви все возрасты покорны; Волков бояться в лес не ходитъ; Serçeden gorkan dary ekmez; Tomus depesi gaýnamadygyň gys gazany gaýnamaz.*

Her bir diliň özüne mahsus bolan aýratynlyklary bolýar, şonuň üçin hem Ý.Çöňňäýewiň "Häzirki zaman türkmen dili" (Aşgabat, 1988) kitabynda belleýşi ýaly, rus diliniň frazeologizmlerinde duş gelyän alamatlary gös-göni türkmen dilinde, türki dilleriniň frazeologizmlerini toparlara- görnüşlere bölmekde ulanmak dogry bolmasa gerek, çünki şeýle alamatlaryň türkmen dilinde bolmazlygy hem mümkindir.

u (G.Açylowanyň "Häzirki zaman türkmen dilinde durnukly söz düzümleri" (Aşgabat, 1977) diýen işinde türkmen dilindäki frazeologizmler iki topara bölünýär:

1. Asyl durnukly söz düzümleri, 2. Frazeologik durnukly söz düzümleri. Öz gezeginde asyl durnukly söz düzümleriniň hem iki görnüşi tapawutlandyrylýar: 1) **leksikalasan durnukly söz düzümleri** (*Beýik Watanylyk urşy, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti*) we 2) **gramatikalasan durnukly söz düzümleri** (*syn etmek, haýys etmek, seýil etmek, kömek bermek*). G.Açylowa frazeologizmleri baş topara bölýär:

Idiomatik durnukly söz düzümleri;

Ewfemistik durnukly söz düzümleri;

Nakyllary we atalar sözüni aňladýan durnukly söz düzümleri;

Aforistik (ganatly) söz düzümleri;

Perifrastik durnukly söz düzümleri.

Türkmen dilinde durnukly söz düzümine mahsus bolan manyly analitik işlikler hem gabat gelýär: (*dil açmak, şek ýetirmek, wepat bolmak, taýak iýmek*). Nemes dilinde hem hal ownuk bölekleri gelýän *aufhören, nachsehen* ýaly frazeologik manyly işlik birlikleri bolýar. Nemes dilinden tapawutlykda türkmen dilinde birinji ýerde özbaşdak manyly sözler gelýärler: (*ynsabym çatmady, ökjäm ýeňledi, haýpym geldi, gününi çaykarlar*).)

Sunuň ýaly söz düzümlerini **M. Hudaýgulyýew** “Häzirki zaman türkmen dilinde analitik işlikler” (Aşgabat, 1979) diýen işinde agzap geçýär.

○ **I.I. Çernysowa** “Häzirki zaman nemes diliniň frazeologiyasy” kitabynda durnukly söz düzümlerini üç topara bölýär: 1. Frazeologik birlikler; 2. Frazeologik utgaşmalar; 3. Leksiki birlikler.

T. Şippan “Einführung in die Semasiologie” (Semasiologiýa giriş, Leipsig, 1972) kitabynda *phraseologische Ganrheiten/* (frazeologik bitewlikler) *we feste Verbindungen* (durnukly utgaşmalar) ýaly görnüşleri tapawutlandyrýar.

Başga bir nemes alymy **Ý. Brandysyn** pikirine görä, nemes dilinde frazeologizmleriň esasy bölegini kem-käsleýin ýa-da doly idiomalaşan frazeoleksemalar tutýar, olaryň manylary, köplenc, olary düzýän sözleriň manylarynyň jeminden gelip çykmaýar: *das Bett hüten* (*krank zu bett liegen*)- (*Misserfold*)- şowsuzlyk; *Freund Hein* (*Tod*)- ölüm.)

Idiomalaşmadyk, ýöne durnukly ulanylýan *offenes Feuer* (açyk ojak), *öffentliche Meinung* (jemgyýetçilik pikiri) ýaly sözler *nominativ stereotipler* (atlandyryjy görnüşler) adalgasy bilen bellenyär.

Hand aufs Herz! (*Eliňi ýüregiň üstüne goýup!*); *Da liegt der Hund begraben* (*ine, belañ körügi niredede*), şeýle hem salamlaşmakda ulanylýan *Guten Tag!*; *Herzlichen Glückwunsch* (*ýüregimdäki arzuwlar*) ýaly söz utgaşmalary *kommunikativ* formalar hökmünde kabul edilýär. *Die Flucht ergreifen* (*gacgak bolmak, gacmak*), *zum Ausdruck kommen* (*aňladylmak*); *sicher ist sicher* (*başda ügü bolmaly*); *Buch der Bücher* (*kitaplaryň kitaby*) frazeoşablon (*fraza galyby*) adalgasy bilen belenilýär.

İňlis diliniň frazeologizmlerini toparlara bölmekde N.M.Amosowa “İňlis frazeologiyasynyň esaslary” kitabynda “üýtgemek-üýtgemezlik”, “hereketde bolmak-hereketsiz bolmak” ýaly alamatlara esaslanýar, emma olaryň grammatiki gurluşyny, stillistik hyzmatlaryny ünsden düşürýär. A.W.Kunin “Häzirki zaman iňlis diliniň frazeologiya kursy” kitabynda (M., “Высшая школа”, 1986) frazeologizmler babatda üç topary öňe sürýär: 1. Idiomatika, 2. Idiofrazeomatika, 3. Frazeomatika.)

Beýleki dillerde frazeologizmleriň toparlara bölünişi sol dilleriň aýratynlyklary esasynda amala aşyrylýar.

Frazeologizmler her bir diliň diňe özüne mahsus bolan, şeýle hem umuman diliň kadalaryna laýyk gelýän alamatlaryň we aýratynlyklaryň esasynda belli bir döwrüň dowamynda emele gelýär. Şonuň üçin hem olaryň dürli dillerde öwreniliş ýollary hem biri-birinden tapawutlanýar. Türkmen dilindäki frazeologizmler P.Azymowyň “Häzirki zaman türkmen dili”, (Aşgabat, 1959) kitabynda idiomalar hökmünde agzalyp geçilýär. A.Annanurowyň “Dil biliminiň esaslary” (Aşgabat, 1971) kitabynda durnukly söz düzümleriniň ähli görnüşleri durnukly

(frazeologik) söz utgaşmalary diýlip atlandyrylýar. **K.Babayew** “Türkmen dilinde idiomalar” (Aşgabat, 1962) diýen işinde frazeologik utgaşmalary-idiomalary, frazeologik birlikleri, frazeologik düzümleri tapawutlandyrýar, atalar sözünü frazeologiýa hasap etmese-de, nakyllary olaryň hataryna goşýar. **K.Amangeldiýewa** “Frazeologik birlikleri türkmen-rus sözlüginde bermekligiň esaslary” atly işinde **W.W Winogradowyň** toparlara bölüş usulynyň esasynda türkmen dilindäki frazeologizmleri iki topara bölüp öwrenýär: idiomatik häsiýetli we umumy häsiýetli frazeologizmleri belleýär.

↳ (Frazeologiýany öwrenmekde görnükli rus alymlary **W.W.Winogradowyň**, **M.D.Stepanowanyň**, **I.I.Çernyšowanyň**, **I.I.Amosowanyň**, **N.N.Şanskiniň** hyzmatlary örän uludyr. Frazeologiýa ähli dillerde leksikologiýanyň bölümi hökmünde öwrenilýär, sebäbi durnukly söz düzümleri her bir dilde leksikalaşan birlik hökmünde özbaşdak manyly çykyş edýär. Stillere degişli bolmak nukdaýnazaryndan olar dürli hili bolýar. Meselem, rus dilindäki ýönekeý geplesikde ulanylýan: *мозолить глаза* (biriniň ýüregine düşmek, bizar etmek), *втирать очки* (göz boýagçylyk etmek), *тютелька в тютельку* (dop-dogry), *валять дурака* (1.Bikärlilik etmek; 2.Bilmediksiremek), *дать по шапке* (urmak, kowmak), türkmen dilindäki: *ökjäni göterdi*, *çigildem köwledi*, *geçisi ýayrady*, *ýeňsäňe depdi*, *kör düýesi köprüden geçen* we kitap dilinde ulanylýan *физовый листок* (haýa perdesi, bihaýalyk bilen bassyr-bussur etme), *человек в футляре* (bus-bus adam, öz bähbidi üçin çemeleşen

adam), *Сузифов трыд* (artykmaç, peýdasyz iş), *Вавилонское столпотворение* (aljyraňňylyk, başagaýlyk) frazeologizmleri dürli stillere degişlidir.

Frazeologizmler öwrenilende olaryň manylaryndaky emosional-ekspressiw öwürşgünlere üns berilmelidir. Meselem, türkmen dilinde *pulsuzlyk*, *urulmak* düşüňjelerine derek *jübümde it uwlaýar, it gyrkýar; ýumruk iýmek*, rus dilinde *молчать* (dymmak), *оказывать помощь* (kömek bermek) birleşmelere derek *держат язык за зубами*, *брат на буксир* frazeologizmlerinde duýgy, emosional-ekspressiw täsirlilik has aýdyň duýulýar.

Frazeologizmler öz sintaktik aýratynlyklary nukdaýnazardan hem dürli hili bolýar: olar özbaşdak sözlem hökmünde (*Иş pyrryk! Дело табак*), şeýle hem sözlem agzalary görnüşinde-de gelip bilýär (*Hoş habara onuň geçisi ýaýrady (habar)*). (*Bäri bakan näsagyň (eýe) bu gün keýpi kökdi*).

Книга увидела свет (habar). *Белое золото (eýe) гордость нашей страны*.

Frazeologizmler hakynda gürrüň edilende dürli dillerde duş gelýän ganatly sözleri, atalar sözlerini nakyllary agzaman geçmek bolmaz, sebäbi olar many aňladýş taýdan durnukly söz düzümlerine meňzeşdir. Olaryň her biriniň özboluşly taryhy bar. Meselem, rus dilinde ulanylýan *яблоко раздора* (belanyň körügi dawa-jenjel alması), nemes dilinde: *Apfel der Zwietracht*, *Zankapfel*, *Erisaapfel* (hudaý aýal Eridanyň alması, -яблоко богини Эриды) görnüşinde ulanylýar.

Bu ganatly sözün emele gelmegi Gomeriň döredijiligindäki bir waka bilen baglydyr: Ahilliň kakasy Peleýiň toýuna hudaý aýal Erida çagyrylmasa hem baryar we “iň owadan” diýlip ýazylan almany myhmanlara oklaýar. Şol alma sebäpli üç sany hudaý aýalyň – Geranyň, Afroditanyň, Afinanyň arasynda dawa jenjel turýar. Bu jedeli almany Afrodita beren Paris çözmeli bolýar, şeýlelikde, Troýa urşy turýar.

Rubikony geçmek, nepeŭmu Pyбикон, den Rubikon überschreiten ganatly sözündäki Rubikon- Galliýany Italiýadan aýyrýan derýanyň adydyr. Ýuliy Sezar Senatyň gadagan etmegine garamazdan derýadan geçýär. Şeýlelikde, bu ganatly söz aýgytly ädim etmek manysyny aňladyp başlapdyr.

Frazeologik utgaşmalaryň erkin söz düzümlerinden emele gelmegini olaryň gepleşik dilinde uzak wagtyň dowamynda ulanylyp gelmegi bilen hem düşündirip bolar. Meselem, iňlis dilinde *to grease the wheels* tigrileri ýaglamagy aňladýar, emma durnukly söz düzümi görnüşinde *para bermek* manysynda ulanylýar. *To be in low waters*-1. Ýalpak ýerde batmak; 2. Pulsuz bolmak; *To back the wrong horse*- 1.Ozjak ýabyny tanamazlyk; 2. Ýalňys seçip almak. *By hook or by crook* (islendik ýol bilen) frazeologizminiň şeýle taryhy bar: gadymy Angliýada traktirleriň (garbanyşhanalaryň) eýeleriniň müşderileri gaňyrçak bilen çekip almak däpleri bolupdyr. Aýallaryň köýneklerine kiçi gaňyrçaklary ildirip, erkek adamlaryň aýaklaryndan bolsa uly gaňyrçak bilen çekipdirler (iňlis dilinde *hook, crook* sözleri *gaňyrçagy* aňladýar).

Peeping Tom (kör Tom) (bilesigeliji adam)- Angliýada lorduň, aristokratyň aýalyna ledi diýýärler.

Bu söz düzümi hem Ledi Godiwa hakyndaky rowaýat bilen bagly. Ledi Godiwanyň adamsy gaty sütemkär graf eken, ol Kowentri şäheriniň adamlarynyň güýji yetmejek salgydyny salypdyr. Ledi Godiwa şäherlileriň arkasyny alypdyr, ýöne graf eger-de aýaly bir şerti berjaý etse, ýagny şäheriň içinden günortan ýalaňaç geçip gitse, salgydy ýatyrjakdygyny aýdypdyr. Bu habary eşiden adamlar onuň bu şerti kabul edenini bilip, Ledi Gudiwany sylanlary üçin, bellenen wagtda gapylaryny, aýnalaryny berk ýapyp öýde oturmaklygy dillesipdirler, şeýlelikde, Ledi Godiwa boşap galan, hiç kim görünmeýän köçelerden geçip gidipdir.

Diňe ädikçi Tom, aýnanyň ysýndan seretmän durup bilmändir, sereden dessine hem kör bolupdyr. Kowentri şäherinde henize çenli sagat 12-de jaňyny kakýan, bilesigeliji Tomuň kellesi görünýän sagat saklanyp galypdyr. Şu rowaýatyň esasynda-da ýokarky söz düzümi döräpdir.

Dilde frazeologizmleriň ähmiýeti örän uludyr. Olar diňe bir biziň gündelik sözleşimize özboluşly öwüşgün bermän, edebi eserleriň dilini hem çeperleşdirýär. Magtymguly Pyragynyň haýsy goşgusyny alsaň hem, onuň paýhasa ýugrulan setrilerinde dürli frazeologizmleri görmek bolýar. Rus ýazyjy-şahyrlary **A.S.Puşkin**, **N.W.Gogol**, **L.N.Tolstoý**, **A.P.Çehow** edebi eserlerinde, **I.A.Krylow** öz basnýalarynda halkyň durmuşynda asyrlaryň dowamynda sünnälenen frazeologizmleri ulanypdyrlar. Olar eserleriň diliniň şireliligine, çuň manylylygyna örän uly täsir edýärler.

Sözlükler barada düşünje

Leksikologiýa we onuň bir şahasy leksikografiýa diliň esasy birligi bolan sözün manylarynyň öwrenilmegi üçin möhümdir.]

[Belli bolşy ýaly, dünýäde dilleriň sany gaty köpdür. Her bir diliň sözlük düzümi şol dilde gürleýän adamlaryň asyrlaryň dowamynda ösüşiniň önümi bolmak bilen, jemgyýetiň, medeniýetiň, ylmyň we tehnikanyň, senagatyň we oba hojalygynyň ösmegi netijesinde bolup geçýän ähli zatlary söhlelendirýär. Diliň esasyny tutýan sözlük düzüminden başga-da syýasata we ykdysadyýete, ylma, sungata, tehnika we sporta degişli adalgalar, daşary yurt sözleri, ýurtlaryň milli medeniýeti bilen baglanyşykly düşünjeleriň atlary, seýrek duş gelyän sözler, täze döreýän sözler hem öwrenilmäge degişlidir. Şonuň üçin-de işjeň sözleri, durmuşda we resmi ýagdaýda, beýleki adamlar bilen söhbetdeşlikde ulanmak, köpçülikleýin habar beriş serişdelerine dogry düşünmek üçin ýörite gural bolup sözlük hyzmat edýär. I.Galperiniň uly inlisçe-rusça sözlüğünde (M.1979) belleýşi ýaly, sözlük adamzat aňynyň toplanylan tejribäni jemlemegidir.]

Dil bilimini, esasan, daşary yurt dillerini öwrenýän talyplar üçin, sözlük gündelik işde möhüm serişdedir. Sözlük bilen işlemegi başaryan her bir adam haçan, haýsy we nähili sözlüğe seretmelidigini, haýsy sözlükden özüne gerek bolan maglumaty alyp biljekdigini mydama aňynda saklaýar. Şonuň üçin hem dil bilimi bilen iş salyşýan ähli talyplar sözlükler barada giňişleýin maglumat almalydyrlar.

[Leksikografiýa diliň sözlük düzümini ulgamlasdyrýan, belli bir tertibe getirýän we sözlükleri

düzmek bilen meşgullanýan ylym bolup, ol *lexikos* (söze degişli) we *grafo* (ýazýaryn) diýen grek sözlerinden emele gelyär.)

[Leksikologiýa boýunça okuw kitaplarynyň käbirinde leksiografiýa onuň bir şahasy hökmünde görkezilýär. Ýöne, dilçi alymlaryň köpüsiniň pikirine görä, leksiografiýa özbaşdak ylymdyr. Leksiografiýa, esasan, iki bölüme bölünýär: nazary leksiografiýa we amaly leksiografiýa. Nazary leksiografiýa häzirki zaman dilleriniň ýagdaýyny ýazyp beýan edýär, ony ylmy tarapdan barlamagyň we derňemegiň usullaryny we ýollaryny işläp düzýär. Amaly leksiografiýa gönüden-göni sözlükleri işläp düzmek bilen meşgullanýar.] Sözüň bir we köp manylylyk ýagdaýyna, manydaş we garşydaş manyly sözleriň gelip çykyşynyň taryhy ösüşiniň, frazeologik utgaşmalaryň esasy meseleleriniň nazary nukdaýnazardan çözülişine salgylanyp, amaly leksiografiýa sözlükleriň dürli görnüşlerini düzmek bilen meşgullanýar. Sözlükleriň birnäçe görnüşleriniň bolmagy ilki bilen diliň leksiografiýa nukdaýnazaryndan beýan edişiniň köp ugurlydygy hem çylşyrymlydygy bilen düşündirilýär. Sözlük düzüminiň ulgamlyk häsiýeti, onuň öz içinde toparlara bölünmegi (tematik hatarlar, semantik meýdanlar), leksik birliklerde dürli hili manylaryň bolmagy (leksik, grammatiki, frazeologik, sintaktik, konstruktiv şertlendirilen), sözüň manylarynda emosional, ekspressiw, stil alamatlarynyň ýüze çykmagy, dilde etimologiýa, polisemiýa, sinonim, antonim, omonim, giporonim ýaly hadysalaryň bolmagy, sözleriň adamlaryň ýaşaýan ýerlerine, hünärlerine, durmuş ýagdaýlaryna görä bölünmegi şol bir sözlükde sözler barada mümkin bolan ähli maglumatlary bermegi kynlaşdyrýar.

{Sonuň üçin hem her bir diliň milli leksiografiýasynda sözlükleriň onlarça görnüşleri belenilýär. Sözleriň beýan ediliş häsiýetine baglylykda sözlükler *ensiklopedik* we *lingwistik* (dilçilik) sözlüklere bölünýär. Ensiklopedik sözlükler sosial-ykdysady we tebigy ylymlar, tehnika boýunça bar bolan bilimleriň ulgamlasdyrylan toplumydyr. Şeýle sözlükler düzülen-de täze we iň täze taryhda bolup geçen ähli wakalara, täzeliklere, ösüslere, ykdysadyýetiň, syýasatyň, medeniýetiň, ylmyň we tehnikaýyň wajyp meselelerine esasy ünsi gönükdirmelidir. Ensiklopedik sözlükleriň esasy wezipesi edebiýatymyzyň we sungatymyzyň ähmiýetini, ýazyjylarymyzyň we şahyrlarymyzyň, sungat işgärlerimiziň, daşary ýurtly meşhur ylym, tehnika, medeniýet we sungat işgärleriniň döredijiliginiň terbiýeçilik işine täsirini görkezmek bilen baglydyr.] Dünýä dilleriniň köpüsinde ensiklopedik sözlükler bardyr: nemes dilinde- **Der Sparchbrockhaus (Brokgauzyň ensiklopediýasy)**; **L.Mackensen. Das grosse ABC. Ein Lexikon zur deutschen Sprache (L. Makenzeniň nemes dili ensiklopediýasy)**; iňlis dilinde – **The Britannica Book of the Year (Britaniýanyň ýyllyk ensiklopediýasy)**; **The world Book Encyclopedia (26 jiltlik dünýä ensiklopediýasy)**; rus dilinde- **Большая советская энциклопедия, Малая советская энциклопедия, Медицинская энциклопедия, детская энциклопедия. Türkmen dilinde 10 jiltlik Türkmen sowet ensiklopediýasy** çap edildi.

~ [Lingwistik (dilçilik) sözlüklerinde zat ýa-da düşünje beýan edilmeyär-de, diliň esasy birlihi bolan sözün manysy, onuň grammatiki, orfografik, orfoepik, stil taýdan aýratynlyklary anyklanylýar. Beýle sözlükler öz gezeginde bir dilli hem-de köp dilli sözlüklere bölünýär. Bir dilli sözlüklerde esasy söz şol diliň öz serişdeleri bilen düşündirilýän bolsa, köp dilli sözlüklerde sözleriň

manysy başga – daşary ýurt diliniň ýa-da birnäçe başga dilleriň kömegi bilen beýan edilýär. Şeýle sözlüklerde sözler bir dilden başga bir dile ýa-da dillere terjime edilýär, şonuň üçin hem olara başgaça *terjime sözlükleri* hem diýilýär, daşary ýurt dillerini öwrenmekde terjime sözlükleriniň ähmiýeti has-da uludyr.]

4. Häzirki zaman leksiografiýa ylmynda lingwistik sözlükler aşakdaky görnüşlerden ybaratdyr: *düşündiriş, şibe (dialekt), gepleşik diliniň, ýazyjynyň, taryhy, täze sözleriň, söz utgasmalaryň, gysgaltmalaryň we belgileriň, parasatly pikirleriň, ganatly sözleriň, atalar sözleriniň we nakyllaryň, sinonimleriň, antonimleriň, omonimleriň, frazeologizmleriň, söz ýasaýjy goşulmalaryň, daşary ýurt sözleriniň, dürs ýazuwyň sözlükleri, etimologik (sözleriň gelip çykyşynyň) sözlükleri, sözleriň ulanylys ýyggylyklarynyň, dogry geplemegiň sözlükleri, radio we teleýaýlym işgärleriniň sözlügi, ideografik (düşünjeler) sözlügi, ters sözlük (обратный словарь) we ş.m köp dürli sözlükler bolýar.*

5. **Lingwistik sözlüklere mahsus esasy düşünjeler:**

1. Sözlük (словник, Vocabular, vocabulary);

2. Baş söz (Заглавное слово; Vokabel, entry word (head word));

3. Sözlük makalasy (словарная статья, Wörterbuchartikel, entry);

4. Baş söze düşündiriş (Толкование, дефиниция, объяснение заглавного слова, Wortdefinition, word-definition);

5. Nusgalaýyn mysallar (иллюстративные, оправдательные примеры, *Gebrauchsbeispiele*, verbal illustraion);

6. Stilistik bellikler (стилистические пометы, stilistische Vermerke, stil laber);

7.Sözleriň grammatiki, gelip çykysy, ulanylys çäkleri, durmuşy gatlaklarda ulanylysy boýunça alamatlary (грамматические, этимологические, региональные, социальные признаки).]

Sözlük elipbiý tertibinde ýerleşdirilen sözleriň toplumydyr. Eger ensiklopedik sözler umumy häsiýete eýe bolýan görnüşinden başga-da, ylmyň aýry-aýry pudaklaryna bagyşlanyp düzülýän bolsa, lingwistik sözlükler hem öz gezeginde diliň içki gurluşy we ulgamy bilen baglansykly bolan her bir hadysany aýratyn beýan ediyär.[Düşündirişli sözlükler iň bir giň ýaýran sözlükleriň hataryna girýär, olarda sözleriň manylary baradaky ähli maglumatlar, grammatiki alamatlary, başga sözler bilen utgaşyp bilmek mümkinçilikleri, gepleýiş dilinde ulanylys derejesi berilýär. Şu nukdaýnazardan düşündirişli sözlügiň esasynda sinonimler, antonimler, ononimler, frazeologizmler sözlükleri hem emele gelip bilýär. Meselem, S.I.Ožegowyň rus dilinde meşhurlyk gazanan düşündirişli sözlüginde baş sözüň manysy gysgaça, ýöne şol söze düşünmek üçin ýeterlik bolan kesgitlemede açylyp görkezilýär.] Sözüň ulanylys çäkleriniň giňelýän ýagdaýy nusgalaýyn mysallar we bellikler bilen (göni ýa-da göçme manydalygy) görkezilýär. Manydaş sözlerinde olaryň düşündirilişi iň köp ulanylýan sözde berilýär. Eger sözler stil tarapdan tapawutlanýan bolsalar, ol hem ýörite bellik (ýazgy) bilen belleniýär. Garsydaş manyly sözler, eger olar söze gowy düşünmäge kömek edýän bolsalar, düşündirişiň soňunda ýerleşdirilýär. Omonimler sanlaryň üsti bilen özbaşdak sözlük makalasy edilip berilýär. Sözde çekimli sesiň ýokary sag tarapyndan basym belgisi goýulýar. Sözüň haýsy hem bolsa bir grammatiki görnüşe degişliligi hem ýörite ýazgylyr bilen aňladylýar- atlar baş düşümde, birlik sanda berilýär, soň onuň yzyndan birlik sanyň düşüm

goşulmasy we jyns görkezilýär. Işliklerde baş sözden soň häzirki zaman I we II ýöňkemedede birlik sanyň goşulmalary berilýär. Знание, -я, ср. 1. постижение действительности сознанием; наука. Важная область знания. Тяга к знанию. 2. Совокупность сведения, познания в какой-н области. Обладать знаниями. Со знанием дела.

3. *Ters (ýa-da inwersion)* sözlükleriň düzülmegi leksiografiýanyň uly üstünlikleriniň biridir. Bu sözlüklerde sözler baş harpy boýunça däl-de gutarýan harpy boýunça elipbiý tertibinde ýerleşdirilýär: ilki bilen *a*, soň *ba*, *wa*, *da* we ş.m. harplar bilen gutarýan sözler sözlükde ýerleşdirilýär. Şeýle sözlükleriň dilleri okatmakda, sözleriň ýasalsyny öwrenmekde, goşulmalaryň häsiýetini we düzümini öwrenmekde uly ähmiýeti bardyr.

Sözleriň haýsysynyň has köp ýa-da seýrek ulanylýandygyny *ýygýlyk sözlüklerinden* bilip bolýar. Beýle sözlüklerde sözüň ulanylys ýygýlygy sanlaryň üsti bilen görkezilýär.]

[Daşary ýurt dillerini öwrenýänler üçin “İňlis, nemes we ıspan dilleriniň ilkinji müň sözünüň deňeşdirme ýygýlyk sanawy” (Сравнительный частотный список первой тысячи слов английского, немецкого и испанского языков) sözlügi köp ulanylýan sözlükleriň biridir.]

İki jiltli “Uly rusça - türkmençe sözlügi” (M. 1986) 77 müňe golaý sözi öz içine alýar, “Türkmen diliniň sözlüğünde” (Aşgabat, 1962) bolsa 10 müň sözün düşündirişi berilýär.]

[Sözlük makalasýnda baş söze degişli maglumatlar berilýär, olar mysallaryň üsti bilen düşündirilýär.] Sözlük makalasynyň gurluşy onuň görnüşine baglydyr, “Türkmen diliniň sözlüğiniň” sözlük makalasynyň

gurluşyna seredip geçeliň: köne [kö:ne] 1. köp wagt geçip ýa-da köp ulanylyp sandan galan, zaýalanan. *Akjemal köne keçesini ýazyp, unas kesmäge oturdy ("Gurbansoltan eje" žurnaly). Köne bedre. Könesi bolmadygyň, täzesi bolmaz (nakyl).* 2. göç.m ýaşy könelişen ýaşy geçen, garry. *Köne adamlaryň gürrüňlerini diňlemek örän gyzykly.* 3. göç.m. Köp wagtdan bäri gelýän, has öňki, has gadymy. *Köne duşman ömür baky päk bolmaz. (N.Pomma, Saýlanan eserler). Köne ýollar topur boldy, çan boldy (Durdy Gylyç. Gosgular). Köne tanyşlar geçeni ýatlasyp, ilki gök çay içdiler, çaydan soň etli börek geldi ("Garagum" žurnaly). Heý, duruber, şuny dolanyp köne adata ynanmaz ýaly edeýin (N.Pomma. Taýlak hyzzyn).* 4. Hakyky däl, wagty geçen. *Köne bilet. Köne şahadatnama. Köne saman agtarmak-ser. Agtarmak. Aman aga çalaja gyzardy: – Agranom köne saman agtarma! ("Garagum" žurnaly).*

[“Köne” sözüni düşündirýän sözlük makalasynda görşümüz ýaly, onuň dört sany manysy bar. Her sandan soň şol many gysgaça beýan edilýär we mysal arkaly görkezilýär, onuň alnan çeşmesi görkezilýär. Manylaryň esasy manydan tapawudy ýörite ýazuw belligi göç.m (göçme many) bilen aňladylýar. Sözlük makalasyňyň soňunda belligi bilen şol söz bilen geçýän durnukly aňlatma görkezilýär.]

“Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlüginde” “Awa” sözüniň manysy şeýle düşündirilýär:

Awa (ata, ärs.sak., GTG)- дед по отцу. Awaňy wilýen däl:lsiň sen (ata); Awamyň ekdireň nüjümümüz sü (GTG); Awam ba:zardan gö:s getirdi (sak.)

“Türkmen nusgawy edebiýatynyň sözlüginde” sözlük makalasy şeýle berilýär:

Ab (p.a:b)-1) suw; 2) gözýaş; abu-ataş-suw bilen ot (огонь); aby-zemzem-Käbäniň golaýynda bolan bir guýynyň suwy; aby-zulal-dury suw, arassa suw.

Aby-zemzem suwy-çeşme bulagy (Magtymguly).

Biziň üçin talhmy aby-zulaly (Zelili).

Türkmen diliniň orfoepik (dürs aýdylys) sözlüginin sözlük makalalary göwrümi boýunça kiçidir, sebäbi olarda diňe sözün dogry okalyş, aýdylys görnüşi berilýär: abadan awada:n, abadrak a:wa:dyra:k.

Dürli dillerde sözlükleriň sözlük makalalarynyň berlişi, olarda ulanylýan şertli belgiler meňzeş bolmaýar. Nemes dilini öwrenýänler üçin ýörite çap edilen *Langensajdyň* düşündiriş sözlüginde berlen Alte (garry adam) sözünüň sözlük makalalaryna seredip geçeliň:

Al-te¹ der;-n,-n; 1 ein alter Mann Greis. 2 gespr. Pej; (von Jugendlichen verwendet) Vater: *Mein Alter hat was dagegen*. 3 gespr pej Ehemann: *Mein Alter sitzt dauernd vor dem Fernseher* NB zu 2 und 3; mst. Mit einem Possesivpronomen, nicht mit dem unbestimmten Artikel verwendet 4 gespr. pej Vorgesetzter, Chef: *Ist der A. schon da ?* NB; mst mit den bestimmten Artikel verwendet ten 5. mst wie ein Alter <reden> wie ein Erwachsener NB: *ein Alter; der Alte; den,dem, des Alten*.

Al-te² die;-n,-n; 1 e-e alte Frau Greisin ...

Al-te³ das;-n; nur Sg.,Kollekt; Dinge, Gebräuche u. Gewohnheiten aus früheren Zeiten...

Şol bir söz üç sany sözlük makalasynda berilýär, sebäbi olarda sözün soňundan san bilen olaryň omonimlerdigi bellenilýär. Her bir söz nokatlar bilen bölünýär, bu bolsa olaryň bogunlara bölünşini aňladýar. Her sözden soň onuň grammatiki häsiýeti-jynsa degişlilik, genitiw düşüminiň, ondan soň köplük sanyň

goşulmasy berilýär. Her bir özbaşdak many sanlar bilen bölünýär. Sandan soň many gysgaça beýan edilip, ≈ belgisinden soň sinonim-manydaş söz berilýär, *gespr* ýazuw belligi şu manynyň, esasan, gepleşik dilinde ýüze çykýandygyny aňladýär. Her mana ýörite mysallar, gerek ýerinde (NB) aýratyn bellik, düşündiriş edilýär. *Oxword Advanced Learner's Dictionary*- sözlügi inlis dilini öwrenmekde halkara möçberinde meşhurdyr, onuň sözlük makalalarynda her bir sözün manylary aýratyn düşündirilýär, olaryň nähili we nirede ulanylýandygy mysallar arkaly görkezilýär; omonimler tapawutlandyrylýar: bear¹ [bea(r)] n 1, a large heavy wild animal with thick fur: *a polar bear* o *a grizzli bear*. picture 2, (*finance*) a person who sells stocks, shares, etc, hoping to buy then back later at lower prices: *a bear market* (ie a situation in which share prices are falling rapidly and are therefore attractive to such people). Compare Bull 3, see also Teddy Bear.

v bearish /bearis/ adj (finance) showing, causing or ewpecting a fall in the prices: a* bearish view of investment prospects o *The equity market is becoming increasingly bearish*. Compare BULLISH.

bear- hug n an act of holding sb strongly and tightly in one's arms: *He gave me a friendly bear- hug*.

Bear² (bea(r)) v (pt bore (bo:(r))/; ff borne /bo:n/ 1 to show

u [Sözlük makalalaryndan görnüşi ýaly, her bir sözün aýdylysy, ýagny okalyşy berlenden soň, onuň grammatiki häsiýeti, haýsy söz toparyna degişlidigi belleniýär, gerek ýerinde suratyň üsti bilen hem görkezilýär. Terjime sözlükleriniň sözlük makalalarynda sözleriň manylarynyň beýan edilişi, düşündiriş

sözlükleri bilen deňeşdireniňde gabat gelmeýär, sebäbi sözler terjime edilende olaryň başga sözler bilen utgasmagy netijesinde täze özbolusly many öwürgini peýda bolýar.]

Meselem, “Türkmen diliniň sözlüğünde” (Aşgabat, 1962) “köne” sözünüň 4 sany manysy tapawutlandyrylan bolsa, Türkmençe- rusça sözlükde (M.,1968) bu sözün 11 sany terjime edilen manysy berilýär:

Köne [kö:] 1) старый изношенный; ~ bedre старое ведро; ~ köwürş изношенные туфли; ~ siz täze bolmaz, ýamansyz ýagşy bolmaz посл. без старого нет нового, без плохого- доброго; 2) ветхий, обветшалый, пришедший в негодность; ~ jaý ветхий дом; 3) давний, старый; ~bergi старый долг; ~ waka давний случай; dostuň ~ si ýagşy – donuň täzesi посл. Друг хорош старый, а халат- новый; 4) старый, устаревший, недействительный, негодный; ~ (пропуск) старый пропуск; ~ elipbiý старый алфавит; 5) старинный замок; 6) бывший, прежний; ~ başlyk бывший начальник; 7) старый; давно минувший; ~ wagtlarda в старые времена; 8) опытный, бывалый; ~ işgär опытный работник; 9) старый, не свежий; ~ gazet старая газета; ~ hoz старые орехи (орехи урожая прошлого года); 10) старый, достигший старости; ~ adam старый человек; 11) старый, отживший; ~ pikirli adam человек, придерживающийся старых взглядов;

◇ ~ saman agtarmak ворошить старое, напоминать кому-л. о прошлом (букв. Ворошить старую солому).

Sözlük makalasýndan görnüşi ýaly, terjime sözlüğünde-de durnukly söz düzümi berlip bilinýär, sözleriň basymy goýulýar.

Daşary ýurt dilleri bilen türkmen diliniň terjime sözlükleri gynansak-da heniz ýeterlik däldir. “Inlisçe-türkmençe sözlük” A.Almämmedow we R.Nazarow, “Nemesçe-türkmençe sözlük” K.Agaýew, B.Ýagmyrow we A.Rozygeldiýew tarapyndan taýýarlanyldy, olarda diňe sözleriň ýönekeý terjimesi berilýär:

olive [oliv] 1.p. zeýtun: 2. a. sargylt- ýaşyl reňk;
absetzen vt 1. (işden) çykarmak 2. satmak.

23 mün sözi öz içine alýan “Fransuzça-rusça we rusça-fransuzça” sözlügi esasan, ýönekeý tekstleri terjime etmek üçin niýetlenilendir, onda elipbiý tertibinde ýöriteleşdirilýän sözleriň terjimesi, otur arkaly sinonimler (manydaş sözler), rim sanlary bilen omonimler, durnukly aňlatmalar berilýär:

Avant I 1.prep.перед, до, ранше, прежде. 2. adv. далеко, глубоко en ~ вперед, впереди; avant II m вперед, впереди.

¶ [Terjime sözlükleriniň makalalary bir diliň sözleriniň aňladýan manylaryny, stil aýratynlyklaryny başga bir diliň serişdeleri bilen aňlatmaklyga gönükdirilendir.]

Türkmenistanyň Garassyzlyk, Bitaraplyk almagy bilen, ýurdumyzyň daşary ýurtlar bilen gatnaşygy barha giňelýär. “Açyk gapylar” şýýasaty netijesinde ýurdumyza dünýäniň dürli künjeginden myhmanlar gelýär. Hut şu babatdan-da türkmen we daşary ýurt dilleriniň sözlüklerini düzmeklik häzirkî döwrüň dilçileriniň esasy uns berýän meselesine öwürülmelidir.

Leksiografiýa ylmy häzirkî zaman dil biliminiň esasy pudaklarynyň biri bolmak bilen diliň ähli baýlyklaryny nesilden-nesle, arkadan-arka geçirmekde ägirt uly ähmiýete eýedir.

Grammatika barada umumy düşünje

Biziň dilimiz özara baglanysykly bolan köp sanly birliklerden ybaratdyr. Eger-de fonetikada esasy birlik bolup fonemalar çykyş edýän bolsa, leksikologiýanyň in esasy birliги bolup sözler hyzmat edýär. Diliň bu birlikleri öz-özünden, aýratynlykda alnanda düşnükli bolmaýar: **Meniň kitabym**, **моя книга** diýen söz düzüminiň düşnükli bolmagy üçin *men*, *kitap*, *я*, *книга* sözlerini gepleşikde şol durşuna ulanmak ýeterlik dälidir. Sebäbi bu sözleriň täze şekilleri, olaryň arasynda täze gatnaşyklar ýüze çykmaly.

Şeýlelikde, fonemalar birleşip morfemalary, morfemalar – sözleri, sözler – söz düzümlerini, söz düzümleri bolsa sözlemleri, sözlemler gepleşik dilini emele getirýär.¹ Sözleriň arasynda emele gelýän gatnaşyklar, olaryň gurluşynyň üýtgeýşi, söz düzümleriniň we sözlemleriň görnüşleri grammatika tarapyndan öwrenilýär. |

Grammatika adalgasy gadymy ýunan (grek) dilinden alnan *grammatike techne* sözlerinden emele gelip, *hat sungaty*, *ýazyp bilmek sungaty* diýen manyny aňladýar (“*gramma*” sözi harp diýen manyny berýär). Grammatika adalgasyna häzirki zaman dil biliminde iki hili düşündiriş berilýär:

1. Dil biliminiň bir sahasy, taglymat;

2. Diliň grammatiki gurluşy, ýagny şol taglymatyň öwrenýän predmeti, obýekti.

Grammatika iki bölümden ybarat bolýar:

1. Morfologiýa. 2. Sintaksis.

Morfologiýa sözleriň üýtgeýiş düzgünlerini, şol bir sözüň dürli grammatiki şekilleriniň döreýiş usullaryny, onuň manylaryny açyp görkezmekligi, şeýle hem söz toparlarynyň emele gelsini, olaryň aňladýan manylaryny öwrenýär.

Sintaksis öz gezeginde sözleriň dürli hili üýtgemekleriniň netijesinde emele gelýän söz utgaşmalarynyň we sözlemleriň gurluşyny öwrenýär.

Diliň grammatikasynyň özboluşly aýratynlyklarynyň biri onuň kesgitli däldigidir, şu häsiýeti hem oňa düşünmekligi kynlaşdyrýar.

Grammatika aýratynlykdan umumylygy, dürlülükden meňzeşligi, durnuksyzlykdan durnuklylygy gözläp tapýar, emma näme üçin şeýle ýagdaýyň bolýandygyny kesgitlemek onuň wezipesine girmeyär. Käbir nukdaýnazardan grammatikanyň morfologiýa we sintaksise bölünmegi belli bir derejede onuň düýp mazmunyny doly aňlatmaýar. Sebäbi, sözleriň şekilleriniň üýtgemegi netijesinde emele gelýän grammatiki manylar diňe şu şekiliň sintaktik ähmiýetini göz önünde tutaňda doly açylyp görkezilýär. Eger-de olary söz düzümlerinde we sözlemlerde ulanylan ýagdaýynda derňemesen, onda manylar doly düşnükli bolup bilmez.

2/Grammatika ylmynyň predmeti sözüň, söz düzümleriniň we sözlemleriň gurluşyny, söz toparlaryny öwrenmek bilen baglydyr. Her bir söz asyl sözden, söz ýasaýjy goşulmalardan, affikslerden, söz üýtgediji goşulmalardan ybarat bolýar: *iş-çi-ler-iň, bi-kär-den; пуч-к-а, ну-пуч-уть, пуч-н-оў; Ver'ständ-ig-ung, marsch-ier-t, ab-duct, un-friend-ly, read-s;*

Söz düzümleri sözlerden ybarat bolup, olaryň gurluşy sintaktik baglanysygyň häsiýetine-düzmeliligine ýa-da eýerjeňlidigine bagly bolýar:

Türkmen dilinde: kitabyň sahypasy, demir gapy, sonarly ýerler, çalt okamak;

Rus dilinde: страница книги, золотое кольцо, красное и черное, желание нравиться, громко читать;

İňlis dilinde: busy life, in the corner, new books, to run a car, as good as that, men and woman;

Nemes dilinde: grosses Zimmer, Mann und Frau, heute abend, unter der Erde, reich an Baumwolle, mein Buch, sehr gut, in die Uni gehen;

Sözlemin gurluşy onuň düzümindäki baş agzalaryň – eýäniň we habaryň, şeýle hem aýyklaýjy agzalaryň – aýyrgyçlaryň we doldurgyçlaryň özara baglansygy, olaryň haýsy sözler bilen aňladylýandygy bilen düşündirilýär.

Men gyzykly kitap okadym. Men her gün gyzykly kitap okaýaryn. Sözün manysynyň dürli görnüşlerde bolýandygy hakynda öň belläp geçipdik. *Leksiki many* sözün aňladýan mazmuny bilen gönüden-göni bagly bolýar, her bir leksiki many diňe bir söze degişli bolýar. Dürli dillerde söz ýasalanda belli bir topara degişli bolan many emele gelip biler. Meselem: türkmen dilinde *-cy, -çi* söz ýasaýjy goşulmasy (*iş-çi, barlag-cy*), rus dilinde *-ëp, -ep* (*зрум-ëp, куч-ep*), nemes we iňlis dillerinde *-er* suffiksi (*Lehr-er, teach-er*) atlaryň uly toparynyň ýasalmagyna gatnaşýar we şol bir söz ýasaýjy manyny aňladýar. Manynyň şunuň ýaly görnüşinden başga, dilde *grammatiki many* diýen düşünje hem bolýar.

⁵ **Grammatiki many** sözleriň ýa-da söz şekilleriniň giden bir toplumy üçin umumy, diňe şol topluma degişli bolan manydyr. Onuň düýp mazmunyna düşünmek üçin, geliň, sözleriň aýry-aýry toplumlaryna ser salyp göreliň: 1) *bahar, agac, adam, cöl, dag, deňiz, kitap*; 2) *okamak, gülmek, akmak, işlemek, ylgamak, güllemek, gitmek*; 3) *gowy, beýik, gyzykly, täze, ýagly, gyzyň, tozanly*; 4) *baharyň, agaja, adamy, cölden, dagda*; 5) *okaýasyň, okaýaryn, gülmeýär, işleýäris, ylgaýarsyňyz*. Birinji topardaky sözleriň hemmesini bir zat ýagny bir grammatiki many birleşdirýär, sebäbi ol sözleriň hemmesi

predmeti, zady aňladýarlar. Ikinji we üçünji topary düžýän sözleriň hem diňe bir umumy grammatiki manylary bar: olaryň birinjileri gymyldy-hereketi aňlatsalar, beýlekileri hil gatnaşyklaryny aňladýar. Atlar öz aňladýan predmetleriniň, zatlarynyň özbaşdaklygyny, olaryň hersiniň öz alamatlarynyň bardygyny görkezýär, işlikler göni ýa-da göçme manysynda herekete gelip biljek predmetleri häsiýetlendirip bilýär. (*Bahar gelýär, agaclar gülleýär, adamlar satlanýar.*) Sypatlar bolsa predmetiň hilini anyklaýar, elbetde hil düşünjesi dürli görnüşde bolup biler, emma grammatika üçin ol umumy häsiýetlendirýän düşünje bolup galýar. Dördünji topardaky sözler bir düşümde gelýän bolsa, başınji hatardaky sözleriň her haýsy belli bir yönkemede gelýär.

⁶ Şeýlelikde, eger “baharyň” diýen sözüň eýelik düşümiň birlik sanynda gelýändigine göz ýetirip, şu düşümde ýene ýüzlerçe, münlerçe atlary üýtgedip boljakdygyny bilip bolar, ol sözleriň ählisini bir grammatiki many, ýagny eýelik düşüminiň birlik sany özünde birleşdirýär. Edil sonuň ýaly “okaýaryn” sözüniň häzirki zamanyň birinji yönkemesiniň birlik sanyndaky grammatiki manysy, ondan başga birnäçe söz üçin şol bir umumy many bolup galýar. Grammatiki manynyň esasy görkezijileri bolup, düýp sözler we morfemalar, ýagny sözüň many aňladýan bölekleri hyzmat edýär. Olar dilleriň hemmesinde birmeňzeş bolmaýar. Grammatiki manyny aňlatmagyň esasy serişdesi bolup türkmen, türk, özbek, rus, inlis, nemes we şulara meňzeş dillerde düýp söz däl-de grammatiki görnüşleri emele getiriji affiksler we goşulmalar hyzmat edýär. Yöne, şeýle affiksler we goşulmalar diňe söze goşulyp gelenlerinde belli bir grammatiki manyny aňladýar, olar özbaşdaklykda bu häsiýetlerini ýitirýär.⁶

Kömekçi sözler (baglaýjy kömekçiler, artikller, predloglar, baglaýjy işlikler) hem grammatiki manyyny görkezijiler bolup çykyş edip bilerler. Eger-de türkmen dilinde artikl, predlog ýok bolsa nemes, inlis, fransuz dillerinde düşümiň manylary, köplenç, artiklleriň we predloglaryň üsti bilen aňladylýar. ³

Nemes dilinde: *dem Kind (Dativ düşümi) (çaga);*

Inlis dilinde: *the book of my friend- meniň dostumyň kitaby* (eýelik düşüm of predlogyň üsti bilen aňladýar).

Fransuz dilinde: *sur le table- stolun üstünde* (üstünde diýen düşünje sur predlogyň üsti bilen berilýär.)

Rus dilinde jyns aňladýan goşulmasynyň bolmagy bilen, her bir jynsa degişli atlara goşulýan goşulmalar hem üýtgeşik bolýar (девочка, окно, поезд), düşümleriň manylary hem, köplenç, diňe predloglaryň üsti bilen aňladylýar (яблоко для девочки, пою о родине). Eger türkmen we rus dillerinde sözleriň tertibiniň grammatiki many aňlatmakda uly ähmiýeti bolmasa-da, nemes, fransuz, inlis we käbir beýleki dillerde olaryň ähmiýeti uly bolýar:

Nemes dilinde: *er ist Student* (habar sözlemi) *Ist er Student?* (sorag sözlemi);

Inlis dilinde: *he is a student* (habar sözlemi) *is he a student?* (sorag sözlemi);

Fransuz dilinde: *Il est etudiant.* (habar sözlemi) *est-il etudiant ?* (sorag sözlemi);

Türkmen dilinde *gys sowuk geldi; sowuk gys geldi; geldi sowuk gys;* ýaly sözlemlerinde mazmun üýtgeşikligi duýulmagy mümkin, ýöne sözlemlerde grammatika nukdaýnazardan hiç hili üýtgeşiklik ýokdur. Rus dilinde şeýle ýagdaýlar duş gelýär: *Мать любит дочь. Дочь любит мать.*

Nemes, inlis dilinde sözlemde sözleriň tertibiniň üýtgedilmegi, sözlemiň bozulmagyna getirýär, sebäbi birinji ýerde sözlemiň eýesi, ikinji ýerde habary, üçünji ýerde aýyklaýjy agza gelmeli, elbetde, olaryň käbir ýagdaýlarda ýerleriniň çalyşmagy ähtimaldyr, ýöne habaryň ikinji ýerde gelmegi hökmanydyr.

Grammatiki many äheňiň (intonasiýanyň) üsti bilen hem aňladylýar. Meselem inlis, nemes, fransuz dillerinde düzüminde sorag sözi bolmadyk sorag sözlemleriniň soňunda äheň ýokary galyp gutarýar. Wýetnam, hytaý, Alýaskanyň käbir indeý taýpalarynyň dilinde diňe bir sözlem belli bir äheň bilen aýdylman, sözleriň manylary hem äheňiň üsti bilen tapawutlandyrylýar. Üýtgeýän basymly dillerde sözleriň grammatiki manylary basym bilen hem aňladylýar. Meselem, rus dilinde во'рон (baş düşüm, birlik san, erkek jynsynda) sözünde basym ikinji boguna düşse, во'ро'н (ýeňiş düşüm, köplük san) sözünde birinji boguna geçýär (ру'ки – руки', до'ма-дома', го'род-города'). Rus dilinde käbir morfemalar basymyň serişdesi hökmünde öňe çykýar: -ение, -инк-, -тельн we ş.m.

Her bir grammatiki görnüş özbaşdak bir grammatiki manydyr: *rus dilindäki* окно, *nemes dilindäki* das Fenster sözlerinde şol bir wagtyň özünde birnäçe grammatiki many bar diýip bellemek bolar: 1) ät (predmeti aňladýar, umumy kategoriýa aňladýan predmet manysy). 2) baş düşüm; 3) birlik san; 4) bitarap jyns (нойтрум). Grammatiki manynyň her bir elementine *grammema* diýilýär. Meselem, “birlik san” grammemasy, “aýal jynsy” grammemasy, “baş düşüm” grammemasy we ş.m. Grammatiki manylar sözleriň özara gapma-garşy goýulmagy bilen ýüze çykýar, şol gapma-garşylyklar bolsa özbaşdak zygiderlilik bolan ulgamy döredýär,

şeýle ulgamlara, ýagny grammatikalaryň toplumyna bolsa *grammatiki kategoriýalar* diýilýär: düşüm kategoriýasy; san kategoriýasy; ýöňkeme kategoriýasy we ş.m. Diliň adamlara hyzmat edip ösmeginiň netijesinde dürli sözlerde, leksiki manylarda täze umumy alamatlary ýüze çykarýar, ol alamatlar bolsa sözleriň aňladýan predmetleriniň, hadysalarynyň gymyldy-hereketleriniň häsiýetleri bilen baglydyr. Şeýle umumy alamatlar bolsa grammatiki manylaryň üsti bilen kadalaşdyrylýar.

2 Grammatiki manyny formal görkeziji bolan her bir söz ýasaýjy goşulma (affiks) ýa-da söz üýtgediji goşulma sözüň iň kiçijik bölegi bolup hyzmat edýär. Morfologiýada şeýle kiçijik bölekleri *morfema* diýip atlandyrylýar. Morfema bolsa diliň many aňladýan iň kiçi bölegidir: ' /

Türkmen dilinde: okamak, okujy, okuwçy, okuwçylar, okalga; /

Rus dilinde: учить, учитель, учение, научить;

Nemes dilinde: Schule, Schüler, Schülerin, schulisch;

İnlis dilinde: teach, teachable, teacher, teaching;

Fransuz dilinde: d cider, decision, d cisif;

Morfema adalgasy meşhur dilçi **I.A.Boduen de Kurtene** tarapyndan ylmy dolanyşyga girizildi (I.A.Boduen de Kurtene. Избранные труды по общему языкознанию, т. 1. М. 1963, 182-nji sah.). Ilkibaşda morfema hökmünde sözüň iň kiçi many aňladýan bölekleri – prefiks (sözüň önünden goşulýan goşulma), suffiks (sözüň soňundan goşulýan goşulma), asyl söz we goşulma kabul edilipdir. Şeýlelikde, morfema hem sesden, hem manydan ybarat bolan iki taraplaýyn birlik hökmünde aňladyp bilmekde-de, mazmunda-da üýtgäp

bilýär. Ý.S.Maslow “Dil bilimine giriş” okuw kitabynda aňladyp bilmek nukdaýnazaryndan morfemanyň üýtgemegini “*Eksponentiň üýtgemegi*” diýen adalga bilen aňladýar we rus dilinde işligiň önünden goşulýan *над* - goşulmasynyň (prefiksiniň) *над-*, *нат-*, *надо* - görnüşlerinde *надрежу*, *настрою*, *надорван*, *надорву* sözlerinde çykyş edýändigini görkezýär. (Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М. 1987, 133-nji sah.).

2 Belli bolşy ýaly, sözün düzümindäki morfemalar üç görnüşe bölünýär: *asyl söz* (корень), *düýp söz* (основа) we *affiksler* (söz ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar.)

Asyl söz morfemasy sözün üýtgemeyän bölegi bolup onuň esasyny düzýär. Düýp söz morfemasy sözün söz üýtgediji goşulmalaryndan beýleki bölegidir, düýp söze asyl söz hem söz ýasaýjy goşulmalar (affiksler-prefiksler we suffiksler) girýär, olar sözün ähli grammatiki görnüşlerinde üýtgemän gaýtalanyp durýar. Affiksler, ýagny söz ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar diliň grammatiki serişdeleriniň in esaslarynyň biridir, olar täze sözleri ýasamakda ulanylýar we sözleriň arasyndaky gatnaşyklary hem aňladyp bilýär. Sözleriň bölekleri bolup gelýän morfemalara *segment* (bölekleyin) morfemalar diýilýär:

Türkmen dilinde: iş-çi-ler-iň-ki-de, nä-tan-yş-lar;

Rus dilinde: пре-по-да-ва-тель-ниц-а, за-мас-ки-ро-ван-ным;

Nemes dilinde: Be-an-sruch-ung, Ver-brech-en-s-be-kämpf-ung;

Inlis dilinde: state-ment, un-answer-ed;

Fransuz dilinde: pre-voir, genti-ment.

Käbir dillerde *nol* ýagny ýok morfemalar diýen düşüňjäni hem ulanýarlar. Nol morfema hakykat ýüzünde grammatiki manyny görkeziji serişde bolup

sözün özünde gabat gelmeyär, yöne şeýle-de bolsa onuň haýsy hem bolsa bir grammatiki manyny aňladýandygy duýulýar.³ Şeýle morfemalar, esasan, rus dili üçin mahsusdyr. Meselem: birlik sandaky *беда, дело* sözleri köplük sanda düşümde (родительный падеж) *бед, дел* görnüşinde gelip bilýär, bu ýerde görnüp duran köplük sanyň düşüm goşulmasy ýok, emma şu düşümiň grammatiki manysy duýulýar. Morfemalaryň başga bir görnüşine *suprasegment morfemalar* diýilýär. **Ý. Maslowyň** belleýşi ýaly suprasegment morfemalar gepleýişniň akymynda beýleki bir morfema bilen bilelikde ýüze çykýar, ol beýleki segment morfemasyna goşulýan ýaly bolup gelýär. (Ю.С.Маслов. Введение в языкознание М. 1971, 176-njy sah.). Başga bir rus dilçisi **W.I.Koduhow** hem, şu adalgany ulanýar, şeýle morfemalar *за'мок-замо'к, сте'ны-стены'* ýaly sözleri we olaryň görnüşlerini tapawutlandyrýarlar (В.И.Кодухов. Введение в языкознание М. 1979, 235-nji sah.). Şeýlelikde, basymyň üýtgemegi, fonemalaryň gezekleşmegi, morfemalaryň yzygiderlilik tertibiniň üýtgemegi netijesinde *suprasegment* morfemalar bölünýärler:

Rus dilinde: стар- p sesi ýumşamadyk, старят- p sesi ýumşaýar;

Nemes dilinde: fallen-gaçmak; fällen-(kesip) ýykmak;

İnlis dilinde: mouse (maus)-syçan; mouse (mauz)-syçan tutmak; progre'ss-öňe gitmek, ösmek; pro'gress-öňe gidiş, ösüş;

^{1, 4} Grammatiki manyny aňlatmak üçin ulanylýan ownuk bölekler, predloglar, artikiller ýaly kömekçi sözleri hem morfemalar diýip atlandyrýarlar.

Ýokarda agzalyp geçilişi ýaly, rus dilinde işligiň önünden goşulyp gelyän над- prefiksi *надрежу, надстрою, надорван, надорву* ýaly sözlerde над-, *нат-, надо-, нада-* görnüşlerinde çykyş edýär. Şeýle görnüşler над- morfemasynyň bölünmegi bilen düşündirilýär, olar manylarynyň umumylyklary bilen özara birikýärler.

- Eger-de rus dilinde *ручка, головка* sözlerini *родительный* düşümde köplük sanda üýtgetsek, -к- suffiksiniň önünden çala eşidilýän (о) we (е) çekimli sesleri peýda bolýar (головок, ручек), şu sesler hem görnüşü boýunça goşmaça görkezijiler bolup hyzmat edýär. Amerikaly dilçiler morfemalaryň üýtgemegi netijesinde emele gelyän şeýle görnüşleri *allomorflar (allomorfemalar)* diýip atlandyrýarlar. Rus dilinde şeýle hadysa *morfemalaryň omosemiýasy* diýen adalga bilen atlandyrylýar. Morfemalaryň omosemiýasy birmeňzeş manyly, manydas morfemalardyr, meselem, rus dilinde *сужу, ем* sözlerinde dürli, ýöne şol bir grammatiki manyny (häzirki zaman, birinji ýöňkeme, birlik san) aňladýan goşulmalar, iňlis dilinde *cows* we *oxen* sözlerindäki omosemiýa postfiksleri, *work-worked, take-took* sözlerindäki omosemiýa morfemalarydyr. Aýdylyşy boýunça gabat gelyän, emma manysy boýunça tapawutlanýan morfemalar nemes we iňlis dillerinde hem duş gelyär: 4 //

Nemes dilinde: -t goşulmasy *ihr schreibt* (ikinci ýöňkeme, köplük san) we *er schreibt* (üçünji ýöňkeme, birlik san);

Iňlis dilinde: -t *leapt* we *shalt* sözlerinde;

Rus dilinde: -а goşulmasy *стола* (родительный падеж), *жена* (именительный падеж, женский род) sözlerinde; -ин suffiksi *жемчужина, холодина, вершина* sözlerinde.

Käbir ýagdaýlarda morfemalar görnüşinde gaýtalamalar hem bolup biler, ýöne olar haýsy hem bolsa bir grammatiki many bilen hökman baglanysykly bolmalydyr. Türkmen dilinde *çalt-çalt ýöräp gitdi*, rus dilinde *сине-сине небо* söz birleşmelerinde sözün gaýtalanmagy netijesinde onuň aňladýan manysynyň depgini has güýçlenýär. Malaý dilinde sözleriň gaýtalanmagy arkaly köplük san emele getirilýär *orang-adam, orang-orang-adamlar*. Ýöne grammatiki morfemalardan emosional gaýtalanmalar tapawutlandyrylmalydyr:

Türkmen dilinde: hytdy-pytdy, gütde-gütde;

Rus dilinde: тят-ляп, тары-бары;

Nemes dilinde: Mischmasch-garysyk-gatysyk, Wirrwarr-bulaşyklyk;

Fransuz dilinde: p le-m le-her hili bolgusyz zat, rififi-dawa-jeňjel, ýumruklaşma. Bular morfema bolup bilmez.

✓ Dilde morfemalaryň ähmiýeti örän uludyr, sebäbi olaryň gatnaşmagynda sözleriň bize belli bolan leksiki manylary aňladylýar, sözleriň grammatiki manylary emele getirilýär. Olaryň gatnaşmagynda söz özüniň grammatiki keşbini üýtgedýär, ýagny düşümde, ýöňkemedede, jynslarda üýtgeýär. Şeýlelikde, morfema-sözleriň deňeşdirilmegi arkaly ýüze çykýan, bölünmeýän in kiçi many aňladýan bölegidir.

Her bir dilde in esasy morfema bolup asyl söz hyzmat edýär, sebäbi onuň aňladýan manysy sözün leksiki manysy bilen gabat gelýär. Asyl söz many aňladýan sözün düýp mazmunyna düşünmek üçin ulanylýan esasy merkezidir, onuň manysyny kesgitleýän we has anyklaşdyrýan beýleki morfemalaryň ählisi onuň bilen

bile ulanylýar. Türkmen dilinde *kär* asyl sözi *bikär*, *bikäriň*, *bikärden*, *bikärlär* ýaly sözleriň esas_ы emele getirýär, şonuň üçin hem onuň aňladýan manysy beýleki dürli grammatiki manylarda hem gaýtalanyp gelyär.

Rus dilinde: ход, ходитъ, находитъ, ходкий, ходовой, ходок;

Nemes dilinde: stehen, verstehen, verständlich;

İňlis dilinde: know, knowable, knowingly, knowledge, known, unknown;

Fransuz dilinde: savon, savonnage, savonner, savonnerie, savonneux;

Mysallardan görnüşi ýaly, asyl sözün öňünden, hem-de soňundan özbaşdak grammatiki manyly başga morfemalar goşulyp gelyär. Olar iki hili bolýar:

1) *asyl söz morfemasynyň manysyny üýtgedip bilýän*, söz ýasaýjy goşulmalar; 2) *asyl sözün manysyny üýtgetmän, diňe sözün grammatiki manysyny üýtgedýän-söz üýtgediji goşulmalar*. Söz ýasaýjy goşulmalar, eger olar asyl sözün öňünden goşulyp gelseler, rus dilinde *приставка*, nemes, iňlis we beýleki dillerde *prefiks*, eger asyl sözün yzyndan goşulyp gelseler, dilleriň köpüsinde *suffiks* adalgalary bilen aňladylýar. Asyl söz morfemasyndan beýleki morfemalara *affiksler* diýilýär (latynça affiwus-birleşdirilen). Sözde gelýän orunlaryna laýyklykda affiksler prefikslere, suffikslere (postfikslere) we infikslere bölünýär. *Prefiks* (latynça praefiwum-öňünden berkidilen)-asyl sözün öňünden goşulyp gelýän söz ýasaýjy goşulmadyr, morfemadyr. Türkmen dilinde şeýle morfemalaryň başga dilden alnan görnüşi gabat gelyär: *bikanun*, *ňämälim*, *ňdtanyş*, *biwepa*. Rus, nemes dilleri prefikslere örän baýdyr: *над-*, *при-*, *за-*, *от-*; *ver-*; *auf-*; *an-*; *zu*. Prefiksler asyl sözün manysyny

düýpgöter üýtgedýär: nemes dilinde *stehen-durmak* diýen manyny, *verstehen-düşünmek*; rus dilinde *ходитъ-ýöremek*; *находитъ-tapmak* manysyny aňladýar.

Asyl sözüň yzyndan goşulyp gelyän morfema *suffiks* diýilýär. Türkmen dilinde bu adalga, esasan, söz ýasaýjy goşulma diýip atlandyrylýar: *iş+çi, okuw+çy*. Suffiksler rus we nemes dillerinde örän köp duş gelýär: *свидетель, садовник, автомобилист, вода; Freundschaft, Gutnachbarlichkeit, Studentum*.

Suffiks we ondan soň gelyän goşulma, köplenç, *postfiks* adalgasy bilen atlandyrylýar. Käbir dillerde asyl söze goşulyp bilýän morfemalar hem bolýar, olara - *infiksler* (latynça infiwus-goşulan, girizilen) diýilýär. Infiksler gadymy grek we latyn dillerinde hem bolupdyr. Latyn dilinde: *findere-aýyrmak, döwmek* häzirki zamanda *findo- aýyryýaryn*, öten zamanda *fidi-aýyrdym*.

Şu görnüşleri deňeşdireniňde *findo* sözünde -*n*-infiks görnüşinde gelyär. Iki sany asyl sözi baglanyşdyrjy affikse *interfiks* diýilýär: *лесоруб (-o-), Bauersfrau(-s-), Bauernstube(-n-)* we ş.m. Ýokarda agzalyp geçilişi ýaly, dildäki hyzmatlaryna görä affiksler söz ýasaýjy we söz üýtgediji morfemalara bölünýär. Söz ýasaýjy affiksler asyl sözüň leksiki manysyny üýtgedýärler we täze bir sözi emele getirmek üçin ulanylýar: *sag, saglyk, näsag, sagaldyş, sagalma, sagaltma*; *ниже, нижний, низ, низкий, низина, низложение, принизить, приниженность, принижение*.

~ Söz üýtgediji affiksler sözüň leksiki manysyny üýtgetmeýär, olar diňe şol bir sözüň dürli grammatiki görnüşlerini ýasamak üçin ulanylýar: *okamak, okaýaryn*,

okaýarsyň, okaýar, okaýarlar, okapdy, okady; чумаю, чумаешь, чумаем, чумаете, чумают, чумали.

Käbir dillerde şol bir affiks bir wagtyň özünde hem söz ýasaýjy, hem-de söz üýtgediji morfema bolup hyzmat edip bilýär: ²

Rus dilinde: жена (-a aýallyk jynsynda atlar ýasalanda goşulýar); города (-a- atlaryň köplük sany emele getirilende goşulýar) крепа-(berkidiji), (скрепить) -a söz ýasaýjy morfema;

Nemes dilinde: Bilder (suratlar)- *-er* köplük sanyň goşulmasy, Lehrer-(mugallym)-*-er* söz ýasaýjy suffiks;

Türkmen dilinde: düzetmek, düzetme (işligiň buýruk şekili), düzetme (at), okama (*ma*-işligiň buýruk şekiliniň goşulmasy), pugtalandyrmak, tassyklama (*-ma* at ýasaýjy goşulma).

Suffiksler, käbir ýagdaýlarda prefiksler hem, diňe bir söz ýasaýjy morfema bolup hyzmat etmän, sözün täze grammatiki manylaryny-da emele getirmäge gatnaşýar: *чумал-прочумал; красивый-красивее; lesen-gelesen; machen-gemacht;*

Mysallardan görnüşi ýaly, rus dilinde *по-* prefiksi, *-л* suffiksi öten zamanda bolup geçen hereketi aňlatsa, *-му* suffiksi işligiň nämälim şekilini, *-е* suffiksi bolsa sypatyň deňeşdirme derejesini emele getirýär. Nemes dilinde Partizip II (ikinci orňak işlik) şekili *ge-* prefiksiniň we degişli goşulmanyň kömegi bilen ýasalýar.

Grammatikanyň morfologiýa bölümi **fonologiýa** fonemalar baradaky ylym bilen belli bir derejede baglanyşyklydyr. Dil biliminiň morfologiýa bilen fonologiýanyň arabaglanyşygyny öwrenýän bölümine **morfonologiýa** diýilýär.

Morfonologiýa fonologiýanyň serişdelerini ulanmak, morfemalaryň we sözleriň fonemalar düzümini

anyklamak bilen morfologik üýtgeşmeleri aňladyp bilýär. Meselem, rus dilindäki *вод-а* sözünde *о* sesiniň aýdylyşyny, şu sözün *дательный-предложный* düşümlerinde *воде* görnüşindäki *о* sesiniň aýdylyşy bilen deňeşdirseň olaryň tapawudyny aňmak kyn däl. Diýmek, *вод-* asyl söze morfologik serişde bolan *-е* goşulmasynyň goşulmagy bilen, alynky hatar çekimli sesiň önünden gelýän *о* sesi ýumşaýar, şeýlelikde, morfologik serişdäniň täsir etmegi bilen, fonemanyň aýdylyşy üýtgeýär. Morfonologiýa bir morfemanyň düzümindäki fonemalaryň üýtgemegini öwrenmek bilen olaryň gurluşyny has takyk kesgitleýär: *друг-другья-дружить*; *рука-ручка*; Şeýle hem morfonologiýa morfemalaryň dürli görnüşleriniň fonema düzümini, olary tapawutlandyrmagyň usullaryny öwrenýär. Meselem, dünýä dilleriniň köpüsinde asyl söz morfemalary affiksaly morfemalardan, işligi emele getirýän asyl sözler bolsa, atlary we çalyşmalary emele getirýän asyl sözlerden tapawutlandyrýar. Täze sözleriň we görnüşleriň ýasalmagynda morfemalar beýleki morfemalar bilen birleşip bir yzygiderlik emele getirenlerinde üýtgeşmelere sezewar bolýar, morfemalaryň sepinde hem dürli hadysalar bolup geçýär. Morfemalaryň birleşip sözleri emele getirmeginiň barşynda, onuň gurluşynda üýtgeşiklik bolup geçýär, şeýle üýtgeşiklik şol morfemany düzüýän fonemalaryň gezekleşmegi bilen hem düşündirilýär.

Sözün grammatiki gurluşy

✓ [Sözün grammatiki gurluşy onuň dürli grammatiki manylary emele getirişi bilen baglydyr. Her bir dilde grammatiki manylary aňlatmak üçin ulanylýan

birnäçe grammatiki usullar bolýar. Türkmen, rus, inlis we nemes dilleri özleriniň morfologik gurluşlary boýunça dürli ulgamlara degişlidir: rus dili flektiw dil toparyna, türkmen dili agglýutinatiw topara degişli bolýar, sebäbi bu dillerde grammatiki manyny aňlatmak üçin ulanylýan goşulmalar dürli häsiýetde bolýar. Inlis we nemes dillerinde bolsa sözüň sintetik hem-de analitik görnüşleri duş gelýär. Şeýlelikde, her bir dil üçin aýratyn grammatiki usullar mahsus bolýar. Umuman, dünýä dillerinde, esasan, şu aşakdaky grammatiki usullar ulanylýar: 1. Affiksleriň goşulmagy (agglýutinasıya we fuzıya); 2. Sesleriň gezekleşmegi; 3. Basym; 4. Gaýtalama; 5. Sözleriň goşulmagy; 6. Suppletiwizm; 7. Kömekçi sözler usuly; 8. Sözleriň tertibi usuly; 9. Äheň (intonasıya) usuly.]

↓ [Asyl söze affiksleriň goşulyp grammatiki manynyň emele getirilmegi iki hili bolýar:

1. Agglýutinasıya , 2. Fuzıya.

Agglýutinasıya – üýtgemeyän asyl ýa-da düýp sözüň bir manyly üýtgemeyän affiksler bilen (goşulmalar) goşulmagydyr. Bu usul, esasan, türki dillerde gabat gelýär: *dokmaçy, dokmaçylaryň, dokmaçylaryňky, dokmaçylardan; işçi, işçiler, işçileriň, işçileriňki, işçilerden.*

Fuzıya (latynça *fusio* -üýtgäp durýan) asyl sözüň köpmanyly we standart däl affiksler (goşulmalar) bilen goşulmagydyr. Fuzıya usuly bolan dillerde grammatiki manynyň aňladylmagy düýp sözüň görnüşini üýtgetmegine we affiksleriň çalsylmagyna getirýär: *rus dilinde: нечу (под. н.), нечу (köplük san); брата (под. н.), братья (köplük san); карты (köplük san), карт (под. н.), учителя (под. н.), учителя (köplük san);*]

Sözün görnüşini üýtgedip bilýän morfema asyl sözün önünden ýa-da soňundan gelip biler. Şeýlelik bilen bu usul **prefiksasiýa, suffiksasiýa we infiksasiýa** görnüşinde duş gelyär.

Suffiksleriň goşulmak usuly rus, inlis we nemes dilleri üçin mahsusdyr. Prefiksleriň goşulmagy bilen, grammatiki manynyň aňladylmagy inlis dilinde diňe gadymy döwürde ýüze çykypdyr, nemes dilinde bolsa görnüş emele getirip bilýän diňe bir prefiks bar: *ge* – prefiksi diňe ortak işligi emele getirmäge gatnaşýar (*gelacht, gegessen*).]

[Sözün grammatiki gurluşynyň **ýönekeý** görnüşine **sintetik** görnüş hem diýilýär, ol daşky hem içki goşulmanyň (fleksiyanyň) kömegi bilen emele gelyär. Dürli söz toparlaryna degişli sözlerde daşky goşulmalar meňzes bolmaýar. Meselem, inlis we nemes dillerinde atlaryň köplük sanyny emele getirýän goşulmalar ulgamy örän baýdyr, ýöne dillerde düşüm goşulmalary ýok diýen ýalydyr.

Rus dilinde bolsa, düşüm hem-de köplük sanyň goşulmalary dürli-dürli bolýar. İçki goşulma (ýa-da sesleriň gezekleşmegi), esasan, german dillerinde giňden ýaýrandyr. Meselem, häzirkî zaman nemes dilinde çekimli sesleriň gezekleşmesiniň üç hili görnüşini tapawutlandyryrlar: ‘

1. Ablaut (ablaut): *lesen-las-gelesen; kommen-kam-gekommen; gehen-ging-gegangen;*

2. Umlaut (umlaut): *die Stadt-die Städt; jung-jünger; ich kam-ich käme; ich fahre-du führst;*

3. Ich gebe-du gibst-er gibt; *ich breche-du brichst-er bricht;*

Ablaut ähli hindi-ýewropa dilleri üçin mahsusdyr;

rus dilinde: *несу-нѣс, везу-вез, ведро-вѣдер, весло-вѣсел*.
İnlis dilinde sesleriň gezekleşmesi dürli söz toparlarynda bolup bilýär, ol esasan hem işlikler üçin mahsusdyr: *foot (aýak) – feet (aýaklar); child (çaga) – children (çagalar); give (berýürin) – gave (berdim); take (alýaryn) – took (aldym)*.]

[Grammatiki many fonetiki serişde bilen hem aňladylyp bilinýär. **Basym usuly** rus dilinde köp gabat gelyär, emma ol türkmen, inlis, nemes dilleri üçin mahsus däl, sebäbi bu diller üýtgemeyän basymlydyr: *ворона, ворон, река, реки, дом, дома*.

Käbir dillerde grammatiki many asyl ýa-da düýp sözün belli bir derejede gaýtalanmagy esasynda hem aňladylyp bilinýär. Şeýle ýagdaýda ses düzümi, umuman, üýtgemän galýar, ýa-da biraz üýtgeşmä sezewar bolýar. Şeýle usula **reduplikasiýa (gaýtalama)** diýilýär. Dilleriň köpüsünde sese öýkünme esasynda emele getirilen sözler şu usula degişli bolýar:]

Türkmen dilinde: *haw-haw, jyk-jyk*;

Rus dinde: *гав-гав, хрю-хрю*;

Nemes dilinde: *wau-wau*;

İnlis dilinde: *bow-wow*;

Deňşdirip görüň: *gowudan-gowy, göm-gök* (artyklyk dereje), *sorap-sorap, ýatyp-ýatyp* (güýçlendiriji many); *Mischmasch, Wirrwarr; работаешь-работаешь, говоришь-говоришь* (hereketiň dowamlylygy); *белый-белый, белый-пребелый* (artyklyk dereje).

Sözleriň özara goşulmagy bilen hem grammatiki many emele gelyär. Goşma sözleriň bölekleri, goşmaça almatlary, morfemasynyň häsiýetini anyklaýar. Ol esasan hem türkmen dilindäki *Акпатык, çarbagly*, rus dilindäki *Мойдодыр, Аўболум*, nemes dilindäki *Vergissmeinnicht*,

Ausgestossensein sözlerinde has aýdyň ýüze çykýar. Düýp sözleriň goşulmagynda käwagt segment elementi – interfiks ýa-da daşky affiks peýda bolýar: *nemes dilinde: Universitätsgebäude, Löwenzahn; rus dilinde: золотоблазый, единообразный.*

↳ [Grammatiki serişdeler dürli asyl we düýp sözleriň ýakynlaşmagy we gaýtalanmagy bilen hem emele gelyär. Rus dilinde *он* we *его* iki çalyşmanyň asyl sözleriniň, nemes (dilinde *sein-bin, ist, sind-war* işliginiň) asyl sözleriniň gaýtalanmagy we ýakynlaşmagy bilen emele gelyärler. Sözüň şunuň ýaly birtopar görnüşleriniň dürli asyl we düýp sözleriň gaýtalanmagy hem-de ýakynlaşmagy esasynda emele gelmegine **suppletiwizm** diýilýär.]

Suppletiwizm, dürli hili ses düzümlü asyl we düýp sözlerden ybarat bolan şol bir sözüň grammatiki görnüşidir.] Rus we nemes dillerinde suppletiwizm atlarda gabat gelyär: *человек-люди, ребёнок-дети; Mensch-Leute.* Inlis dilinde atlarda bu usul gabat gelmeýär. Hindi-ýewropa dillerinde suppletiwizm usuly sypatlarda we işliklerde, çalyşmalaryň käbir görnüşinde has ýygy-ýygýdan duş gelyär:

Rus dilinde: хорошо-лучше, садиться-сесть, я-меня;

Inlis dilinde: good-better, be-is, she-her, many-more;

Nemes dilinde: gut-besser, sein-war, ich-mein;

Fransuz dilinde: beacoup-plus;

Latyn dilinde: bonus-melior-optimus;

Türkmen dilinde bu usul gabat gelmeýär.

6 [Sözüň ýönekeý görnüşinden başga, düzmeli görnüşi hem bolýar, ol manyly sözüň we kömekçi sözüň görnüşlerini birleşdirýär. Şeýle ýagdaýda grammatiki many sözden daşarda emele gelyär. Sözüň şeýle

görnüşine **analitik görnüş** diýilýär. Analitik gurluşly dillerde **kömekçi sözler usuly** köp ulanylýar. Kömekçi sözlere: predloglar, sözsoňy kömekçiler, kömekçi işlikler, baglaýjy kömekçiler, ownuk bölekler, artikller degişlidir, olar diňe sözleriň arasyndaky gatnaşyklary aňlatmak bilen grammatiki manyny kesgitleýär. Türkmen dilinde sözsoňy kömekçiler (*menden başga, gapynyň ýanynda, ýoldaşym üçin*), rus dilinde predloglar (*без тебя, до села, из глины, возле дома*), ownuk bölekler *бы, пусть, -ся* we ş.m. (*пришел бы, учится*), baglaýjylar (*отцы и дети; хороший но дорогой; лучше меньше, да лучше*), nemes dilinde artikller (*der, die, das*) sözüň görnüşini emele getirmäge gatnaşýar.

Kömekçi işlikler rus, nemes, iňlis dilleri üçin mahsusdyr: *буду говорить, werde sprechen, will (shall) speak; habe gelesen, ist gegangen, has written*. Iňlis dilinde işligiň nämälim şekiliniň görkezijisi bolan *to* ownuk bölegi, nemes dilinde hem işligiň nämälim şekili bilen ulanylýan *zu* ownuk bölegi, *am gröaten* ýaly söz düzümlerindäki ownuk bölek hem sözüň görnüşini emele getirýän serişdeleriň biridir.

☞ (Iňlis we nemes dillerinde grammatiki many aňlatmakda **sözlemde sözleriň tertibiniň** hem ähmiýeti uludyr. Meselem, habar sözleminde sözleriň tertibini üýtgedip, sorag sözlemi emele getirilýär: *It is a book. Is it a book? Das ist ein Buch. Ist das ein Buch?*

Sözleriň tertibi usuly belli bir derejede affiksler usulyna baglydyr, sebäbi, sözleriň grammatiki manylaryny üýtgetmän ýerlerini çalysmaklyk stil ýa-da logiki üýtgeşmelere getirip biler.

Grammatiki manynyň üýtgemegi äheň (intonasiýa)

usuly bilen hem amala aşyrylýar. Bu usul, esasan, sintaksisiň derejesinde ulanylýar. Aňladylýan mazmun, habaryň esasy manysy sözleriň aýdylyş äheňine, şeýle hem sözleriň tertibine bagly bolýar. Meselem, *Das ist ein Buch (It is a book)* habar sözlemeniň soňunda äheň aşaklaýar, pese düşýär, *Is it a book? (Ist das ein Buch?)* ýaly sorag sözlemeniň soňunda bolsa, äheň belende galýar. Şeýlelikde, dilleriň grammatiki usullary sözleriň grammatiki gurluşyny kesgitlemegiň esasy serişdeleriniň biridir.]

Sözleriň many aňladýan bölekleri bolan morfemalar sözüň grammatiki gurluşynyň esasy serişdeleridir. Dürli dillerdäki sözler grammatiki görnüşleri emele getirijä nukdaýnazaryndan iki hili bolýar:

1. Üýtgäp bilýän (ýagny köp görnüşli) sözler;

2. Üýtgäp bilmeýän (bir görnüşli) sözler.

Meselem, türkmen dilinde *we, hem, ýa-da, weli*, rus dilinde *вчера, здесь, увы, над, из-за*, nemes dilinde *und, weil, ausser, wegen*, inlis dilinde *and, of, if* ýaly sözleriň başga görnüşleri bolmaýar, olar üýtgäp bilmeýärler. Emma atlar, işlikler, sypatlar, çalyşmalar ýaly sözler ähli dillerde birnäçe görnüşleri (düşüm, ýöňkeme, zaman we ş.m.) emele getirip bilýär, ýagny olar köp görnüşli bolýar. Özara degişli *we* baglanysykly bolan görnüşleriň *we* sözüň manylarynyň jemini emele getirýän söz birligine **leksema (glossema)** (grek dilinde *lexis* – söz, aňlatma) diýilýär. Meselem, *okamak leksemasy* bu diňe bir işligiň nämälim şekilini däl-de *okajaryn, okajarsyň, okady, okan, okapdy, okardy, okaýsady* ýaly başga-da birnäçe söz görnüşlerini hem öz içine alýar. Köp görnüşli sözleriň gurluşynda onuň üýtgemeyän *we* üýtgeýän

bölegi tapawutlandyrylýar. Üýtgemeyän bölek şol bir morfemalardan ybarat bolmak bilen, ol sözün beýleki görnüşlerini ýasamak üçin ulanylýar, şonuň üçin oňa **görnüş ýasaýjy** diýilýär. Sözün üýtgap durýan bölegi dürli morfemalardan ybarat bolýar, sözün her bir täze görnüşini emele getirmäge gatnaşýan şeýle morfema **formant** (latynça *formans* – *emele getirýän*) diýilýär, ol affikslerden, suffikslerden ýasalýar. Meselem, *el* sözün üýtgemeyän bölegi, asyl söz *el*, onuň üýtgemeyän bölegini bolsa - *in*, - *de*, - *i*, - *den* we ş.m. goşulmalar düzýär. Şol bir sözün ähli görnüşleri bu **sözün paradigmasyny** düzýärler. Söz üýtgeýiş paradigmasynyň jemi, sözün görnüşleriniň umumy bölegi **düýp sözi** emele getirýär. Düýp sözden täze sözler, täze görnüşler ýasalyp bilner. Sözleriň gurluşy şu nukdaýnazardan iki hili bolup bilýär: 1. Asyl söz, ýagny öň başga bir sözden ýasalmadyk söz, şeýle sözlerde hiç hili söz ýasaýjy goşulmalar (affiksler) bolmaýar: *öý*, *sowuk*, *iş*; *дом*, *холод*, *работа*, *каждый*; *Haus*, *kalt*, *lesen*, *to read*, *house*, *cold*;

Başga bir sözden söz ýasaýjy goşulmalaryň (affiksleriň) kömegi bilen emele getirilen sözlere **ýasama sözler** diýilýär: *öýjagaz*, *işçi*, *bikär*; *надомник*, *холодноватый*, *рабочий*; *hüuslich*, *Lehrer*, *verstehen*;

Söz ýasaýuş serişdeleri hem iki hili bolýar: 1. Düýp sözleriň goşulmagy bilen sözleriň ýasalysy; 2. Affiksleriň goşulmagy bilen sözleriň ýasalysy. Gysgaldylan goşma sözler (abbreviaturalar) (*TDU*, *TDP* we ş.m) gurluşy boýunça birinji topara degişli bolýar. Käbir dillerde gysgaldylan sözün soňky bölegi şol sözün täze görnüşini emele getirmäge gatnaşyp bilýär (*поддом*, *сберкасса*, *запчасти*).

Sözleriň grammatiki gurluşy dürli grammatiki kategoriýalarda hem öz beýanyny tapýar. Meşhur rus alymy A.A. Şahmatowyň belläp geçişi ýaly, grammatiki kategoriýalaryň üsti bilen aýry-aýry sözleriň özara içki gatnaşyklary, olaryň sözleme bolan gatnaşygy kesgitlenilýär; sözleriň söz toparlaryna bölünmegi hem grammatiki kategoriýalaryň göz önüne getirilmegi bilen mümkin bolýar (A.A. Şahmatov. “Синтаксис русского языка”, 1941, 421-nji sah.).

Sözleriň özara içki baglanysygyny we olaryň sözleme bolan gatnaşygyny göz önünde tutup, **sintaktik** we **morfologik** kategoriýalar tapawutlandyrylýar. Meselem, sözlem agzalary, sözlemleriň görnüşleri, eýe, habar, söz düzümleri sintaktik kategoriýa degişlidir. Morfologik kategoriýalaryň umumylaşdyrylan grammatiki manylary bolup, sözleri üýtgedip we toparlara bölüp bilýär. Sözleriň umumy aňladýan grammatiki manylary boýunça söz toparlary (atlar – umumy predmet manyly, işlikler – umumy hereket manyly we ş.m.) emele gelýär. *Книга, книге, книгу, книгу; kitap, kitaba, kitabyň* ýaly grammemalar bir kategoriýany, at kategoriýasyny häsiýetlendirýär.

Söz üýtgediji grammatiki kategoriýalar diliň şol bir birliginiň çäklerindäki sözün dürli görnüşleriniň jemidir. Meselem, nemes we rus dillerinde, sypatlar atlar bilen ulanylyp, olar bilen jynsda ylalaşyp gelýär: *schwarzes Hemd* – черная рубашка, *offenes Fenster* – открытое окно, *schöne Landschaft* – красивый ландшафт; *eleganter Anzug* – элегантный костюм. Diýmek, şu dillerde sypatlaryň kategoriýasy söz üýtgediji häsiýete eýedir.

Söz üýtgediji morfologik kategoriýalaryň grammemalary sözün grammatiki şekillerini häsiýetlendirýär. Meselem, rus dilinde *оконный* sözi,

“женский род”, “родительный падеж” we “birlik san” grammemalary bilen kesgitlenilýär.

W.I. Koduhowyň belleýşi ýaly, “dünýä dillerindäki grammatiki kategoriýalaryň ähli tapawudy, esasan, iki görnüşe alyp barýar:

1. Diller biri-birinden grammatiki kategoriýalaryň barlygy ýa-da ýoklugy bilen tapawutlanýarlar.

2. Meňzeş grammatiki kategoriýalary bolan diller biri-birinden grammatiki many aňladýş usullary, paradigma we kategoriýalaryň görnüşleri bilen tapawutlanýarlar” (W.I. Koduhow. Введение в языковедение. Л. 1979, 264-nji sah.). Meselem, rus we nemes dillerinden tapawutlylykda, türkmen dilinde degişlilik kategoriýasy bardyr (*meniň kitabym, seniň kitabyň, onuň kitaby* we ş.m.). Nemes, rus, iňlis we türkmen dillerindäki atlaryň grammatiki kategoriýalaryny deňeşdirip, olarda düşüm we san kategoriýalarynyň bardygyna göz ýetirmek bolýar. Emma, rus we türkmen dillerinde alty sany düşüm bar bolsa, nemes dilinde dört, iňlis dilinde bolsa diňe iki düşüm bolýar. Şu dilleriň hemmesinde iki san – köplük we birlik san bar. Rus dilinde sözün morfologik gurluşyny düýp söz we goşulma düzýär, düýp söz öz gezeginde prefiks hem suffiks bolup biler, emma türkmen dilinde sözler diňe asyň söz we goşulmalara bölünýär (“Сравнительная грамматика русского и туркменского языков” Ашгабат, 1964, 42-nji sah.). Diýmek, rus dilinde köplük san dürli goşulmalaryň kömegi bilen emele getirilýär, türkmen dilinde köplük san diňe şol bir goşulmalaryň (-lar, -ler) kömegi bilen emele gelýär, nemes dilinde bolsa artıkl ýa-da umlaut ulanylmagy, iňlis dilinde -s goşulmasy we ses gezekleşmesi arkaly döreýär.

Grammatiki kategoriýalaryň gurluşy paradigmany – şol bir sözün grammatiki şekilleriniň leksemany emele getirýän toplumyny düzýär. Paradigmatik gatnaşyklar diliň ulgamynda şol bir gatлага belli bir mazmun bilen bagly bolan birlikleriň özara gapma-garşylygynyň gatnaşyklarydyr. Şol gatnaşyklaryň esasynda paradigma hatarlary emele gelýär: grammatiki düşüm paradigmasynda dürli düşümleriň goşulmalary bolan morfemalar özara gapma-garşy goýulýar, ýöňkeme goşulmalary başga paradigma döredýär. *Garga, laçyn, bürgüt, hüwi, baýgus* we ş.m. ýabany guşlary aňladýan sözler bir leksiki paradigmada gapma-garşy goýulýar. Sintagmatiki gatnaşyklar gepleşikde özara baglanysýan birlikleriň arasynda emele gelýär: söz düzümleri, sözlemler.

△ [Her bir dilde ulanylýan sözler özleriniň aňladýan umumy kategoriýa (leksiki) manylaryna, meňzes grammatiki alamatlaryna laýyklykda birnäçe toparlara bölünip bilýär. Şeýle toparlara söz toparlary diýýärler, olaryň bölünmeginde grammatiki kategoriýalaryň we grammatik many aňlatmagyň usullarynyň, grammatiki şekilleriniň häsiýetleriniň uly ähmiýeti bolýar. Söz toparlaryny kesgitlemegiň morfologik esaslary umumy kategoriýal many bilen baglanyşdyrylýan bolsa, sintaktik esaslar sözlem agzalarynyň we söz toparlarynyň şol bir grammatiki kategoriýalar boýunça anyklanylýandygy bilen düşündirilýär.]

Söz toparlary baradaky taglymat diliň iň bir kyn we jedelli meselelerine degişli bolmak bilen baý taryha eýedir. Heniz XIX asyrdan A.A.Potebnýa, A.M.Peskowskiý, L.W.Şerba ýaly alymlar söz toparlarynyň umumy grammatiki manylaryny aňň birnäçe kategoriýalary bilen (hil, mukdar ...) baglanyşdyrypdyr. A.A.Şahmatow söz toparlaryna predloglar, baglaýjylar bilen bilelikde

prefiksleri we baglaýjy kömekçileri hem girizipdir (А.А.Шахматов, “Очерк современного русского литературного языка” М. 1941).

Fransuz alymy **Ž.Wandryés** predloglary we baglaýjylary morfema hökmünde kabul edip, olary söz toparyndan çykarypdyr (Ж.Вандриес, Язык, М. 1937). Dilçileriň birtoparynyň pikirine görä, çalyşmalar we sanlar özbaşdak söz toparlary däldir, olar beýleki söz toparlary bilen birleşip gelýärler. **F.F.Fortunatow** “formal klaslary” degişli sözleriň üýtgäp bilmeklerine bagly hasap edip, düşümde, ýöňkemedä üýtgeýän, düşümde we ýöňkemedä üýtgemeyän sözleri tapawutlandyrýar. Şular ýaly pikir çaprazlygy netijesinde rus dilinde belli bir döwürde söz toparlarynyň sany birmeňzeş bolmandyr: **A.A. Şahmatowda** - 14, **D.N. Kudrýawskiýde** - 4, rus diliniň akademiki grammatikasynda - 8 sany söz topary berilýär.

Umuman, söz toparlarynyň bölünmeginiň esasynda umumy grammatiki many ýatyr. Söz toparlaryny bölmegiň has giňden ýaýran usuly meşhur dilçi **W.W. Winogradow** tarapyndan teklip edildi. Şu usula laýyklykda ilki bilen leksiki we grammatiki semantikany, morfologik alamatlary (grammatiki kategoriýalary we grammatiki görnüşleri), sözün sintaktik ähmiýetini göz önünde tutmaly. Söz toparynyň manysy leksiki we grammatiki manylara esaslanyp, zatlaryň ählisiniň dilde aňladylyş derejesine baglydyr. **W.I. Koduhow** söz toparlaryny bölmegiň 3 esasyňy öňe sürýär: 1. Söz topary sözleriň umumy leksiki-grammatiki üýtgemegi esasynda bir däl-de dört sany kategoriýal alamatlar bilen häsiýetlendirilýär – semantik, söz ýasalýş, morfologik we sintaktik alamatlar. 2. Ikinji esas söz toparlarynyň umuman, meňzeş däldigini ykrar etmeli, olar, esasan, iki topara

bölünýärler - manyly sözler, kömekçi sözler (çalyşmalar, ümlükler). 3. Söz toparlarynyň üçünji esasy - taryhy tipologiýa bilen baglydyr, olar dillerde dürli döwürlerde üýtgäpdirler (В. И. Кодухов, “Введение в языковедение” М. 1979, 266-270-nji sah.).

Sözleri toparlara bölmek meselesi türkmen diliniň mysalynda hem düýpli işlenilen meseleleriň biridir. Häzirki zaman türkmen dilinde sözleri atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, işlikler, hallar, ümlükler, ses we şekil aňladýan sözler, sözsoňy kömekçiler, baglaýjylar, ownuk bölekler diýen toparlara bölýärler (Häzirki zaman türkmen dili, Aşgabat, 1960, 141-143-nji sah.). Has soň çap edilen “Türkmen diliniň grammatikasy, Morfologiýa” atly uly göwrümlü işde bolsa sözler – atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, işlikler, hallar, sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar, baglaýjy kömekçiler, ownuk bölekler, modal sözler, ümlükler, ses we obraz aňladýan sözler diýlip atlandyrylýan 12 sany topara bölünýär (Türkmen diliniň grammatikasy, Morfologiýa, Aşgabat 2000, 15-17-nji sah.).

W.W. Winogradowyň ulanan esasy usullary türkmen, nemes, inlis dillerinde hem sözleri toparlara bölmeklige mümkinçilik berýär. Ol sözleriň, esasan, dört sany esasy kategoriýasyny tapawutlandyrýar:

1. Sözler - atlar - at bermek, atlandyryp bilmek ukyby, çalyşmalar - görkezijilik ukyby bilen tapawutlanýar. Bu topara söz düzümlerini we sözlemleri emele getirip bilýän, leksiki we grammatiki manylary bolan sözler girýär.

2. Sözleýişniň ownuk bölekleri - kömekçi sözler (predloglar, baglaýjylar). Olaryň leksik manylary bolmaýar, diňe grammatiki serişde bolup hyzmat edýär.

3.Modal sözler we modal ownuk bölekler häsiýetleri boýunça kömekçi sözlere golaý bolup. manyly sözleriň alamatlaryna meňzeş alamatlar bilen sözleýşiň gatnaşyklaryny aňladýar, sözlem agzalarynyň, sözleriň arasyndaky gatnaşyklary aňlatmaýar.

4.Ümlükler beýleki sözlere baglanyşmaýar, morfemalara bölünmeýär diňe duýgulary, begenji, guwanjy, erk-isleg bildirmegi aňladyp bilýär (В.В.Виноградов, «Русский язык», 1947, 30-njy sah.).

Häzirki zaman türkmen dilinde söz toparlary semantik-morfologik alamatlar esasynda aşakdaky ýaly bölünýär:

I. Manyly sözler:

1. Atlar;
2. Sypatlar;
3. Sanlar;
4. Çalyşmalar;
5. Işlikler;
6. Hallar;
7. Ümlükler;

II. Kömekçi sözler:

1. Ownuk bölekler;
2. Sözsoňy kömekçiler;
3. Baglaýjylar;

III. Modal sözler

Häzirki zaman rus dilinde şeýle söz toparlary tapawutlandyrylýar:

(Современный русский язык. М. 1986, 174-257-nji sah.).

1. Atlar ;
2. Sypatlar;
3. Sanlar;
4. Çalyşmalar;

5. İşlikler (ortak işlik we hal işligi – işligiň ýöňkemedede üýtgemeyän seklilleri);

6. Hallar (şeýle hem ýagdaý kategoriýasyna degişli sözler, prosessual däl ýagdaýy aňladýan, eýesiz sözlemlerde baş agza görnüşinde ulanylýan, jynsda, düşümde, zamanda, ýöňkemedede we sanda üýtgemeyän manyly sözler);

7. Kömekçi sözler: a) predloglar, b) baglaýjylar, c) ownuk bölekler, d) kömekçi işlikler;

8. Modal sözler;

9. Ümlükler we sese öýkünme bilen emele gelen sözler.

Häzirki zaman nemes dilindäki söz toparlary: (C.Moskalskaja Grammatik der deutschcen Gegenwartssprache. M. 1983, 50-nji sah.).

I. Söz toparlarynyň ulgamy:

Hakyky söz toparlary (Eingentliche Wortarten, Autosemantika);

a) atlandyryjy ýa-da nominatiw (benennende oder nominatiwe).

1. Atlar (das Substantiv);

2. İşlikler (das Verb);

3. Sypatlar (hem-de hil aňaldýan hallar) (das Adjektiv (einschliesslich der qualitativen Adverbien);

a) görkeziji (görkezme), (verweisende);

4. Çalyşmalar (das Pronomen);

a) sanaýan (zählende).

5. Sanlar (Numerale).

II.Funksional sözler (sinsemantika);

a) sintaktik ähmiýetli.

6. Predloglar (die Präpositionen);

7. Baglaýjylar (die Konjunktionen);

8. Baglaýjy işlikler (die Kopula);

9. Ownuk bölekler (die Partikel).

a) morfologik ähmiyetli.

10. Artıkl (der Artikel);

11. Kömekçi işlik (das Hilfsverb);

12. Modal sözler (das Modalwort);

13. Ümlükler (die Interjektion).

Häzirki zaman inlis dilinde söz toparlary şeýle bölünýär:

(N.A. Kobrina An English Grammar-Morfology. M,1985, 5-nji sah).

Manyly söz toparlary (The notional parts of speech)

1. Atlar (the noun);

2. Sypatlar (the adjective);

3. The stative;

4. Sanlar (numeral);

5. İşlikler (the verb);

6. Hallar (the adverb);

7. Çalyşmalar (the pronoun);

8. Modal sözler (the modals words);

9. Ümlükler (intejections).

Funksional söz toparlary (the functional parts of speech)

1. Predloglar (the prepositions);

2. Baglaýjylar (the conjunctions);

3. Ownuk bölekler (the particle).

Häzirki zaman dil biliminde sözleri toparlara bölmekde onuň diňe bir içki, many aňladys häsiýetleri göz önünde tutulman, daşky formal alamatlaryna hem üns berilýär. Eger-de söz toparlary sözleriň grammatiki klaslary ýa-da grammatiki kategoriýalary bolsa, her bir grammatiki kategoriýa grammatiki many bilen ony aňladýan formal serişdeleriň bütewiligi bolup durýar, diýmek, söz toparlary ylmy tarapdan beýan edilende we düşündirilende şu

bütewilik hökman göz önünde tutylmalydyr. Grammatiki many leksiki manylaryň jeminden orta hasap bilen çykarylýan ululyk däldir, ol düşüňjeleriň logik umumylaşdyrylmasy hem däldir. Grammatiki mana özbaşdak many hökmünde seredilmelidir. Söz toparlarynyň tapawutlandyrylmagynda grammatiki manynyň ähmiýeti uludyr. Grammatiki manylaryň emele getirýän gapmargasylyklary aýratyn ulgam bolan **grammatiki kategoriýalary** emele getirýär. Olar dürli hili bolýarlar: iki agzaly kategoriýalar (birlik, köplük san); işlikleriň görnüşi (tamamlanan, tamamlanmadyk görnüş); üç agzaly kategoriýalar: işligiň şekilleri (buýruk, zerurlyk, mälim şekili). Şeýlelikde, söz toparlaryny bölmegiň esasy bolan kategoriýalaýyn many anyk leksiki manynyň üstüne goşulyp umumylaşdyrylan manydyr.

Belli bolşy, söz toparlary özleriniň häsiýetleri boýunça meňzeş bolmaýar. Olar grammatiki manylary, olary aňlatmagyň serişdeleri, ýagny içki gurluşlary bilen biri-birinden tapawutlanýar. Esasan hem dilde özbaşdak manyly, kömekçi we modal sözler hökmünde bölünýän grammatiki bölümleriň üstünde şu nukdaýnazardan durup geçmek gerek.

Özbaşdak manyly sözler näme?

Olar – özbaşdak leksiki manyly, zatlaryň, häsiýetleriň, gatnaşyklaryň, hereketleriň atlary hökmünde hyzmat edip, sözlem agzalary bolup gelýän sözlerdir. Her söz toparynyň grammatiki nukdaýnazardan üýtgäp bilmek ukuby deň bolmaýar.

Atlaryň esasyny zatlaryň, ýagny adamlaryň, haýwanlaryň, ösümlükleriň, maddalaryň atlaryny emele getirýän sözler düzýär. Howaýy, hyýaly, wagt (*gün, ýyl, aklyk, ylgaw, okuw* we ş.m.) we beýleki atlar hem bardyr. Olaryň hemmesi zady (predmeti) aňladýar.

Atlaryň esasy sintaktik ähmiýeti olaryň sözlemiň eýesi bolup gelyänligindedir. Atlar käbir dillerde habaryň bir bölegi bolup hem çykyş edip bilýär (*This is the dog. Das ist ein Hund.*).

Atlar üçin esasy mahsus bolan grammatiki kategoriýalar – düşüm we san kategoriýasydyr, ýagny ähli atlar düşümde we sanda üýtgäp bilýär. Nemes, iňlis, rus dillerinden tapawutlylykda türkmen dilinde atlar degişlilik kategoriýasynda, ýöňkemede hem üýtgäp bilýär: *meniň kitabym, seniň kitabyň, onuň kitaby, biziň kitabymyz, siziň kitabyňyz, olaryň kitaby.*

Sypatlar hiliň ýa-da häsiýetiň grammatiki manysyny aňladýar. Olar diňe atlar bilen ulanylanda öz manylaryny has giň açyp görkezýär. Atlar bilen ulanylýan sypatlaryň özleriniň atlara öwürilmegi, atlaşmagy mümkindir (*kör adam – kör; çänoŭ челоуек - çänoŭ*). Sypatlar sözlemde aýyrgyç görnüşinde ýa-da habaryň bir bölegi bolup ulanylyp bilinýär. Nemes dilinde sypatlar atlar bilen ulanylyp jynsda, sanda, düşümde ylalaşýar (*ein kranker Mann, eine kranke Frau, ein krankes Mädchen*). Dilleriň köpüsi üçin sypatlaryň deňeşdirme derejeleriniň grammatiki kategoriýasy mahsusdyr (*gut - besser, good - better*).

Işlikler dilleriň köpüsünde iki hili görnüşde ulanylýar: 1. Hakyky işlikler; 2. Işligiň häsiýetini hem-de alamatlaryny beýleki söz toparlaryna degişli sözleriň häsiýetleri we alamatlary bilen utgaşdyrýan sözler (iňlis dilinde *gerundiý*, nemes dilinde *Partizip*, rus dilinde *сумарующий, сумая*). Işlikleriň grammatiki manylary görnüş, dereje, galyp (forma), zaman kategoriýalarynyň üsti bilen aňladylýar we

anyklanylýar (meselem, rus dilinde: *категории залога, вида, наклонения, времени*). Dilleriň köpüsinde iki dereje gapma-garsy goýulýar: 1. Isjeň (aktiw), 2. Isjeň däl (passiw) (işligiň gaýdym derejesi): *Okuwçy kitap okaýar (isjeň). Kitap okuwçy tarapyndan okalýar (isjeň däl)*.

Görnüş kategoriýasy işligiň aňladýan hereketiniň tamamlanandygyny ýa-da tamamlanmandygyny kesgitleýär (*нужно, не нужно*). Iňlis dilinde, meselem, umumy görnüş bolan *indefinite (he wrote)* we dowamlylygy aňladýan *continuous (he was writing)* gapma-garsy goýulýar.

Işlikler dürli dereje kategoriýalarynda üýtgäp, aňladýan hereketiň hakyky bolýan zatlara, käwagtlar erke, islege, gepleýän adamyň iş tejribesine bolan gatnaşygyny anyklaýar. Esasan, hakyky bolýan - mälim zatlaryň derejesi hem-de heniz bolup geçmedik, emma bolup biläýjek zatlaryň derejesi tapawutlandyrylýar (*Men mugallym bolup işleýärim. Eger men mugallym bolup işleýän bolsadym*).

Zaman kategoriýasynda işlikleriň aňladýan hereketleriniň, esasan, üç döwürde “öten, häzirki, geljek zamanda” bolup geçýändigini aňladýlar. Dürli dillerde zamanlaryň sany gabat gelmeýär. Meselem, türkmen dili bilen deňeşdirende, nemes dilinde üç sany öten zaman bar - *Imperfekt, Perfekt, Plusquamperfekt*.

Ýagdaý kategoriýasyna degişli sözler – predikatiw hallar janly-jandarlaryň, tebigatyň ýagdaýyny modal öwürşin berip aňladyp bilýär, olar düşümde, ýöňkemedede üýtgemeyär, eýesiz sözlemlerde habaryň wezipesini ýerine ýetirýär (rus dilinde: *меня, тихо, рано, пора, время, зрел*).

Hallar grammatiki manynyň nukdaýnazaryndan “alamatyň alamatyny” kesgitleýär. Olar sözlemlerde

işlige ýa-da sypatlara degişli edilýän ahwalatlaryň wezipesini ýerine ýetirip bilýär (*örän hezil boldy; было очень весело; в двойне стыдно*). Käbir ýagdaýlarda aňwalat bolup bilýän hallar atlara degişli bolup hem ulanylýar (*лекарь поневоле, совсем ребенок*). Hallar sözlemlerde habar bolup gelip bilmeýär, olaryň grammatiki kategoriýalary bolmaýar, diňe hil aňladyp gelyän hallarda deňeşdirme kategoriýasy bolup bilýär.

Sanlaryň grammatiki manylary mukdar aňlatmak bilen baglydyr. Käbir dillerde mukdar we tertip sanlar başga hili ulanylyp gelyär. *Двое, трое, пятером* ýaly rus dilindäki sanlary litwa dilinde şeýle görnüşde ulanmak mümkin däldir, ýagny ol dilde “*пятеро студенток*” ýa-da *пятеро столов* diýmek ýalňys bolýar.

Hytaý dilinde atlar sanlar bilen gönüden-gönüden baglanyşmaýar, olary baglanyşdyryjy birligiň bolmagy zerurdyr: meselem, *ge* – hytaýça “*bir sany*” diýmegi aňlatsa, *sange jen* – *üç sany adam* diýmegi aňladýar.

Kömekçi sözler iki topara bölünýär: *morfologik* we *sintaktik* kömekçi sözler. *Morfologik kömekçi sözler* analitik şekilleriň emele gelmegine gatnaşýar olara: predloglar, sözsoňy kömekçiler, artikller, baglaýjy işlikler (*besser, am besten; more, most*), rus dilindäki *бы* ownuk bölegi ýaly bölekler, käbir dillerdäki gaýdym çalyşmalary degişlidir. *Sintaktik kömekçi sözler* söz düzümlerinde we sözlemlerde ulanylýar, olara baglaýjy kömekçiler, goşma habardaky baglaýjy işlikler, rus dilindäki *ли* ýaly ownuk bölekler girýär.

Modal sözler söz toparlarynyň arasyndaky aralyk, geçiş hadysalaryny görkezip, manyly we kömekçi sözleriň arasyndaky aýratyn topary düzmek bilen aňladylýan zatlara baha bermekde (*hökman, belki;*

вероятно, несомненно, кажется, может быть, едва ли) *ýa-da ol zatlaryň gerekdigini, gerek dældigini kesgitlemekde ulanylýar (gynansaň hem, bagtyma; к счастью, к сожалению, на беду).*

Modal sözler sözlemde giriş birlikleri bolup hem ulanylýar (*nemes dilinde: Möge unser Land gedeihen. Goý biziň ýurdumyz gülläp össün*).

Ümlükler many aňladýan sözleriň içinde aýratyn bir topary emele getirýärler, sebäbi olaryň manylary belli bir mazmun bilen baglanyşykly däl. Ümlükler diňe içki duýgulary, şatlygy, begenji, gaýgy, gorky ýaly alamatlary aňladýar (*eý, waý, wah-waheý, tül; ай, ой, тѣфу, дуджи, алло, цыц, брысь*). Olar üçin sintaktik aýratynlyk mahsusdyr, olar sözlemler bilen deň derejeli ulanylýar. Käbir sözlemlerde ümlükler ýanyndaky sözler bilen sintaktik baglanyşyga girýär (*Ах, он разбойник! Ох уж, эти мудрецы!*). Ümlükler emele gelişleri boýunça iki hili bolýar: asyl ümlükler we başga söz toparlaryndan ýasalan ümlükler (*ай, ой; waý, wah; Al kakmys! Jyn urmys!*). Meselem, nemes dilinde *hurra* ümlüğinden *das Hurra* - at ýasalýar. Ümlüklerde emosional öwürgünler beýleki manyly sözlerdäki ýaly goşmaça alamat däl-de manynyň esasy alamaty bolup hyzmat edýär. Dürli grammatik manylary aňladyp bilmek nukdaýnazaryndan sözler öz ukyplaryna görä özara tapawutlanýarlar.

Özbaşdak many aňladýan sözler öz gezeginde iki topara bölünýär: 1. Atlandyryjy sözler, 2. Orunbasar sözler. Eger-de birinji topar atlardan, işliklerden, sypatlardan, hallardan, sanlardan ybarat bolsa, ikinji topara degişli sözler atlaryň deregine ulanylyp gelyän sözlerden ybaratdyr. Olara **orunbasar sözler** (çalyşmalar) diýilýär: *men, sen, ol, hiç kim, hiç zat, özüň, kim?, näme?; я, ты, он, она, кто?, что?, никто, ничто, некто, себя, себе* ýaly

orunbasar sözler zady onuň häsiýetiniň alamaty hökmünde görkezip, sypatlaryň wezipesini ýerine ýetirýän ýaly bolup görünýär: *sonça, столько, сколько* ýaly sözler mukdary görkezip, san görnüşinde gelýär. Olaryň hemmesi atlary çalşyp, şeýle hem öň tekstde agzalan ýa-da soň agzaljak bir zady görkezip gelýär. Çalyşmalar bilen bir hatarda, käbir hallaryň-da orunbasar sözleri bolýar (rus dilinde: *там, здесь, туда, сюда, тогда, как, где, куда, когда, нигде, никуда, никогда, никак*; nemes dilinde; *dort, hier, dorthin, hierher*;). Olara çalyşma häsiýetli hal sözleri diýilýär.

Iňlis dilinde işlikleriň orunbasar sözleri hem bolýar: *to do (Yes, i do; Hawa, men edýärin. He reads better than you do - ol siziň okaýsyňyzdan gowy okaýar. She speaks english fluently. Does she? Ol iňlisçe gowy gürleýär. Şeýle gürleýärmikä?).* Mysallardan görnüşi ýaly *do* ownuk bölegi işligiň deregine ulanylyp gelýär. Orunbasar sözleriň many aýratynlyklary bu sözleriň leksiki manylarynyň diliň ulgamyndaky özboluşly häsiýeti bilen düşündirilýär, olar üçin kem-käsleýin zat degişlilik hökmandyr, sebäbi olar başga bir sözi çalyşyp onuň aňladýan zadyny tassyklap gelýär. Şonuň üçin hem olaryň manylary görkezijilik (*ol, bu; тот, там*), sorag berijilik (*kim, näme, nähili; кто, что, какой, как*), inkär edijilik (*hiç kim, hiç žat; никто, ничто, никакой*), nämälimligi görkezijilik (*kimdir biri, bir zat; кто-то, некто, что-то, кто-либо*) ukyplary bilen baglydyr. Degişlilik we gaýdym çalyşmalary hem özbaşdak topary emele getirýär, olar belli bir derejede at çalyşma bilen bagly bolýar: *men, meniň, özüň; я, мой, свой; ich, mein, sein; my, your*; Orunbasar sözleriň grammatiki kategoriýalarynyň özboluşly häsiýeti bardyr. Olar üçin has tapawutly

alamat san kategoriýasynda ýüze çykýar. Aýry-aýry orunbasar sözler grammatiki gapma-garsylygy emele getirýär: *golaý-daş: şu ýerde, ol ýerde, indi (häzir)-soň; там-здесь, теперь-тогда; dort-hier, jetzt-dann; janly-jansyz: kim-näme; кто-что; wer-was; who-what.*

Orunbasar sözler dil ulgamynda örän köp ulanylýan sözlere degişlidir.

Sintaksis

1) Sintaksis grammatikanyň bir bölümi bolup, dil birlikleri bolan söz düzümlerini we sözlemleri öwrenýär. Sözler diňe özara baglanyşyp dürli häsiýetdäki habarlary berip bilýär. Meselem, türkmen dilinde *mugallym, talyp, almak, gyzykly, kitap* ýa-da rus dilinde *сын, мама, взять, книга, интересный* ýaly sözleri ulanyp, aňladýan manysy boýunça tapawutlanýan birnäçe sözlem düzüp bolýar: *Mugallym talybyň gyzykly kitabyny aldy. Talyp mugallymyň gyzykly kitabyny aldy. Talyp mugallymyň gyzykly kitabyny alypdy we ş. m.*

Сын взял у мамы интересную книгу.

Мама взяла у сына интересную книгу.

Мама, возьми у сына интересную книгу we ş. m.

Mysallardan görnüşi ýaly, özbaşdak sözler gepleşikde özara baglanyşyp täze bir mana eýe bolýar. Diňe baglanyşykly sözleşiş diliň aragatnaşyk serişdesi bolup bilýär. Söz, sintagma, sözlem sintaktik birlik hökmünde gepleşikde ulanylýar.

1) *Söz düzümleri* we *sözlem* sintaksisiniň özbaşdak birlikleri bolup özleriniň manylary, şol manylaryň

aňladylyş usullary we gurluşlary boýunça biri-birinden tapawutlanýar. Biz oý-pikirlerimizi, içki duýgularymyzy, erk-isleglerimizi, begenjimizi, gynanjymyzy, gaýgymyzy, ähli habar bermek isleýän zatlarymyzy sözleriň üsti bilen aýdyp bilýäris. Şeýle ýagdaýda sözler, köplenç, özara baglanysyp diliň kanunlaryna laýyklykda, umumy mazmunyň özenini emele getirýär. Her bir dile mahsus aýratynlyklara baglylykda sözler özara baglanysyp bilýär. Meselem, *daga çümmek, suwda ýandym, beýik çukur* ýaly söz düzümleri hiç zat aňlatmaýar, sebäbi bu sözler aňladýan manylary boýunça özara baglanysyp bilmeyär. Dilleriň köpüsinde sypatlar işlikler bilen ulanylyp bilinmeyär. **Söz düzümi** sözlemiň bir bölegidir, ony düzýän atribut, obýekt we ahwalatly sintaktik arabaglanysygy bolan manyly sözler eýerjeň predikatiw däl gatnaşyklaryň esasynda grammatiki we mazmun baglanysygyny emele getirýär. (Современный русский язык. М. 1986. 269-njy sah, В.П.Адмони. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М, 1955, В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов. Современный русский язык. Синтаксис. Пунктуация. М. 1981, И.П.Иванова и др. Теоретическая грамматика современного английского языка. М. 1981).

Türkmen dil biliminde söz düzümine şeýle kesgitleme berilýär: “**Söz düzümi** sintaktik kategoriýalaryň biri bolup, sözleriň grammatika we many taýýndan özara baglanysmagy netijesinde emele gelen sintaktik bütewilikdir” (Häzirki zaman türkmen dili, sintaksis, Aşgabat 1962, 13-nji sah.).

Şeýlelikde, **söz düzümi** sintaktik baglanysygyň bir görnüşi bilen özara birleşýän iki ýa-da birnäçe sözün emele getirýän birligidir: *guşuň ganaty, dostuň görmek, ýaşyl baýdak, gülmek we aglamak, крыло птицы, встречать товарища, книги и журналы; Flügel des Gebäudes, sein Freund, lachen und weinen;*

Sintaksisiñ beýleki esasy birligi bolan sözlem **W. W. Winogradowyñ** kesgitlemesine görä her bir diliñ kanunlaryna laýyklykda grammatika nukdaýnazaryndan özgerýän bitewi birlikdir, ol oý-pikirleri habar berýän we aňladýan esasy serişdeleriñ biridir. (Грамматика русского языка. М. 1960. т 2. 65-nji sah.).

Sintaktik birlikleri düzýän sözleriñ arasyndaky sintaktik baglanyşyk şol birlikleri häsiýetlendirýän esasy alamatdyr. Her bir söz düzümini we sözlemi düzýän sözler özleriniñ ulanylyş aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Olar has çylşyrymly sintaktik bütewiligiñ bölekleri hökmünde belli bir wezipäni ýerine ýetirýär. Diliñ birlikleriniñ özara baglanyşygynyñ häsiýetlerini öwrenmek walentlilik nazaryýetine alyp barýar. Her bir sözün başga sözler bilen baglanyşygynyñ häsiýeti ol sözün degişli bolan sintaktik gurluşy bilen kesgitlenilýär. Şol bir söz dürli gurluşda ulanylyp bilner. Eger şol gurluşa başga birnäçe söz goşulsa ýa-da birnäçe söz aýrylsa, onda gurluşyñ özi hem üýtgeýär. Şeýlelikde, diliñ her bir birliginiñ baglanyşyk nukdaýnazaryndan mümkin bolan häsiýetleri sintaktik walentlilik bilen kesgitlenilýär:)

Ol soraýar. Ol her gün soraýar. Ol seni soraýar.

Он спрашивает. Он спрашивает тебя. Эти деньги. Спросят с меня. Он спросил о времени отхода поезда.

Er fragt. Mein Freund fragt den Lehrer. Er fragt die Betriebsleitung nach ihrer Meinung. Er fragt mich nach dem Freund Er fragt, ob ich komme.

Sintaksis taglymat hökmünde belli bir derejede sintagmalary hem öwrenýär. **Sintagma – syntagma** diýen grek sözünden alnyp “*baglanyşdyrylan*” diýen manyny berýär. Dilçi alymlar bu adalgany dürli manyda

ulanýarlar. **A.A.Reformatskiniň** aýtmagyna görä sintagma – iki agzanyň (morfemalaryň, sözleriň, söz düzümleriniň) birmeňzeş ugrukdyrylmadyk gatnaşyklarynyň esasynda emele gelýän baglanysykdyr. Bu kesgitlemä laýyklykda *вод-ник, белый хлеб, они едят, Ваня и Петя пошли гулять* hem sintagma bolýar (Б.Н.Головин. Введение в языкознание. М. 1977. 200-nji sah.). **L. W. Şerba** sintagma görnüşinde aýdylýan oý-pikiriň böleklerini kabul edýär, şeýle ýagdaýda äheň, basym, arakesmeler uly ähmiýete eýe bolýar.

Haýsy hem bolsa bir goşgyny labyzly okap, onuň mazmunyny doly we dogry beýan etmek üçin, goşgynyň her bir setirini böleklere bölüp, käbir sözleri, söz düzümlerini has belent ses bilen okap, äheňi käbir ýerde belende galdyryp, käbir ýerde pese düşürüp, gerek ýerlerinde deminiň dürsemek üçin arakesme edip okamaly bolýandygy öz-özünden düşüňikli bolsa gerek. Şeýle ýagdaýda gepleýän adymyň aýdyljak bolýan zada bolan gatnaşygyna, ondaky aňladylýan oý-pikire laýyklykda sintaktik gurluşy böleklere bölýän her arakesmäniň arasyndaky mazmun bölegi sintagma diýlip kabul edilýär. Sintagmalara bölünmek meselesi söz düzümleriniň gurluşy we sözlemleriň agzalary bilen baglanysyklydyr. Dil medeniýeti, sözleýiş ussatlygy sintaktik bütewiligi sintagmalara bölüp bilmek ukyby bilen aýrylmaz baglydyr. 2 (Her bir diliň sintaktik birlikleriniň arasyndaky gatnaşyklar söz düzümlerinde, sözlemlerde, sintagmalarda ýüze çykýar. Sintaktik baglanysygyň, esasan, iki görnüşini biri-birinden tapawutlandyrýarlar:

1. Düzmeli baglanysyk (*ejem we kakam, ýagys ýa-da gar, ýöne ýadapdyr; отец и сын, весел, но уставший,*

дождь или снег; *Städte und Dörfer, gut aber teuer, Regen oder Schnee; men and woman, happy but tired, rain or snow; une mere et un pere, gai mais fatigue, la pluie ou la neige.*

2. Eýerjeňli baglanyşyk (*talybyň kitaby, okuwý gutarýaryn, daşdan ýasalan heýkel; книга студента, пирог из яблок, сдаю макулатуру, яблоневый цвет; ein interessantes Buch, während des Gespräches, reich an Baumwolle; le pied de la table, une table de bois;*

Düzmeli baglanyşyk üçin bölekleriň deň hukuklylygy mahsus bolýar, ýagny söz düzümlerini düzüň sözleriň ýeriniň çalyşylmagy hem umumy mana kän bir täsirini ýetirmeýär. Ýöne her näme-de bolsa, käbir ýagdaýlarda söz düzüminde birinji ýerde duran söze umumy manynyň has agramly bölegi düşýär: *men we aýalym, aýalym we men; я и жена, жена и я.*

Eýerjeňli baglanyşykda gatnaşyklar deň hukukly bolmaýar, ýagny söz düzüminiň bir bölegi esasy bolup, beýleki bölek oňa bagly bolup gelyär. Meselem, rus dilinde *ножка стола, подушка из пуха, читаю книгу* söz baglanyşygynda *ножка, подушка, читаю* sözleri esasy, *стола, пуха, книгу* sözleri bolsa olara bagly sözler bolup hyzmat edýär.

Sintaktik baglanyşyk sözlemiň çäklerinde eýe bilen habaryň arasynda ýüze çykýar. Şeýle baglanyşyga **predikatiw (ýagny eýe-habar)** baglanyşygy diýilýär: *Mugallym sapak geçirýär. Talyplar diňleýärler; Преподаватель читает лекцию. Студенты слушают; Die Menschen arbeiten; She lives in the country.* Şeýle baglanyşykda sözlemiň eýesi esasy orny eýeleýär, sözlemiň habary bolsa oňa eýerip gelyär, ýagny bagly bolýar, sebäbi olar dilleriň köpüsinde özara ýöňkemedi,

sanda, jynsda ylalaşyp gelýär. Ýöne, *polipersonal* (köp) ýöňkemeli dillerde habar doldurgyç bilen hem ylalaşýar, şeýlelikde, aýyklaýjy agzalar habardan has möhüm bolup gelýär. Meselem, adygeý dilinde işlik hem sözlemiň eýesi bilen, hem-de göni baglanýan, göni baglanmaýan doldurgyç bilen-de ylalaşyp gelýär.

Dilleriň köpüsinde eýesiz sözlemler giňden ýaýrandyr, şeýle sözlemlerde hereketi ýerine ýetirýän şahs habaryň üsti bilen aňladylýar, sözlemiň eýesi habara goşmaça zat ýaly bolup gelýär (nemes dilinde: *es regnet; it is raining.*)

Ergatiw gurluşly dillerde sözlemiň eýesi işligiň häsiýeti bilen kesgitlenilýär, olarda ýeňiş düşüm bolmaýar. Dilde baglanysygyň iki agzaly ulgamyna girmeyän ýagdaýlary hem duş gelýär. Rus dilinde *он как председатель* ýaly ýagdaý düzmeli- eýerjeňli, ýagny baglanysygyň düzmeli hem eýerjeňli görnüşinde gelýär.

3. Dünýä dillerinde baglanysygy aňlatmagyň dürli usullary ulanylýar. Dilleriň köpüsinde eýerjeňli sintaktik baglanysygyň esasy üç görnüşini tapawutlandyrýarlar:

1. Ylalaşma; 2. Eýerme ; 3. Ýanaşma .

Ylalaşmada bir söz beýleki söze morfologiýa nukdaýnazardan ylalaşdyrylýar. Meselem, nemes we rus dillerinde sypatlar bilen atlar jynsda ylalaşyp gelýär: *бессмертное дело, письменный стол; ein offenes Fenster, schwarzer Tisch, grüne Fahne.*

Sintaktik baglanysygyň eýerjeňli görnüşinde bir söz başga bir söze bagly bolmak bilen grammatiki manyny aňlatmakda oňa meňzäp gelýär.

Eýerme ýoly bilen baglanysda esasy söze eýermek üçin birinji sözüň belli bir grammatiki şekilde gelmegi hökmandyr. Bu baglanysykda ikinji söz işlik we isim, birinji söz bolsa olara baglanyp gelýän düşüm

goşulmalaryny kabul edýär: *dünýäniň ýaşlary, dostuňka gelmek, öýüňden çykmak; молодость мира, награда космонавту, надежда на помощь, любить родину, приехать к знакомым, стоять около дома, жаль прошедшего, третий с краю, первый по списку;*

Eýerjeňli baglanysygyň bu görnüşinde bir söz özi bilen baglanysýan başga bir sözün degişli grammatiki manyda gelmegini talap edýär.

Ýanaşma ýoly bilen baglanysýan sözleriň birinjisi garasly söz bolup, ikinjisi esasy söz hasaplanylýar. Bu sözleri özara baglanysdyrýan hiç hili morfologik alamatlar ýokdur, olar tertip babatdan baglanysýandyr: *внимательно слушать, работать вдвоем, просить е: иать, повод поговорить, очень добрый; gaty gygyrmak, örän şat , ýuwaş gelin; laut sprechen, sehr gut, heute Abend;*

Bir sözün başga söze bagly bolmagy şeýle baglanysykda sözleriň tertibi we äheňi bilen aňladylýar.

Eýerjeňli sintaktik baglanysygyň şu görnüşleri, esasan, rus dili üçin mahsusdyr. Ylalaşma we eýerme nemes dilinde hem köp duş gelýär (*türkmenische Universität, er wartet auf mich*). Türkmen dilinde ylalaşma diňe eýe bilen habaryň arasynda ýöňkemedede we sanda gabat gelýär: *Men okaýaryn, olar okaýarlar*. Ylalaşma we eýerme baglanysyklary morfologik görnüşlerden peýdalansalar, ýanaşma – morfologik däl görnüşleri – sözleriň tertibini we äheňini ulanýar.

∪ Sintaktik baglanysyklar şeýle hem sözleriň tertibi we äheň arkaly hem aňladylyp bilinýär.

Sözleriň tertibi diliň esasy birlikleriniň arasyndaky sintaktik baglanysygy ýüze çykaryp bilýär. Şeýle ýagdaýlarda sözün grammatiki manysy

onuň söz düzüminiň ýa-da sözlemiň gurluşyndaky ýerleşýän ýerine bagly bolýar. Häzirki zaman nemes dilinde sözleriň tertibiniň ähmiýeti has hem uludyr. Meselem, çylşyrymly öten zamanlar aňladylanda sözlemiň eýesinden soň ikinji ýerde habaryň üýtgeýän bölegi ýerleşmeli bolsa, onuň üýtgemeyän bölegi **Partizip II** (ortak işlik) sözlemiň gutaran ýerinde, iň soňunda ýerleşýär (*Er hat den ganzen Tag mit seinem Freund über einen neuen Film gesprochen*). } Sözleriň ýerleşiş tertibine görä habar, ýüzlenme we sorag sözlemleri özara tapawutlandyrylýar. Sintaktik baglanyşygyň sözleriň tertibi bilen aňladylmagy gönüden-göni äheňe bagly bolýar. Gepleýişin melodikasy, basy ~, säginmeler, gepleýişin depgini, sesiň tembri ýaly äheňiň elementleri hem sözlemleriň görnüşlerini, şeýle-de meýil, isleg, talap, haýys, dürli duýgulary görkezýän öwürgünleri tapawutlandyrmaga ýardam edýär. Meselem, äheňiň belende galmagynyň duýdurys ähmiýeti bolýar, ýagny ol sözlemiň heniz gutarmandygyny görkezýär. Äheňiň pese düşmegi sözlemiň tamamlanýandygyny duýdurýar. Sözlemiň äheň arkaly bölünmegi, onuň sintaktik we mazmun boýunça bölünmegi bilen birleşip **sintagmany** emele getirýär. Sözleriň tertibi we äheň arkaly sintaktik baglanyşygyň aňladylmagy, sözüň ornuna görä, ýanaşmanyň we äheň ýanaşmasynyň bolýandygyny hem görkezýär. Sözüň ornuna görä bolýan ýanaşmada sözleriň morfologik görkezijileri bolmaýar, baglanyşyk diňe sözleriň orny bilen amala aşyrylýar: meselem, rus dilinde hallar ilki gelip, söz düzümini emele getirýär: *рано пришел, долго говорил, и наконец ушел.*

Türkmen dilinde sypatlaryň wezipesini atlar ýerine ýetirip, ilkinji orunda gelyär: *Suw aty, aýal adam.*

Sözleriň ornuna görä ýanasmanyň ýok ýerinde aýdyljak bolunýan pikir äheň ýanasmanyň üsti bilen beýan edilyär. Söz düzümlerinde ýa-da sözlemde gönüden-göni özara baglanyşykly bolan sözleriň başga sözler bilen aralary üzülen ýagdaýynda äheň ýanasmany peýda bolýar. Göni baglanyşygyň ýokdugyny säginme görkezýär. (*Вечно нахмуренная свекровь порттила её настроение (вечно порттила)*) (Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М. 1975. 229-njy sah.).

5 [Sintaktik gatnaşyklar söz düzümleriniň ýa-da sözlemleriň, goşma sözlemleriniň bölekleriniň birmeňzeş agzalaryny baglanyşdyrýan kömekçi sözleriň üsti bilen hem aňladylýar. Kömekçi sözler **düzmeli** we **eýerjeňli** häsiýetde bolýar. Düzmeli baglaýjylar sözlemleriň birmeňzeş agzalaryny, düzmeli goşma sözlemiň böleklerini baglanyşdyrýar (*we, hem; и, да, или, не только..., но, то...то*). Eýerjeňli baglaýjylar eýerjeňli goşma sözlemleriň böleklerini baglanyşdyrýar (*потому что, если, ежели, хотя, будто...*).]

Düýp sözleriň goşulyp, täze sözüň ýasalmagy hem sintaktik baglanyşygyň bir görnüşidir.

Rus dilinde düýp sözleriň goşulmagyndan ýasalan goşma sözleriň sany köp bolsa-da, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň sintaktik häsiýetlerini aňlatmaga şeýle söz bölekleri gatnaşmaýar: *громоотвод, мыловарение, правонарушитель, твердолобый, каменотес, словосочетание. Златоглавый, многозначительный, дорогостоящий, средиземноморский* ýaly sypatlar hem-de birinji bölegi sanlardan durýan

десятиэтажный, пятиметровый, семнадцатирублевый ýaly sözler hem, köplenç, sintaktik baglanysmalar hökmünde hyzmat edýär. Düýp sözleriň goşulyp täze sözün ýasalmasy nemes dilinde has köp duş gelýär. Meselem, *reich an Stein (daşa baý)* söz düzüminiň deregine goşma sözi – *steinreich* ýa-da *die Reise nach Harz (Harsa syýahat)* diýmegiň deregine başga goşma sözi -*Harzreise*- ulanyp bolýar (*Magtymguly-strasse, Goethebeispiel*). Şeýle baglanysyk türkmen dilinde hem gabat gelýär: *ýekelli, aýbygadym, goşakelle, kellebaşayak*. Hindi-ýewropa dillerindäki sözler bilen deňeşdireniňde käbir dillerde düýp sözlere goşulyp täze sözün ýasalmagy bilen tapawutlanýar, ýagny bütün bir sözlem bir goşma söz görnüşinde ýasalýar. Meselem, nutka indeý taýpasynda *unikw-ihl-minih-is-it-a- Gowy niwh uly balygy tutýar* diýen manyny berýär. Şunuň ýaly tutuş sözlemiň goşma söz hökmünde kabul edilmegi dil biliminde **inkorporasiýa** hadysasyny döredýär (Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М. 1987. 177-nji sah). Sintaksisiň iň esasy düşüňjeleriniň biri sözlemdir. Sözlemde adamlaryň oý-pikirleri aňladylýar we belli bir görnüşe getirilýär. Sözlem diliň iň kiçi aragatnaşyk birligidir, ol özbaşdak gurluşly bir görnüş hökmünde dile degişli bolsa, geplesikde şol gurluş mazmun bilen doldurylýar we sözlem anyk birlige öwrülýär. Ilkibaşda dilçiler sözleme kesgitleme berenlerinde ony mazmuny arkaly düşündirmäge synanysypdyrlar. Gadymy döwrüň dilçileri sözlemi “sözler bilen aňladylan oý-pikir” ýa-da gutaran oý-pikiri aňladýan sözleriň baglanysygy görnüşinde kesgitlepdirler. Bu

kesgitleme umuman dogry bolsa hem, doly kämil däldir.

XIX asyrda sözlemi mantyk (logiki) oýlanmanyň söz bilen aňladylyşy görnüşinde kesgitlemäge synanysypdyrlar. Ýöne, eger-de mantyk (logiki) oýlanma bir zady tassyklamak ýa-da inkär etmek bolsa, onda dildäki hakyky sözlemleriň köpüsi, esasan hem, sorag we buýruk äheňli sözlemler bu kesgitlemä gabat gelmeýär. *Şu gün aýyň näçesi?* diýip soramak bilen biz hiç zady tassyk hem, inkär hem etmeýäris. Mantyk (logiki) oýlanma diňe tassyk ediji ýa-da inkär ediji sözlemleriň esasyňy düzýär: meselem, iki agzaly *It- süýt emiji haýwandyr* ýaly sözlemler muňa mysal bolup biler. Diliň kategoriýalaryny mantyk (logiki) kategoriýalar bilen garyşdyrmak, olary bir zat hökmünde görmek gündogar alymlarynyň arasynda has ön, IX-XII asyrlarda ýüze çykypdyr. Aby Nasyr al-Farabynyň, Ibn Sinanyň işlerinde dil bilen mantygyň (logikanyň) gatnaşygy hakynda düýpli pikirler aýdylýar (N.Baýramsähedow, Gündogaryň danalary, Aşgabat, 1991).

XIX asyryň ahyrynda, XX asyryň başynda Günbatar ýurtlarynda we Russiýada sözlemiň psihologik özeniň üsti bilen düşündirilişi ýüze çykýar. Sözlemi onuň formal alamatlary esasynda (heň, belli görnüşleriniň bolmagy) düşündirjek bolup edilen synanysyklar has hem şowsuz bolupdyr. Sebäbi formal alamatlar sözlemiň dürli görnüşlerinde birmeňzeş bolmaýar, şeýle-de bolsa, olar sözlem üçin zerurdyr.

Sözlem pikiriň aýdylýan görnüşi bolmak bilen, aragatnaşyk üçin örän möhümdir, ol belli bir ýagdaý bilen bagly bolup, tassyklamak ýa-da inkär etmek üçin gönükdirilendir. Sözlemler dürli hili bolýar: olar bir

sözden ybarat hem bolup biler (*Ýangyn! Пожар!*). Bir sözüň özi predikatiw häsiýetli (*Barýaryn. Gidiber. Salkynlaýar. Иду. Иду. Семаем*), şeýle-de predikatiw däl hem bolup biler (*Şemal! Sarsgyn!*). Söz düzüminde hem predikatiw häsiýetli söz (*gün dogdy, ýapraklar gacýarlar; солнце взошло, листья журали*) bolup bilýär, ýa-da şeýle söz bolmaýar (*ak gar; белый снег*). Predikatiw sözi bar bolan söz düzümleri haýsy hem bolsa bir ýagdaýa uýgunlaşmak bilen, aragatnaşyk häsiýetli bolýar, sonuň üçin olar sözlemi emele getirýär. Predikatiw sözi bolmadyk söz düzümi hem aýratyn şertlerde sözlem bolup bilýär (*Ol ýalpyldap görünýän zat näme? Ak gar. Что это там виднеется? - Белый снег*).

Sözlemler berilýän habaryň mazmunynyň ähmiýetine görä bölünýär, ýagny, sözlemde habaryň haýsy hem bolsa bir bölegi üçin has ähmiýetli, üns berilmeli ýagdaý döredilýär:

Sogapgüninde men oňa gülleri ibererin.

Gülleri men oňa sogapgüninde ibererin.

В четверг я пошлю ей цветы.

Цветы я пошлю ей в четверг.

Mysallardan görnüşi ýaly sözlemde ulanylýan sözleriň tertibi, fraza, logiki basym berilýän habaryň ähmiýetine täsir edýär.

Sözlemde berilýän habar eýýäm belli bolup biler:

Nahardan soň Kowus gezelenje gitdi.

После обеда Ковус пошел погулять.

Bu soraga biz soň gaýdyp geleris.

Этим вопросом мы займемся позже.

Sözlemde täze bölegiň peýda bolmagy täze habaryň berilýändigini aňladýar:

Baslygyň ady Aga Baba.

Председателя зовут Ага Баба.

Diňe täze habardan durýan sözlemler hem bolýar:

Жили были дед и баба.

İňlis we nemes dillerinde “täzäni” aňladýan söz sözlemiň eýesi bolup gelyär:

İňlis dilinde: That was Mr. Broun, who told me this story (who-sorag sözi).

Nemes dilinde: Die Tür öffnete sich und ein Greis trat ins Zimmer (ein Greis-eýe).

Bu dillerde “täzäni” aňlatmakda, köplenç, nämälim artikli ulanylsa, mälim artikli berlen habary aňlatmakda ulanylýar.

Häzirki zaman dil biliminde sözleme dürli alymlar tarapyndan berlen kesgitlemelerine üns bereliň:

“Gutaran oý-pikiri aňladýan sözler ýygyndysyna ýa-da söze sözlem diýilýär”.

“Gutaran oý-pikiri aňladýan söze ýa belli tertipde getirilen sözler ýygyndysyna sözlem diýilýär” (P.Azymow, H.Baýlyýew, Sintaksis. Aşgabat. 1940, 3 sah, Aşgabat, 1949, 4-nji sah).

“Oý-pikiriň aňladylmagynda we habar berilmeginde diliň kanuny boýunça grammatiki taýdan üýtgeýän gepleýişiň bütewi birligine sözlem diýilýär” (B.B.Виноградов. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения. “Вопросы языкознания”, 1954, № 1, 3-nji sah.).

“Söz bilen aňladylýan, gutaran oý-pikir, ýa-da, sözün dar manysynda, habaryň bolmagy bilen häsiýetlendirilýän sintaktik birlige sözlem diýilýär” (Л. А. Булаховский. Курс литературного языка. Киев. 1950, т 1, 269-njy sah). “Predikatiwli görnüşleri bolan gutardys äheňi bilen häsiýetlendirilýän söz düzüminiň aýratyn görnüşine sözlem diýilýär” (М.Н.Петерсон. Очерк синтаксиса русского языка. М. 1923, 123-nji sah.).

“Gepleyän we diñleyän adam tarapyndan grammatiki bütewilik görnüşinde kabul edilyän we aňyň birliklerini aňlatmaga hyzmat edýän gepleyiş birligine sözlem diýilýär”.

(А.А.Шахматов Синтаксис русского языка, вып. 1. JL1927, 1-nji sah.).

“Sözlem söz düzümleriniň grammatiki gurluşydyr, käwagt bolsa bütewi oý-pikiri aňladyp gelyän sözdür”.

(В.А.Богородицкий. Общий курс русской грамматики. М.Л., 1935, 200-nji sah.).

“Düzüminde habary bolan özüniň formal düzümi bilen habary görkezýän, ýa-da diňe bir habardan durýan söz düzümlerini biz sözlem diýip atlandyryşarys”.

(А.М.Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. М. 1936, 185-nji sah.).

Sözleme berlen dürli kesgitlemelerden görnüşü ýaly, sözlem we söz düzümleri sintaksisiň birlikleri hökmünde özaralarynda ýakyndan bagly bolýarlar. Sözlemi umumy düşünje görnüşinde kabul etsek, onda ol birnäçe söz düzümlerinden ybaratdyr diýip hasaplamak bolar. Meselem, *Kitabyň sahypalary ýyllar geçip ýyrtylyp gidipdir* sözlemi üç sany söz düzümini öz içine alýar. Söz düzümlerinden tapawutlylykda sözlem üçin eýe-habar gatnaşygy mahsusdyr. [Dilleriň köpüsünde **ýönekeý we goşma sözlemleri** bar. **Ýönekeý sözlem** özbaşdak manyly sözlerden durýar, sözlemiň esasy agzalary bolup eýe we habar hyzmat edýär, olar bir düzümlü we iki düzümlü bolup bilýär. **Ýönekeý sözlemler** aýdyňjak bolunýan pikiriň maksadyna laýyklykda birnäçe topara bölünýär: habar sözlemi, ýüzlenme sözlemi, sorag sözlemi, buýruk beriji sözlemler:

*Sapak gyzykly geçýär.
Öýe berlen ýumuşlary ýerine ýetiriň!
Haýsy sapaga giňä galyp geldiň?
Ýaşasyn, Bitarap Türkmenistan!*

Goşma sözlemler özara baglanysykly bolan iki ýa-da ondan hem köp sözlemlerden ybaratdyr, ol sözlemler öz gurluşlary boýunça ýönekeý sözlemlere meňzeşdir. Emma şeýle-de bolsa, goşma sözlemleri ýönekeý sözlemleriň birleşmesi diýip hasap edip bolmaz, sebäbi ýönekeý sözlemler goşma sözlemlere birleşip, özleriniň semantik we sintaktik özbaşdaklygyny ýitirýärler. Ýönekeý sözlemlerden tapawutlylykda goşma sözlemlerde sözlemiň baş agzalary bolup bir wagtyň özünde iki ýa-da ondan hem köp eýe we habar bolup biler, esasan, hem habaryň sanynyň has köp bolmagy hem mümkin.

Dünýä dilleriniň köpüsinde goşma sözlemleri iki topara bölýärler:

1. Düzmeli goşma sözlemler; 2. Eýerjeňli goşma sözlemler.

Düzmeli goşma sözlem sintaktik taýdan deň hukukly iki ýa-da ondan hem köp ýönekeý sözlemiň baglaýjylar bilen birleşdirilen görnüşidir.

Eýerjeňli goşma sözlem eýerjeňli baglaýjylar bilen özara birleşdirilen baş we eýerjeň sözlemlerden ybaratdyr. Eýerjeň sözlem mydama baş sözleme bagly bolup gelýär:

Türkmen dilinde: *Baharly ýerasty köli. Ahal etraplarynda bu dag gowaklarynyň iň ulusy, sonuň üçin hem ýerli adamlar oňa Köwata diýip at beripdirler. Kölüň suwy gyzgyn.*

Rus dilinde: *Стемнело. Зажглись огни. Перед театром им. Магтымгулы стояла шумная толпа. Пьеса, которую ставили сегодня, была посвящена великому мыслителю туркменского народа.*

Özbaşdak manyly sözler sözlemiň düzüminde sintaktik gatlasyklara girmek bilen özleriniň grammatiki manylaryna baglylykda sözlemiň dürli agzalarynyň wezipelerini ýerine ýetirip bilýär. **Eýe we habar** sözlemiň baş agzalary bolup, esasy şahsy we onuň hereketini aňladyp gelýär. Sözlemiň eýesi hökmünde diňe atlar ýa-da olary çalşyp gelýän orunbasar sözler- çalyşmalar baş düşümde gelýär.

Sözlemiň habary işlikler arkaly aňladylyp, üç görnüşde bolup bilýär:

1. Ýönekeý habar, 2. Düzmeli (atlardan ýa-da işliklerden düzülen) habar. 3. Goşma habar.

Sözlemiň aýyklaýjy agzalary aňladylýan mazmunyň häsiýetine görä tapawutlandyrylýar: **aýyrgyç** sözlemiň eýesi ýa-da **doldurgyç** tarapyndan aňladylýan predmetiň hilini, häsiýetini görkezýär; **doldurgyç** sözlemiň eýesiniň hereketiniň degişli bolan predmetini aňladýar; **ahwalat** işlik, ýagny habar tarapyndan aňladylýan hereketiň bolan ýerini, wagtyny, maksadyny, sebäbini, usulyňy we ş.m aňladýar. Mundan başga-da habar, sypat, ortak işlik, hal bilen aňladylan sözlemiň başga bir agzasy tarapyndan aňladylýan hereketiň çägin, hiliniň derejesini-de aňladyp biler (Современный русский язык. Часть II. Изд-во Московского университета, 1964, 259-njy sah.).

Deňeşdiriň: *Oba mekdepleriniň uçurymlary her ýyl öz okuwlaryny ýurdumyzyň ýokaňy okuw mekdeplerinde dowam etdirýärler.*

Выпускники сельских школ нашего нейтрального государства обучаются в высших учебных заведениях других стран.

Sözlemiň agzalary gepleşikde anyk frazalaryň düzüminde gelmek bilen, äheňe baglylykda sözlemi böleklere bölmäge ýardam edýär. Diliň ähli birlikleri, ilkinji nobatda sözler, sözleriň görnüşleri, söz düzümleri

gepleşiğiň dowamynda has işjeňleşýär. Şeýlelikde, sözlemiň bölekleriniň ýa-da ony düzyän aýry-aýry sözleriň manyny has anyklamak maksady bilen bölünmegi mümkin bolýar: *Häzir men öýümize gaýdýaryn* diýen sözlemde dört sany frazany: *häzir, men, öýümize, gaýdýaryn*-bölüp bolýar, ýöne sözlemiň aňladýan mazmuny nukdaýnazardan ony dürli hili bölmek bolar:

Häzir / men öýümize gaýdýaryn, ýagny sözlemi iki sintagma bölýäris. Sözlemiň bölünip aýrylýan birinji bölegine **rema**, galan bölegine bolsa umumy aýdylýan mazmunyň **temasy** diýilýär. Sözlemiň mazmun işjeňligi esasynda bölünmek serişdesi bolup, sözleriň tertibi, fraza basymy, sintagmalara bölmeklik hyzmat edýär:

Häzir men / öýümize gaýdýaryn.

Häzir men / öýümize / gaýdýaryn.

Taryhy dil bilimi. Taryhy fonetikanýň we fonologiyanyň meseleleri

Diliň gelip çykysy baradaky mesele adamyň pikir edip başlamagy we öz oý-pikirlerini gepleýiş dilinde aňladyp bilmäge başlan döwrüniň ösüşine bagly bolupdyr. Bu döwür heniz gadym zamanlardan başlanypdyr, şonuň üçin hem umuman, diliň gelip çykysy baradaky soraga jogap bermäge synanysylaýmasa, haýsy hem bolsa bir anyk diliň gelip çykysy barada belli bir netijä gelmek gaty çetin. Sebäbi, bu ýagdaý hakykat ýüzünde bir diliň başga dile öwrülmeği netijesinde hem döräp bilýär. Meselem, fransuz dili latyn diliniň belli bir derejede üýtgedilmegi bilen emele gelen bolsa, şunuň ýaly öwrüliş biziň döwrümüzde hem mümkindir: afrikan dili niderland dilinden emele gelendir. Diliň gelip

çykysy baradaky mesele gaty köp alymlary, akyldarlary gyzyklandyrypdyr. Dilçileriň käbiri bolsa, diliň gelip çykysyny öwrenmek dilçileriň däl-de, pelsepeçilerin (filosoflaryň) wezipesine girýär diýip hasaplapdyrlar. Meselem, Pariždäki Dilçiler jemgiýeti alymlara şu mesele bilen meşgul bolmagy gadagan edipdir. Bu meseläni çözmegiň çylsrymlydygy ilki bilen, anyk maglumatyň ýokdugy bilen düşündirilýär. Şol döwürde dil bilimine diliň gelip çykysy barada köp zat belli bolmandyr. Soňky döwürlerde bu mesele barada birnäçe nazaryýetler ýüze çykdy:

1. Emosional gykylyklar-ümlükler nazaryýeti (Ž.Ž. Russo, D.N.Kudrýawskiý);

2. Jemgyýetçilik şertnamasy nazaryýeti (Ž.Ž.Russo, Adam Smit);

3. Zähmet gykylyklar nazaryýeti (L.Nuare);

4. Semiotik böküş birden aňladyp bilmek nazaryýeti (K.Lewi-Stross);

Bu nazaryýetlerden başga-da birnäçe pikirler, garaýyşlar ýüze çykdy ýöne, olaryň hemmesinden görnüşi ýaly, hakykat ýüzünde bu ýerde gürrüň nazaryýetler barada däl-de, çaklamalar hakynda gidýär. Bu ýagdaý tötänleýin däldir, sebäbi, diliň gelip çykysyny ýakyndan synlamak ýa-da onuň bilen tejribe geçirmek mümkin däl.

Ýazuwyň peýda bolmagy we ýaýramagy adamlaryň arasynda ýazuw diliniň giňden ulanylmagyna getirýär. Orta asyrda Ýewropada latyn dili ylmyň we diniň dili bolup hyzmat edipdir. Käwagtlar bir ýurtda birnäçe ýazuw dili hem hereket edipdir. Mongoliýada orta asyr döwürlerinde manjur dili döwletiň içinde ýazuw dili bolup hyzmat eden bolsa, tibet dili diniň we edebiýatyň dili

bolupdyr. Wagtyň geçmegi bilen halk döredijiliginiň ösmegi esasynda, adamlaryň ene dillerinde ýazuwyň görnüşleri peýda bolýar, milletler, sonuň netijesinde milli diller emele gelýär. Milli dil döwlet dili bolman hem biler ýa-da wagtyň geçmegi bilen döwlet dili bolup biler. Ol şol milletiň edebi dili hökmünde çykyş edýär. Çeper edebýatyň halkyň ulanyan diline geçmegi, şiweler üçin deň bolan edebi diliň bolmagyny talap edýär. Halkyň dili bilen edebi diliň ýakyn bolmak hökmmanylygy şiweleriň birini edebi dil hökmünde öňe sürýär. Meselem, fransuz diliniň esasyňy Il-de-frans şiwesi, ýagny paýtagt şäher Parižde we onuň töwereginde ýaşaýanlaryň dili, inlis edebi diliniň esasyňy paýtagt şäher Londonda we onuň töwereginde ýaşaýanlaryň dili tutýar. Rus edebi dili Moskwanyň we onuň töweregindäki ýaşaýjylaryň şiwesi bilen baglydyr. Käbir halklarda milli dilleriň peýda bolmagy şol ýurduň ýaşaýjylarynyň ählisini birleşdiriji merkeziň bolmanlygy üçin, bäsdeşlik şertlerinde yzly-yzyna birnäçe merkeziň çalsyp gelmegi bilen, ýurduň dagynyklygynda kyncylyga sezewar bolupdyr. Meselem, nemes edebi dili Germaniýanyň paýtagty Berlinde ýaşaýanlaryň şiwesinden düýbünden tapawutlanýar. (Deňeşdir: *Was ist das? Wat it dat? Gut-jut*). Diliň umumy ösüşinde iki ýa-da birnäçe dilleriň arasynda ýakyn aragatnaşyklar ýüze çykyp biler. Käbir ýagdaýda olaryň bu ýakynlygy umumy gelip çykyşlary bilen düşündirilse, başga bir ýagdaýlarda şol dillerde gürlenýän ýurtlaryň araçäkleri ýakyn bolup, medeni we ykdysady gatnaşyklar arkaly mümkin bolýar.

Dilleriň özara gatnaşyklary olaryň taryhy ösüşinde möhüm hadysadyr, bir dilden başga dile sözleriň alynmagy bilen, olaryň leksiki manylary, ses galyby, gurluşy üýtgäp bilýär. Käwagt alynma

sözleriň gaty köp ulanylmagy gatysyk dilleriň peýda bolmagyna hem getirip biler. Meselem, Hindi ummanynyň adalaryndaky kreol dilleri ýerli milletiň aragatnaşyk serişdesi hökmünde iňlis, fransuz, ispan, golland we portugal dillerini ulanmaklary netijesinde emele geldi. Milletleriň we milli dilleriň gülläp ösmegi bilen halkara gatnaşyklary-da ösýär. Bu bolsa, iki dillilik meselesini öňe sürýär.

Mähriban watanymyz Türkmenistanda her bir ýaş raýatyň önünde üç dili türkmen, iňlis, rus dillerini bilmek wezipe edilip goýuldy. Häzir dünýä möçberinde halkara diller bolan: iňlis, rus, fransuz, ispan, nemes, hytaý, arap dilleriniň ähmiýeti örän uludyr.

Diliň sözlük düzümi şol dilde gepleýän adamyň sözleşinde ulanylýan ähli leksiki birliklerden – sözlerden durýar. Dildäki sözleriň sanyny dogry kesgitlemek gaty kyndyr sebäbi, diliň seslerinden we grammatiki gurluşyndan tapawutlylykda sözlük düzümi gysga döwürde üýtgäp bilýär. Bu bolsa diliň adamyň gündelik işi, taryhy, medenýeti bilen ýakyndan baglansyklydygyndan gelip çykýar. Jemgyýetde, ylymda we tehnikada, durmuşda, medenýetde, syýasatda, nazarýetde bolup durýan her bir üýtgeşme dilde öz beýanyňy tapýar. Şeýlelikde, durmuşda görüp, hakyky bar hasaplaýan zatlarymyzyň ulanylyşdan galmagy, olary aňladýan sözleriň könelmegine ýa-da ýitip gitmegine getirýär. Ýöne, diliň belli bir ösüş döwründäki sözleriniň sany baradaky maglumat sözlüklerde berilýär. Meselem, W.I.Dalyň “Beýik rus janly diliniň düşündirişli sözlüginde” 200 müňden gowrak söz, “Türkmen diliniň sözlüginde” 10 müň söz, alty jiltli R.Klappenbah we W. Ştaýnits tarapyndan neşir edilen

“Häzirki zaman nemes diliniň düşündirişli sözlüğünde”- 100 münden köpräk söz, Duden seriýaly “Häzirki zaman nemes diliniň uly düşündiriş sözlüğünde”- 500 münden hem köp söz bar, “Puşkiniň sözlügi” 20 münden gowrak sözi öz içine alýar.

[Dünýä dillerinde sözleriň köp sanly bolmagyna garamazdan, olarda gepleýän adamlaryň ulanýan sözleriniň sany gaty azdyr. Dilçi alymlaryň geçiren tejribelerinden belli bolsy ýaly, ýörite ýa-da ýokary bilimi bolmadyk adamlaryň ulanýan sözleriniň sany 1500-2000 aralygynda bolýar, häzirki zamanyň ylymy-bilimli adamlary 10 müňe çenli sözi ulanyp bilýärler. Her günki ulanylýan sözler adamyň işjeň sözlük düzümine girýär, emma, her bir adam başga-da birtopar sözleri bilýär, ol sözleri gündelik sözleýşinde ulanmaýar-da diňe gerek wagty, şol zatlar barada gürrüň edilende ulanýar.]

[Sözlük düzüminiň diliň ösüşiniň dürli döwürlerinde mydama üýtgäp durmagy birnäçe söz gatlaklarynyň emele gelmegine getirýär. Şeýle gatlaklara **neologizmler**- täze sözler, **istorizmler** (taryhy sözler) we **arhaizmler** (könelişen sözler) girýär.] Täze bir zadýň (predmetiň, hadysanyň, ylmy acysyň we ş.m.) şol dilde gepleýän adamlaryň durmuşynda peýda bolmagy bilen döreyän sözlere **neologizmler**- täze sözler diýilýär; Meselem, dürli döwürlerde şu sözler täze hasaplanýardy:

Türkmen dilinde: *saýlaw, traktorçy, lazer, kosmos, kompýuter;*

Rus dilinde: *велосипед, атом, космос, луноход, лазер, пе́шзано́мука;*

Nemes dilinde: *Düsenflugzend, Raumschiff, Sputnik;*

İnlis dilinde: *atomic, cosmonaut, sovkhos;*

Täze sözler dürli ýollar bilen emele gelýär:

1. Diliň söz ýasaýjy serişdeleriniň üsti bilen täze

sözleriň emele gelmegi (*сепмоләм; okuwçy, gwardiýacy, redaktirleme*).

2. Manynyň filiasiýasy, ýagny söze täze manynyň berilmegi (*welaýat, etrap, synp*), *bag* (*seýil bagy*); *спутник, вожатый*;

3. Başga dillerden sözleriň alynmagy, türkmen diline rus dilinden belli bir döwürlerde: *заём, кассир, самовар, карточка* sözleri, rus diliniň üsti bilen başga dillerden: *kurort, uniwersitet, institut, taksi, film, telewizor, parta we ş.m.* sözler geçdi. İnlis, nemes, fransuz we beýleki ýewropa dillerinde ulanylýan halkara sözleri hem türkmen diline rus diliniň üsti bilen geçipdir: (demokratiýa, uniwersitet, krem, biologiýa, himiýa we ş.m.), sporta degişli adalgalary we birnäçe başga sözler gelip çykyşlary boýunça dürli dillere degişli bolsalarda, olar türkmen diline geçipdir (*futbol, woleýbol, gandbol, basketbol, start, finiş, komitet, birža, müşdük, (mundstuk) we ş.m.*).

Alynma sözler bilen baglansykly hadysa iki hili bolýar: 1. Sözler bir dilden beýleki dile bolsy ýaly ýa-da käbir ses üýtgemesi bilen kabul edilýär. Meselem, türkmen we rus dillerindäki *lazer* we *kurort* sözleri inlis dilindäki *laser* we nemes dilindäki *kurort* sözlerinden alynýar. 2. Bir dilden başga dile sözlüň özi däl-de onuň manysy alynýar, ýagny doly terjime edilýär. Meselem, rus dilindäki *небоскреб*, nemes dilindäki *Wolkenkratzer* sözleri *skyscape* inlis sözünden terjime edilip alynan sözlerdir (*sky- небо, we scrape-скресть*).

Sözler gepleýişiniň şeýle-de, ýazuw üsti bilen bir dilden başga dile geçip bilerler. Alynma sözler önki döwürlerde, esasan, gepleýişiniň üsti bilen geçipdir. Sözler, köplenc, bir dilden başga dile şol dilleriň göni aragatnaşyklary arkaly geçen bolsalar, käbir sözler bir dile başga diliň

üsti bilen geçipdir. Meselem, inlis, nemes, fransuz we beýleki dilleriň sözleri türkmen diline rus diliniň üsti bilen geçdi (*абажур, лампа, илазбаум, станция, санитария, салон, купе, салют*).

[Jemgyýetiň ösmegi bilen dilleriň arasyndaky gatnaşyklar hem ösýär, şeýlelikde, sözleriň gelip çykyşy we manylary boýunça meňzeş, dünýäniň köp dillerinde duş gelyän **halkara sözleri (internasional sözler)** peýda bolýar:

Türkmen dilinde: filosofiýa, demokratiýa;

Rus dilinde: философия, демократия;

Nemes dilinde: Philosophie, Demokratie;

Inlis dilinde: philosophy, democracy;

Fransuz dilinde: la philosophie, la democratie;

[Dillerde daşary ýurt sözleriniň ulanylmagy dil biliminde **purizm** (latynça *purus-arassa*) ugrunyň döremegine getirdi. Purizm ene diline başga dilleriň sözleriniň girmegine garşy çykýar. XIX asyrdaky reaksiýa puristler alynma sözleriň dili hapalaýar diýilen netijä geldiler. Şol döwürlerde Russiýada admiral Şişkow rus diline daşary ýurt sözleriniň girmegine düýbünden garşy bolmak bilen, *тротуар, галоши, фортепьяно* sözleriniň deregine degişli *монументы, мокроступы, тихозрамы* sözlerini ulanmagy talap edipdir. Döwrebap purizm diliň ösmegine belli bir derejede täsirni ýetiripdir, onuň wekilleri alynma sözleri gerek bolan ýagdaýynda ulanmagy dogry diýip hasap edipdirler. Belli bolsy ýaly, bir halkyň hut öz taryhy, medenýeti, durmuşy bilen bagly bolan zatlar beýleki halkda bolmaýar, şonuň üçin hem alynma sözleri ulanmazlyk käbir ýagdaýlarda mümkin däldir. Daşary ýurt sözlerini ulanmagyň tertibi hakynda Mukaddes Ruhnamada şeýle diýilýär: “Biz, mundan beýläk-de dilimiziň arassalagyny saklamalydyrys. Elbetde, halkara adalgalary bolar. Ýöne türkmençe berip

bolýan düşüňjeleri olaryň dilimize ýat, gelişmeýän galyby bilen almaly däldiris.” (Saparmyrat Türkmenbaşy, Ruhnama, 2001, 175-nji sah.).)

-Türkmen diline rus dilinden geçen *мороженое, система, план, программа, термин* we ş.m. sözleri şu görnüşde ulanmak dogurdan hem düşnüksiz bolýar, sebäbi hakykat ýüzünde *doňdurma, ulgam, meýilnama, maksatnama, adalga* we ş.m. sözler türkmen dilinde öňden bar. Öň bar bolan sözleri ýatdan çykarmak bolsa öz kökleriňden daşlaşmagy aňladýar. Şonuň üçin-de Garassyzlyk ýyllarynda türkmen dilini arassalamak üçin alnyp barylýan işler döwrüň gaýragoýulmasyz talabynyň netijesidir.

(Täze sözleriň peýda bolmagy bilen, dilde sözleriň könelmegi hem bolup geçýär, olar ýitip gidýärler, ulanylmadan galýar. Haýsy hem bolsa bir dilde gepleýän adamlaryň durmuşynda käbir predmetleriň, hadysalaryň, zatlaryň ýitip gitmegi bilen, olary aňladýan sözler hem ulanylmadan galýarlar, ýöne olar doly ýok bolup gitmän, dilde saklanyp galýar, şeýle sözlere **istorizmler** (taryhy sözler) diýilýär:

Türkmen dilinde: *gul, gyrnak, baýar, emir, talaban, apbasy, gyran, çory;*

Rus dilinde: *соха, колчан, червонец, боярин, ямщик, самонал;*

Taryhy sözler häzirki döwürde ulanyлмаýan zatlaryň ady bolsa, **arhaizmler** häzirki döwürde ulanylyp ýören zatlaryň köne atlarydyr. Arhaizmiň taryhy sözlerden tapawudy, taryhy sözleriň häzirki döwürde ulanylýan manydaş sözi bolmaýar, arhaizmiň bolsa manydaş sözi bolýar:)

Türkmen dilinde: *şura* (sowet), *pyrka* (partiýa), *buga* (öküz), *bi:şik* (sallançak). Arhaizmler çeper

edebýatda dürli stil maksatlary bilen ulanylýar: döwrüň hakyky keşbini görkezmekde, dabaraly, gülkili, degişme, kinaýaly zatlary döretmekde arhaizmleriň peýdasy uludyr.

Käwagtlar dilde bolup geçýän hadysalaryň netijesinde, sözleriň özi dilde galyp, olaryň manylary ýitip gidýär. Olaryň deregine täze many emele gelýär. Türkmen dilinde *aty*z sözi öň iki sany akar ýabyň arasyndaky ekin meýdanyny aňladypdyr. Rus dilinde *сущий, язык, гибельный позор* sözleri A.S.Puşkiniň goşgularynda *существующий, народ, зрелище гибели* manylarynda gabat gelýär. Sözüň manysynyň üýtgemegi, esasan, onuň giňelmegi ýa-da daralmagy bilen baglydyr. Meselem, rus dilinde: *налеу-бармак* we *başam barmak*, *нопох-owunjak* bölejiklerden *durýan madda* we *däri*, türkmen dilinde: *göres-umumy* *göres* we *pülwanlaryň göresi*.

Sözlük düzümindäki has atlar: şäherleriň, ýurtlaryň, obalaryň, derýalaryň, deňizleriň, daglaryň we ş.m. atlary hem üýtgäp bilýär. Türkmenistanyň paýtagty *Aşgabat* dürli döwürlerde *Poltorask-Ashabat* diýlip atlandyrylypdyr. Deňesdir: *Mary-Merw, Amyderýa-Jeýhun, Kaspiý-Hazar, Krasnowodsk-Türkmenbaşy, Çärjew-Türkmenabat, Daşowuz-Daşoguz*; rus dilinde: *прислуга-домработница, благонравие-благовоспитанность, барыня-девушка*.

Zatlaryň atlarynyň üýtgemegi käwagtlar dini ynançlar, yrymlar, rowaýatlar, sözüň güýjüne bolan ynançlar bilen bagly bolupdyr. Ine, şeýle ýagdaýlarda hem **tabu**, ýagny sözüň aýdylmagynyň, ulanylmagynyň gadagan edilmegi ýüze çykýar. Beýle sözleriň deregine olaryň manysyny has ýumsadýan, çekinmän ulanyp bolýan sözler- ewfemizmler

ulanylypdyr. Türkmenlerde *kimdir biri ölüpdir* diýmeklik gelsiksiz, gödek hasaplanylýar, onuň deregine *ýogalypdyr, dünýäden ötüpdir, amanadyny tabsyrypdyr* ýaly sözler ulanylýar. Rus dilinde *медведь* sözi *мёд (bal) we есть (iýmek)* sözlerinden ýasalypdyr. Gadymy döwürlerde onuň başga ady bolan bolmagy mümkin, ýöne adamlar aýydan gaty gorkupdyrlar, hatda onuň adyny tutmaga-da çekinipdirler. Türkmenler *ýylan* sözüni ulanmagy halamaýar, yzyndan *gaýys-gaýys* diýýärler, onuň deregine *süýrenji* we ş.m. sözleri ulanýarlar. Nemes dilinde *Bär* sözi aýyny aňladýar, ol *braun (goňur)* sözünden ýasalypdyr.

Deňeşdirip görüň:

Türkmen dilinde: *äri- adamysy, ýanjoldaşy; semiz-hor däl, ganymat;*

Rus dilinde: *старик- в летах, почтенного возраста; вы врете- вы не правы;*

Nemes dilinde: *dick-korpulent (semiz;) schwitzen-transpirieren (derlemek);*

İnlis dilinde: *lavatory- powder room, comfort station (tuwalet otaglary); pregnant- with a baby coming, wiht child (göwreli).*

Kokafemizmler- ewfemizmleriň tersine gödek, çişirilip aýdylyan sözlerdirler:

Türkmen dilinde: *iýmek- samyşlamak, garyn-böwen, el- çarşak;*

Rus dilinde: *лицо-харя, кушать-жрать;*

Şeýlelikde, sözlük düzümdä bolup geçýän taryhy üýtgeşmeler diliň halkyň taryhy bilen baglanysyklykda ösmeginiň netijesidir.

Dilde bolup geçýän taryhy üýtgeşmeler diňe bir sözleriň manylarynyň üýtgemegi bilen bagly bolman,

eýsem, olary düzyän fonemalaryň we morfemalaryň üýtgemegine hem getirip bilýär. XVIII asyr türkmen şahyry Magtymguly-Pyragynyň sygyrlarynda ulanylýan sözlere häzirkiki günlerimiziň nukdaýnazaryndan seretsen, olaryň nähili üýtgeşmelere sezewar bolandyklaryna göz ýetirmek kyn däl:

... turgul diýdiler, (bargyl, görgül, ýörgül), meger eýäm istese, bolgaý nury-agla; kimse çeker bu derdi; tur säher taňryga ýygla we ş.m;

Wagtyň geçmegi bilen käbir sözleri we morfemalary düzyän sesler üýtgeýär, basym başga bogna düşüp bilýär. Meselem, rus dilinde *февраль* sözi öň *февраль* görnüşinde ýazylypdyr, rus şahyry A.S.Puşkin (XIX asyr) *музыка* sözüni ikinji bogna basym düşürip aýdypdyr. Fonemalaryň baglanyşygy, olary tapawutlandyrmagyň düzgünleri üýtgäpdir. Şeýle üýtgeşmeler diňe aýry-aýry sözlere däl-de, olaryň uly toparyna degişli bolupdyr. Gadymy rus dilindäki *gy, ky, hy* ses birikmeleriniň häzirkiki zaman rus dilinde diňe bir sözden (*akyn*) beýleki sözlerde bolmagy mümkin däl. Şeýle üýtgeşmeler bilen taryhy fonetika we taryhy fonologiýa iş salyşýar.

Öňki döwürlerde rus dilinde burun çekimsiz sesleri bolupdyr, soň olar ýitip gidipdir. Wagtyň geçmegi bilen basymyň häsiýeti we diliň bogunlara bölünip aýdylyş düzgünleri, diliň birlikleri üýtgäpdir. Umumy slawýan döwründe çeh we slowak dillerinde erkin basym bolan bolsa, soň olar üýtgemeyän basyma, ýagny birinji bogna düşýän basyma, polýak dili bolsa iň soňky bognuň öň ýanyndaky bogna düşýän basyma geçýär. Ses kanunlaryna laýyklykda dildäki fonemalaryň sanynyň azalmaýan, köpelmeyän ýagdaýlary hem bolýar, ol diňe haýsy hem bir ýa-da birnäçe

fonemanyň häsiýetleriniň üýtgemegine getirýär. Şeýlelikde, fonemalaryň özara gapma-garşy goýulýan tapawutlandyrys alamatlarynyň üýtgemegi bolup geçýär. Umumy german diliniň çekimsizleri *p, t, k* sesleriniň süýkeş sesler hataryna geçmegi *b, d, k* sesleriniň açyklygyny ýitirmekleri şeýle häsiýete eýe bolupdyr. Deňesdirip görüň:

Latynça *tres* inlisçe *three* (*t -ö*);

Latynça *lābium* inlisçe *lip* nemesçe *Lippe* (*b-p*);

Latynça *genu* nemesçe *Knie* (*g-k*).

Hindi-ýewropa dillerinde bogunda emele gelýän çekimsiz sesler *b^h, d^h, g^h* gadymy german dillerinde süýkeş ses bolan bolsalar, olaryň soňky ýagdaýy has çylşyrymlaşýar. Käbir ýagdaýlarda olar edil slawýan dillerindäki açyk degişikli *b, d, g* sesleri ýaly bolup eşidilýär:

Gadymy hindi dilinde: *bhārāmi* (*alyp gidýätrin*);

Rus dilinde: *бегу* (*alýaryn*), *бремя* (*agyr ýük*);

Inlis dilinde: *to bear* (*alyp gitmek, götermek*);

Diliň taryhynda bolup geçýän ses üýtgemelerini hemişelik we **sporodik** üýtgemelere bölýärler. Ses üýtgemeleriniň esasy bölegi hemişelik, ýagny kanuny häsiýete eýedir, ýöne sporodik üýtgemeler hem dillerde köp gabat gelýär. Sporodik üýtgemeler aýratyn sözlerde ýa-da morfemalarda özbolusly şertleriň peýda bolmagy netijesinde bolup geçýär. Semantik (many) nukdaýnazardan uly ähmiýeti bolmadyk, emma giňden ulanylýan, meselem, başga bir adama ýüzlenilende ulanylýan sözler, jümleler, sylag-hormaty aňladýan, salamlaşylanda ulanylýan sözler rus dilindäki gepleşikde ulanylanda ses üýtgesmeleri ýüze çykýar: şeýle sözler, köplenç, basymsyz, çalt gürleniliniň aýdylýar. Şol sebäpli hem gadymy rus dilindäki *зочѣдѣ* sözi *цѣдѣ* sözüne

-cy enklitikasy bolsa, sözüň manysyna sylag-hormat goýmak üçin manyly sözüň yzyna goşulyp gelýän ownuk bölege öwrülipdir:

Чего выволите -с ? Никак нет -с ? Здравствуйте -Здравсте.

İnlis dilinde hem şeýle üýtgame gabat gelýär: *Good bye* (Hoş, sag boluň)-*jümlesi* *God be with you* (Hudaý siziň bilen bolsun) sözlerinden emele gelipdir. Bu jümle türkmen dilinde hoşlaşylanda ulanylýan *Alla ýaryňyz bolsun!* diýen jümlä sözme-söz gabat gelýär.

Hemişelik üýtgemeler has ähmiýetli bolmak bilen, ýygy-ýygydan duş gelýär. Şeýle üýtgemeler ähli ýagdaýlarda diýen ýaly, sesiň durýan ýeri we ses birliginiň häsiýeti bilen baglansykly bolýar, şonuň üçin olar belli bir fonetiki kanunlaryň esasynda bolup geçýär. Meselem, ön agzalyp geçilen *gy, ky, hy* ses birikmeleriniň *gi, ki, hi* ses birikmelerine öwrülmegi baradaky ses kanuny şeýle ses birikmeleri bolan ähli sözlerde ýüze çykýar: *гьбнуть, Кьевъ, хьтпрость, ногы, рькы.*

Rus dilinde burun boşlugynda emele gelen çekimli sesleriň öz nazallyk häsiýetlerini ýitirip, nazallaşmadyk seslere öwrülmegi hem taryhy ses kanunlarynyň biriniň netijesidir. Burun boşlugynda emele gelýän çekimli sesler polýak dilinde saklanyp galypdyr. Rus dilinde ön burun boşlugynda emele gelýän [õ] fonemasy ähli ýerde [u] fonemasy, [e] fonemasy bolsa [a] fonemasy bilen çalsyryldy. Çekimli sesiň ön ýanyndan gelýän çekimsiz sesiň ýumşaklygy hem saklanyp galypdyr: [rõka]- *пыка*; [nesõ]-*нецы*. Şeýle üýtgesme frontal häsiýete eýe bolýar, ýagny ol ähli sözler üçin umumydyr. Burun boşlugynda çekimsiz sesleriň emele geliş häsiýetiniň ýitmegi dürli fonemalaryň **birikmegine**, ýagny

fonemalaryň konwergensiýasyna getirýär. Meselem, slawýan dillerinde yzky hatar çekimsiz sesleriň “**birinji palatallaşmagyny**” (ýumsaklygyny) alyp görelin: şeýle ýagdaýda ähli slawýan dilleri gadymy ýazuw ýadygärliklerinden başlap, şol bir üýtgeşmelere sezewar bolupdyr.

Litwa dilinde: *gêltas*

keturi

kirmus

Rus dilinde: *жёлтый*

четыре

червь

Gadymy slawýan dilinde litwa dilinde saklanyp galan *[g]*, *[k]* sesleriniň galmagally çekimsizler bilen çalşylmagynyň frontal däl häsiýete eýe bolan bolmagy ähtimal, sebäbi bu üýtgeşme umumy häsiýete eýe bolmaýar, ýagny ähli ýerlerde bolup geçmeýär. Ol sesiň belli bir durýan ýerine bagly bolupdyr. Yzky hatar çekimsiz sesleriň galmagally çekimsizlere öwrülmegi köp wagtyň dowamynda içki fonema üýtgeşmesi bolup galypdyr hem-de *[g, k, h]* fonemalarynyň görnüşlerini emele getiripdir, emma täze fonema döremändir. *[ž, č, š]* fonemalarynyň diwergensiýa, ýagny sesleriň birleşmegi netijesinde emele gelmegi bolsa, sesleriň ulanylyş şertleriniň üýtgemegi netijesinde ýüze çykypdyr. Gadymy *[g]*, *[k]*, *[h]* sesleri käwagt olaryň öňki ýaly aýdylmagyny talap edýän bolsa, başga bir ýagdaýlarda olaryň täzeçe aýdylmagyny üpjün edýän şert döräpdir. Meselem, asyl söz *[mog]* и *[pek]* häzirkî zamanyň birlik sanynyň birinji ýöňkemesinde yzky hatar çekimli sesleriniň önünden gelipdir, soň bu ýagdaý rus dilinde *[õ]*, *[u]* seslerini beripdir, ikinji ýöňkeme birlik sanda *[e]* sesiniň önünden gelipdir: *[можетъ]*.

Eger-de ses üýtgemeleri belli bir tertipde, wagtly-wagtynda bolup dursa, onda oňa ses kanuny diýilýär. Dil biliminde ýüze çykan ses kanunlary tebigy

lymlardaky ýaly umumy häsiýete eýe däldir. Ses kanuny taryhy häsiýete eýedir, ýagny ol haýsy hem bolsa bir diliň ýa-da şiwäniň belli bir taryhy döwrüň şertlerinde sezewar bolýan üýtgemeleri bilen baglydyr. Meselem, ukrain dilinde *ky* ses *ki* bilen çalşylmady. Ses kanunynyň hereketi diňe belli bir döwri öz içine alýar. Rus edebi dilinde *o* sesini *a* sesi bilen çalyşmak şeýle kanuna degişli hasap edilip bilner.

Ses üýtgemesiniň bolup geçen döwri tamamlanandan soň ol taryhy kanuna öwürülýär, dilde bolsa onuň netijeleri galýar. Burun boşlugynda emele gelýän çekimli sesleriň adaty çekimlilere öwürülmegi hem ses kanunynyň netijesidir.

Ses kanunlarynyň açylmagy dil biliminiň ösmeginde uly ähmiýete eýe boldy, kanunlar arkaly dilleri deňeşdirme-taryhy usulýet bilen öwrenmeklik mümkin boldy.

Taryhy üýtgemeler diliň grammatiki gurluşynda-da bolup geçýär, käbir morfemalaryň many aňladyp bilmek ukyby, aňladýan manylary üýtgäp bilýär. Morfemalar käbir ýagdaýlarda özara birleşýär ýa-da aýrylýar, sonuň netijesinde morfemalary düzýän sesler hem üýtgeýär. Dürli dillerdäki grammatiki kategoriýalar biri-birilerine gabat gelmeýär, käbir dillerde bar bolan grammatiki kategoriýalar, başga dilde bolmaýar, bu ýagdaý bolsa olaryň diliň taryhy ösüşiniň dowamynda ýitip gitmegi hem-de täzedan peýda bolmagy bilen-de baglydyr. Roman we german dillerinde işligiň mälimlik we nämälimlik kategoriýasy ýüze çykypdyr, öň bu dillerde şeýle kategoriýalar-da, olary grammatiki görkezijiler bolan artikiller-de ýokdy. Görkezme çalyşmasynyň ulanylyş çäkleriniň giňelmegi netijesinde onuň

leksiki manysy ýuwaş-ýuwaşdan ýitip başlapdyr. Atlaryň predmet degişlilikini kem-käsleýin görkezmek bilen bu çalyşma mälimligiň grammatiki görkezjisine öwrülipdir we mälim artikli görnüşinde umumy predmet degişlilikini görkezýär:

Le chien, une chien- одна собака- bir it;

der Hund, ein Hund- всякая собак- haýsydyr bir it.

Inlis dilinde jyns kategoriýasy, hindi-ýewropa dilleriniň köpüsinde, slawýan dillerinde, ikilik san kategoriýasy ýitip gidipdir. Rus dilindäki *уши, очи* sözleri öň ikilik san hasap edilen bolsa, indi köplük sana degişlidir. Rus dilinde zaman kategoriýasy hem üýtgemelere sezewar bolýar: gadymy rus dilindäki 4 sany öten zamanyň –“aoristiň, imperfektiň, perfektiň, plýus-kwamperfektiň”– deregine häzirki zaman rus dilinde diňe bir öten zaman bar.

Taryhy üýtgemeler sözüň morfologik gurluşynda hem bolup geçipdir. Şeýle üýtgemeleriň birine **sadalaşma** diýilýär. Sözüň düzümine girýän iki ýada birnäçe morfemanyň birleşmegi esasynda sözüň gurluşy ýönekeýleşýär, sadalaşýar, ýagny sözüň morfologik gurluşy öňki bilen deňeşdireniňde has ýönekeý görnüşe eýe bolýar. Rus dilindäki *нояс* sözünde *но* prefiks hasap edilýär, bu prefiks sözden bölünip aýrylmaýar, sonuň üçin hem ol häzir prefiks däldir. Sözüň morfologik gurluşynyň şunuň ýaly ýönekeýleşmegi öň bir wagt bolup geçipdir. Indi slawýan dilleriniň hiç birinde hem *но-* bölünip aýrylmaýar, käbir dillerde ol fonetik üýtgeşmä sezewar bolupdyr.

Deňeşdirip görüň: rus dilindäki *опел* sözünde taryhy ruksdaýnazardan edil *козел* (*коза, козуй*) sözündäki ýaly suffiks bar, ýöne slawýan dillerinde bu suffiks asyl söz

bilen birleşip bir bitewilige öwrülipdir. Nemes we inlis dilinde gadymy asyl söz affikssiz berilýär: nemes dilinde- *Aar- bürgüt- opëla*; inlis dilinde: *lady- ledi* inlis-sakson sözünden (*hlafdige*) gelip çykýar we sözme-söz “*hamyr ýugurýan aýal*” diýen manyny berýär. Nemes dilinde: *Adler- bürgüt- opëla adela (asyllý bürgüt)* sözünden emele gelipdir, şu sözdäki - *ar* ikinji morfemanyň gowşamagy, häsiýetini ýitirmegi netijesinde - *er* morfemasyna öwrülipdir, sonuň üçin hem häzirki zaman nemes dilinde *Aar* sözi bilen utgaşmaýar.

Sözüň gurluşynyň sadalaşmagy birden däl-de, belli bir döwrüň içinde bolup geçýär. Şonuň üçin hem, dillerde bu hadysanyň doly ýagdaýda amala aşmaýan wagtlary hem gabat gelipdir, ýagny sadalaşma kem-käsleýin bolup geçipdir. Rus dilinde *вкус* sözi indi *кусок* sözi bilen, *забыть* - *быть* bilen baglansdyrylmaýar. Ýöne käbir ýagdaýlarda bu sözleriň arasyndaky gadymy baglansyklaryň gepleýän adamyň aňynda peýda bolmagy ahmal. Taryhy üýtgemeleriň ýene bir görnüşine sesleriň bölünmesi diýilýär. Sözüň düzümindäki biri-biriniň ýanynda duran goňşy morfemalary emele getirýän sesler täzedan bölünýär, ýagny morfemalaryň sepgidi süýsýär: *rus dilinde- обнять-объятия, принять - принятие, поднимаать - подымат*. В- we с- prefiksleriniň başga görnüşleri peýda bolýar: *внутри - утроба; внедрить - ядро; снискать - искать*.

Halk etimologiýasy nukdaýnazaryndan sözüň gurluşynyň çylşyrymlaşmagy hem gabat gelip biler.

Bir döwürde affiksler bilen aňladylan zatlaryň, başga bir döwürde kömekçi sözleriň üsti bilen hem aňladylmagy mümkindir.

Dilleriň toparlara bölünişi

Dünýädäki dilleriň näçedigini henize çenli doly kesgitlep bolanok, sebäbi, Amerika, Afrika we Aziýa kontinentleriniň gadymy ilatly ýerlerinde häzire çenli bize mälim bolmadyk diller saklanyp galypdyr, birnäçe dillerde bolsa, ýazuw girizilmändir. Şonuň üçin şeýle dilleriň şiweleri hem käbir ýagdaýlarda dili öwrenijiler tarapyndan özbaşdak dil hökmünde kabul edilipdir. Ýer togalagynyň ilatynyň sany 6 milliarddan geçen hem bolsa, dilleriň sany bary-ýogy birnäçe müňe ýetýär.

Şu mesele bilen gyzyklanýan alymlaryň käbiri dünýädäki dilleriň sanyny 2000-e, ikinji topar-2500-e, üçünji topar-3500-e, ýetirýär. Emma bu meseläniň başga bir tarapy hem bar, biziň günlerimize çenli belli bolmadyk, gür jeňňelliklerde, alys ýerlerde ýasaýan kiçi toparlaryň dilleriniň üsti açylýar. Bu hem dilleriň sanyny anyk aýtmaga mümkinçilik bermeýär.

Jemgyýetiň ösüşiniň belli bir taryhy döwürlerinde halkyýetleriň ýitmegi bilen, olaryň dilleri-de ýitip gidýär. Dürli dillerde gepleýän adamlaryň sany deň bolmaýar. Dünýäde bar bolan münlerçe diller geografiki nukdaýnazardan Ýer ýüzüne deň ýaýramandyr. Hytaý, inlis, rus, hindi, nemes, arap, fransuz, portugal, ispan dilleri gepleýänleriň sany boýunça öndäki orunlary eýeleýär, şonuň üçin-de ol diller düýpli öwrenilendir. Emma, laha, pupeo, çru, çam, pong, myong, meo, ma ýaly kiçijik diller häzire çenli doly öwrenilmedik, sebäbi olar ösüşiniň hiç bir pursatynda-da ylmy nukdaýnazardan beýan edilmändir. Her bir diliň özüne mahsus fonetik, grammatiki we leksik gurluşy bolýar, şol bir wagtyň

özünde hem diller ses galyplary we morfema gurluşlary bilen tapawutlanýar.

Dilleri düýpli öwrenmek maksady bilen dilçi alymlar olary toparlara bölüpdir. Toparlara bölmegiň esasy hökmünde iki sany alamat öňe sürülýär:

1. Dilleriň gelip çykyşlary boýunça toparlara bölünmegi;

2. Dilleriň morfemalarynyň görnüşlerine görä toparlara bölünmegi.

Dilleriň kowumdaslygy we olaryň arasyndaky tapawut ses galyplarynyň we diliň morfemalarynyň gurluşlarynyň gabat gelmegi ýa-da gabat gelmezligi bilen düşündirilýär. Meselem, fransuz we gruzin dillerinde 80 aňladýan san, ses galyby boýunça biri-birine gabat gelmeýär:

Fransuz dilinde: *80-quatre-vingts[katroeve];*

Gruzin dilinde: *80-otxmoci.*

Görşüňiz ýaly, bu sözleriň okalyşy düýbünden tapawutlydyr, ýöne morfemalarynyň gurluşlary boýunça olar meňzeşdir, sebäbi bu sözleriň ikisiniň hem düzümindäki morfemalar 4-i we 20-ini aňladýar, ýagny 80 dört sany ýigrimilik diýlip görkezilýär:

Fransuz dilinde: *quatre- dört ; vingt-ýigrimi;*

Gruzin dilinde: *otxi-dört, oci-ýigrimi,*

Mälim bolşy ýaly, türkmen, rus dillerinde bu san *sekiz sany on(segsen), восемьдесят (sekiz sany onluk)* diýlip berilýär.

Rumyn dilinde *ul, -l, -le* mälim artikli atlara goşulyp berilýär hem-de goşulma ýaly görnüşe eýe bolýar: *omul-adam, codrul-tokaý, laptele-süýt.* Bu artikl ses galyby boýunça fransuz dilindäki artikl bilen gabat gelýär (*l', le, l homme, le bois, le lait*). Bu artiklleriň ikisi hem latyn dilindäki görkezme goşulmasy *ille-şol* bilen baglanyşyklydyr. Emma gurluş nukdaýnazardan rumyn dilindäki artikl

sözün öňünden gelýän fransuz dilindäki artikl bilen birleşmeýär, bolgar, alban, ermeni we skandinaw dillerindäki sözün soňundan goşulýan mälum artikli bilen ses galyby boýunça gabat gelmese hem birleşip bilýär.

Şwed dilinde: *mannen-adam; skogen-tokaý, mjölken-süýt*; artiklsiz – *man, skog, mjölk*. Dilleriň ses galyby boýunça meňzeş bolmagyny olaryň gadymy döwürlerde bir dilden emele gelendigi bilen düşündirip bolar. Ses galyby meňzeş bolan dilleriň taryhy şol dilleri ulanýan jemgyýetiň taryhy bilen bagly bolýar. Dürli taryhy şertleriň ýüze çykmagy netijesinde şol bir dilde gepleşýän halk dargap biler, dagynyk bölekleriň arasyndaky gatnaşyklar wagtyň geçmegi bilen ýitip gidýär, şeýlelikde, şol diliň şiweleri (dialektleri) emele gelýär. Gadymy hindi-ýewropa diliniň şiweleri soň dürli hindi-ýewropa dillerine öwrülipdir. Şeýlelikde, dilleriň kowumdaşlygy öz gözbaşyny gadymy çeşmelerden alyp gaýdýar, ýagny kowumdaş diller bir gadymy dilden emele gelýär, olaryň gurluşyny umumy asyl sözler, affiksler, ses galyplary düzýär. Meselem, nemes dilinde *Tochter* sözi iňlis dilindäki *daughter* sözi, türkmen dilindäki *gyz* sözi, özbek dilindäki *kiz*, tatar dilindäki *kyz*, gazak dilindäki *kyz* bilen gabat gelýär, ýagny meňzeş esidilýär we şol bir manyny aňladýar.

2 [Dilleriň gelip çykyşy boýunça toparlara bölünmegi olaryň gadymy dilden emele gelmegi, ses galyplarynyň meňzeş bolmagy bilen düşündirilýär. Dünýä dilleriniň bölünmegi taryhy hadysadyr, ony diňe deňeşdirmе taryhy usulynyň kömegi bilen anyklamak mümkin bolýar. Dilleriň morfemalaryň görnüşleri boýunça bölünmegi, olaryň gurluşlaryny ýazyp beýan etmek

usulyna baglydyr. Diller gelip çykyslary boýunça **maşgalalara** we **toparlara** bölünýärler. Ses galyby we aňladýan manysy boýunça dürli dilleriň sözleriniň umumy gabat gelmegi, meňzeş bolmagy **dil maşgalasyny** emele getirýär. Bir dil maşgalasynyň içinde umumy gatnaşyklary bolan **dil toparlary** emele gelyär. Bir maşgala degişli bolan dilleriň hemmesi öz gözbaşlaryny bir dilden alyp gaýdýar, olaryň gurluşlarynda umumy meňzeşlikler bolýar. Dürli maşgalalara degişli bolan dillerde taryhy meňzeşlik, kowumdaşlyk bolmaýar, olara degişli bolan sözleriň we görnüşleriň gelip çykysy hem üýtgeşik bolýar. Her bir dil maşgalasyna birnäçe diller girýär. Käbir maşgaladaky dilleriň arasyndaky gatnaşyklar, başga bir maşgala girýän dilleriň özara gatnaşyklaryndan tapawutly bolýar, bir maşgalada diller has ýakyn aragatnaşykda bolsalar, beýleki maşgaladaky diller has köp tapawuda eýe bolýar. Dilleriň arasyndaky meňzeşlik dürli hili bolup bilýär, sonuň üçin hem toparlar öz gezeginde has kiçi toparlara-da bölünip bilýär. Eger olara meňzeş başga dilleriň bolmadyk ýagdaýynda käbir dilleriň hiç maşgala, hiç topara girmezlikleri hem mümkindir.]

Orta asyrlarda (XVI XVII asyrlarda) roman dilleriniň latyn dilinden gelip çykandygy anyklanylypdyr. 1599-njy ýylda **I.Skaliger** ýewropa dillerini alamatlary boýunça toparlara bölmegi başarypdyr. XVIII asyryň başynda dilleriň gelip çykysy boýunça toparlara bölünmegi bilen nemes pelsepeçisi **G.Leýbnis** hem meşgul bolupdyr. Ol dilleriň kowumdaşlygy boýunça birnäçe çyzgylar düzüpdir. Beýik rus alymy **M.W.Lomonosow** hem bu mesele bilen gyzyklanypdyr. Dilleriň gelip çykysy boýunça toparlara bölünmegi okuw kitaplarynyň, ylmy işleriň hemmesinde birmeňzeş däldir. Şonuň üçin hem **A.A.Reformatskiniň**

“Dil bilimine giriş” (M.1967), Ý.S.Maslowyň “Dil bilimine giriş” (M.1987), W.I.Koduhowyň “Dil bilimine giriş” (M.1987) okuw kitaplaryndaky berlen dil maşgalalarynyň we toparlarynyň bölünişini maksadalaýyk hasaplaýarys.

[Dil bilimine bagyşlanan ylmy edebiýatlarda, esasan, aşakdaky dil maşgalalary tapawutlandyrylýar: hindi-ýewropa, semit-hamit, kawkaz, hytaý-tibet, türk, mangol, tungus-manjur, awstroneziýa, taý, çukot-kamçat, ural, niger-kordofan maşgalalary.

3. [Garassyz, Bitarap Türkmenistanyň döwlet dili bolan türkmen dili türk dilleri maşgalasyna girýär. Bu maşgala oňa girýän dilleriň sany boýunça iň uly maşgalalaryň biridir. O.S.Şirokowýň “Dil bilimine giriş” okuw kitabynda türk dilleri maşgalasy baş sany şaha bölünýär: 1. Türk-bulgar, 2. Türk-oguz, 3. Gypjak, 4. Garlyk, 5. Gündogar türk.

Birinji şaha gadymy hazarlaryň we bulgarlaryň dili degişlidir. Şu günki çuwaş dili şol diliň şiweleriniň birinden emele gelen dildir:

Türk-oguz dilleri:

1. Seljuk (günbatar oguz) dilleri-türk, azerbaýjan.

2. Günorta oguz (kaşkaý) dilleri-günbatar Eýranyň çarwa tireleriniň dilleri.

3. Demirgazyk oguz dilleri-gadymy peçenegleriň dili, gagauz, surguçlaryň dili (Gresiýanyň demirgazyk-gündogary).

4. Merkezi oguz dilleri-türkmen, turhmen (Stawropol ülkesindäki etnik topar).

5. Gündogar oguz dilleri salar (günbatar Hytaýda).

Gypjak dilleri:

1. Demirgazyk gypjak: tatar, başgyrt, sibir tatarlaryň (Taisk, Nowosibirsk, Týumen oblastlarynda ýaşayanlar) dili.

2. Günbatar gypjak: krym tatarlarynyň dili, krymlylarynyň (Kerç ýarym adasyndaky türki dilli ýewreýleriň) dili, garaim (Litwanyň Panewežis we Trakaý şäherlerinde), karaçay, balkar, gумык dilleri.

3. Merkezi gypjak: gazak, garagalpak, noğay dilleri.

4. Gündogar gypjak: gyrgyz, altaý, gumandiy (demirgazyk Altaý), gondam, aşaky çumem, barabin dilleri.

Garlyk-türki dilleri:

Özbek, uýgur, hotan (günorta uýgur), lobnor (gündogar uýgur) dilleri.

Gündogar türki diller:

1. Merkezi saha: hakas, sary ýugur (günbatar Hytaý) dilleri.

2. Adaty saha: ýakut, tuwa, halaç (merkezi Eýrandaky etniki topar).]

Häzir dünýäde 22 mln. dan köp türkmen bar diýip hasaplaýarlar. Olaryň 6 mln. 550 müňi Türkmenistanda ýaşaýar (2005-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 1-ine çenli. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri 2000-2004, Türkmenistanyň milli döwlet hasabaty we maglumatlar instituty, Aşgabat, 2005, 16-njy sah.). Şolardan 3 mln golaýy Eýranda, 2 mln köpüsi Yrakda, 1mln Owganystanda, 100 müňi Hytaýda, 100 müňi Siriýada ýaşaýar diýlip çaklanylýar. Az sanly türkmenler Germaniýada, Angliýada, Russiýada, ABŞ-da we beýleki ýurtlarda ýaşaýarlar. Türkmen milleti niredede ýaşasa hem, öz ene dilini, medeniýetini, dāp-dessuryny saklamaga çalsypdyr. Türkmen diliniň ýazuwy araplaryň Türkmenistanyň çäklerine aralaşmagy netijesinde, ilki arap hatynda bolupdyr, 1928-nji ýyldan 1940-njy ýyla çenli latyn harplarynyň esasyndaky ýazuwa, 1940-njy ýyldan bolsa rus dilinde ulanylýan kiril elipbiýindäki

ýazuwa geçilipdir. Türkmenistan özbaşdak, garaşsyz döwlet bolandan soň, täze türkmen elipbiýine geçildi. Täze elipbiýiň esasy edilip latyn elipbiýi alyndy. “**Türkmen**” sözüniň gelip çykyşy (etnonimi) ylmy edebiýatlarda dürli hili düşündirilýär:

1. Türk+men “*men türk*”;

2. Türk+iman “*dine ynanyan türk, imanly türk*”;

3. “Tarjoman” arap sözünden bolup, “*dilmaç, yslamyň dilmajy*” diýmekligi aňladýar.

Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnama kitabynda *türkmen* sözi has maksadalaýyk, anyk düşündirilýär: “Beýik Taňry türkmenе köpelgiçlik berdi. Ol köpelip, örnäp gitdi. Taňry oňa iki sany häsiýet berdi: Ruhubelentlik we gaýduwsyzlyk. Ýagtylgýç berende bolsa, onuň Könlüne hem Aňyna Paýhas Çyragyny guýdy. Şundan soň öz bendelerine umumy at dakdy: **TÜRK IMAN** (Türk-asyl, iman-nur). **TÜRK IMAN – TÜRKMEN** şeýle many aňladýar: **Asly nurdan Türkmen dünýäde şeýdip döredi**” (Saparmyrat Türkmenbaşy, Ruhnama, 10-njy sah.).

Dünýä dillerini gelip çykyşlary boýunça, esasan, asakdaky toparlara bölmek bolar:

5 { **HINDI-ÝEWROPA DILLERI MAŞGALASY:**

Slawýan dilleri topary:

a) gündogar slawýan dilleri toparçasy: ruş, belarus, ukrain, rusin dilleri;

b) günbatar slawýan dilleri toparçasy: polýak, çeh, slowak, kaşub, ýokary lužik, aşaky lužik, polab (öli) dilleri;

ç) günorta slawýan dilleri toparçasy: bolgar, makedon, serbohorwat, slowen, ybadathanaslawýan (öli) dilleri.

German dilleri topary:

a) günbatar german dilleri toparçasy: nemes, inlis, niderland (golland), afrikaans, lyuksemburg, friz, idis, langobard (öli) dilleri;

b) demirgazyk german (skandinaw) dilleri toparçasy: norweg, daniya, şwed, island, farer dilleri;

c) gündogar german dilleri toparçasy: got (öli), burgund (öli), wandal (öli), gerul (öli), gepid (öli) dilleri.

Roman dilleri topary:

Italyan, ispan, portugal, fransuz, rumyn, moldawan, sardin (sard), oksitan (prowansal), katalan, galisiy, retoroman, sefard, dalmatin (öli) dilleri.

Kelt dilleri topary:

a) gel dilleri toparçasy: şotland, irland, men (man) dilleri;

b) britt dilleri toparçasy: breton, walliy, korn (öli) dilleri;

c) gall dilleri toparçasy: gall (öli), lePontiy (öli) dilleri;

Keltiber dilleri toparçasy: keltiber dili (öli).

Eýran dilleri topary:

Awestiý (öli), pars, täjik, kürt, puştu, dariý, osetin, buluç, ýagnob, tat, ýazgulam, ruşan, şugnan, hazareý, midiý (öli), sogdiý (öli) we başga-da köp diller;

Hindi dilleri toparçasy:

Sanskrit (öli), hindi, urdu, nepal, bengal, rajastan, singal, gujrat, maldiw, assam, marathi, oriya, sindhi, parýa, sigan we s.m dilleri.)

Dard diller topary:

a) günbatar dard (nuristan, kafir) diller toparçasy: kati, prasun, aşkun, waýgali, dameli dilleri.

b) merkezi dard diller toparçasy: paşayy, kalaşa, khowar we ş.m dilleri.

c) gündogar dard diller toparçasy: kaşimir, phalura, şina we ş.m dilleri.

Baltika dilleri topary:

Latyš, litwa, prus (öli), ýatwýaž (öli), kurs (öli), galind (öli) dilleri.

Het-luwiý dilleri topary:

Het (öli), luwiý (öli), likiý (öli), palaý (öli), kariý (öli) dilleri.

Tohar dilleri topary:

A Tohar dilleri (öli), B Tohar dilleri (öli).

Italiý dilleri topary:

Latyn (öli), osk (öli), umbr (öli), falis (öli) dilleri.

Grek dilleri topary: grek dili.**Alban dilleri topary :** alban dili**Ermeni dilleri topary:** ermeni dili.

Dilleriň beýleki uly maşgalalaryna türki, iberiýa-kawkaz, ugor-fin, hytaý tibet, taý, afraziýa, awstroneziýa dil maşgalalary degişlidir. Kiçi dil maşgalalaryna bolsa, drawid, tungus-mançjur, mongol, kartwel, ýeniseý, samodiý, çukotka-kamçatka, eskimos-aleut dil maşgalalary girýär.

DRAWID DILLERI MAŞGALASY

Telugu, tamil, malaýalam, kannada, braguý, elam (öli) we beýleki diller.

KARTWEL DILLERI MAŞGALASY

Gruzin, mingrel, laz (çan), swan dilleri.

TÜRKI DILLERI MAŞGALASY

Türkmen, tatar, başgyrt, gazak, krym-tatar, azerbaýjan, özbek, türk, garagalpak, gyrgyz, ýakut, hakas, tuwa, altaý, şor, çuwaş, gagauz, garaýym, nogaý, uýgur, gumuk, garaçay-balkar, barabin, çulum-türk, tofalar, soýot, sary-uýgur, polowes (öli), hazar (öli), bulgar (öli) we ş. m. diller.

MONGOL DILLERI MAŞGALASY

Mongol, burýat, galmyk we başga diller.

TUNGUS-MANÇJUR DILLERI MAŞGALASY

Mançjur, čžurčžen (öli), nanaý, udegeý, ewenkiý, ewen, negidal, solon, ulč dilleri.

URAL DILLERI MAŞGALASY

Fin dilleri topary

a) pribaltika-fin dilleri toparčasy: fin, eston, karel, weps, ižor, wod, liw, saam dilleri;

b) perm dilleri toparčasy: komi, komi-perm, udmurt, besermýan dilleri;

c) wol dilleri toparčasy: mariý, mordwa, merýan (öli);

Ugor dilleri topary:

Wenger, hantýý, mansýý dilleri.

Samodiý dilleri topary:

Nenes, enes, nganas, selkup, kamasin (öli) dilleri.

AFRAZIÝA (SEMIT-HAMYT) DILLERI MAŞGALASY

Semit dilleri topary:

Arap, maltiý, iwrit, geez (öli), tigray, tigre, assiriýa, sokotriý, finikiýa (öli), akkad (öli), siriýa (öli) we ş. m. diller.

Müsür dilleri topary:

Gadymy müsür, kopt dilleri.

Berber-liwiýa dilleri topary:

Taşelhit, şauýa, zenaga, kabil, numidý (öli) we şaňa meñzeş köp diller.

Çad dilleri topary:

Hausa, kera, kwang, mubi we şulara meñzeş diller.

Kuşit dilleri topary:

Somaliý, oromo we şulara meñzeş diller.

Omot dilleri topary:

Omet, kaffa we şulara meñzeş diller.

HYTAÝ-TIBET DILLERI MAŞGALASY

Taý-hytaý dilleri topary:

Hytaý dilleri toparčasy: hytaý, dungan dilleri;

Tibet-birma dilleri topary:

Tibet, birma, dzong-ke, newar, karen, naga, kaçın we şulara meñzeş diller.

TAY DILLERI MAŞGALASY

Tay, laos, şan, çžuan, li, be we şulara meñzeş diller.

AWSTRONEZIÝA DILLERI MAŞGALASY

Indoneziýa dilleri topary:

Indoneziýa, malaýa, malgaş, tagal, pampangan, bugiý, pangasin, ýawan, palau, çamorro we beýleki diller;

Polineziýa dilleri topary:

a) ýadro-polineziýa dilleri toparçasy: samoan, tuwalu, tokelaý, pukapuka, maori, taitýan, gawaý, rarotongan, rapanuý, moriori (öli) dilleri

b) tongan dilleri toparçasy: tongan, niue dilleri;

Mikroneziýa dilleri topary:

Nauru, tungaruan, marşal, kusaiýe, ponape, truk, woleaý, ýap, mokil we ş. m. diller.

Melaneziýa dilleri topary:

Fidžiý, rotuma, uailu, gomen, nengone, lif, mea, tiri we ş. m. diller.

AWSTROAZIÝA DILLERI MAŞGALASY

Wet-myong dilleri topary:

Wetnam, myong dilleri.

Mon-khmer dilleri topary:

Khmer, mon dilleri.

Munda dilleri topary:

Santali, mundari, asuri, korku we şuňa meñzeş diller.

Nikobar dilleri topary:

Şompeng dili

Khasi dilleri topary:

Khasi dili.

Palaung-wa dilleri topary:

Palaung, wa, khmu, lamet we şuňa meñzeş diller.
DEMIRGAZYK KAWKAZ DILLERI MAŞGALASY
Abhaz-adygeý (günbatar) dilleri topary:

Abhaz, adygeý, abazin, kabardin, ubykh dilleri.

Nah-dagystan dilleri topary:

Nah toparçasy: çeçen, inguş, basbiý dilleri.

Dagystan toparçasy: awar, andiý, botlih, godoberdin, bagwalin, lak, dargiý, dezgin, tabasaran, hinalgug we şuňa meñzeş diller.

ÝENISEÝ DILLERI MAŞGALASY

Ket, ýug (öli) , kott (öli) , assan (öli) , arin (öli) , pumpokol (öli) dilleri

ÇUKOTKA-KAMÇATKA DILLERI MAGALASY

Çukot, korýak, alýutor, kerek, itelmen dilleri.

ESKIMOS-ALEUT DILLERI MAŞGALASY

Eskimos, aleut dilleri.

ÝUKAGIR DILLERI MAŞGALASY

Ýukagir, kolym, çuwan (öli), omok (öli) dilleri.

Käbir dilleriň başgaça aýdylanda “atababalaryny” bilip bolmaýar, olar ýokarda agzalyp geçilen dil maşgalalarynyň hiç birine degişli däldir. Beýle diller üzňeleşdirilen (izolirlenilen) diller diýlip atlandyrylýar. Olara ýapon, koreý, kusunda we şuňa meñzeş onlarça diller degişlidir. Şumer dilini hem köp alymlar izolirlenilen dile degişli edýärler. Ýöne, bu diliň türki dilleriniň asly bolmagy gaty mümkindir. Demirgazyk we Günorta Amerikadaky, Afrikadaky, Awstraliýadaky, Täze Gwineýadaky birtopar aborigen dilleri toparlara bölmek häzire çenli gutarnykly işlenilen däldir. Öz aralarynda baglanyşygy bolmadyk maşgalalaryň we toparlaryň köp mukdary ýüze çykýar. Şol sebäpden hem bu babatdan alymlaryň pikirleri hem biri-birilerine çapraz gelýär.

Taryhy-deňeşdirme usuly. Ýewropa alymlary taryhy-deňeşdirme usulyny XIX asyryň başynda ýüze çykan hasaplaýarlar. Ýöne türki dillerinde, şol sanda türkmen dilinde dilleri deňeşdirip öwrenmegiň taryhy gaty gadymdyr. In bärkisi Mahmyt Kaşgarynyň XI asyra degişli sözlüğünde, Halyl bin Muhammet bin Ýusup el Konewiniň XIII asyrda ýazylan “Türkmençe we arapça sözlügi” (Aşgabat. TMGI, 1997) alanyňda-da taryhy-deňeşdirme usulynyň eýýäm nähili kämil derejä ýetendigine göz ýetirmek bolýar.

Bu usulyň esasy wezipesi kowumdaş dilleriň gadymy döwürlerdäki ösüş ýoluny görkezýän kanunalaýyklyklary açmak bilen bagly bolupdyr. Dil biliminiň taryhy – deňeşdirme usulynyň wekilleri bolan nemes alymlary **Frans Bopp** we **Ýakob Grimm** bu ugurdan uly işler alyp barypdylar. **F.Bopp** özüniň 1816-njy ýylda ýazan “Grek, latyn, pars we german dilleriniň ýöňkeme ulgamy bilen deňeşdireniňde, stanskrit diliniň ýöňkeme ulgamy hakynda” diýen işinde “Mahabharatanyň” taryhy terjimelerini ulanmak bilen, ilkinji gezek hindi-ýewropa dilleriniň kowumdaşlygy baradaky nazarýeti öňe sürýär we diňe leksikanyň we grammatikanyň bölümlerini öwrenmekligi teklipe edýär.]

Nemes alymy **Ý.Grimmiň** 1819-ýylda ýazan, “Nemes grammatikasy” işi ähli german dilleriniň we halk şiweleriniň deňeşdirme grammatikasyna öwrüldi.

Slawýan dillerini öwrenmekde taryhy-deňeşdirme usuly **A.H.Wostokow** tarapyndan ilkinji gezek ulanylyp başlandy. **A.H. Wostokow** gadymy slawýan tekstlerini we slawýan dillerini taryhy-deňeşdirme usuly arkaly öwrenmek bilen baglanysdyrýar, şunuň netijesinde, düşnüksiz bolan birnäçe ýazuw ýadygärlikleriniň çözgüdini tapýar. Meşhur rus alymy **F.F.Fortunatow** hem taryhy-deňeşdirme usulyny fonetikada ulanyp birnäçe açyşlar edýär.

Taryhy – deňeşdirme dil biliminde edilen işleriň birnäçesi dil biliminiň umumy ösüşine uly goşant goşdy: günorta-gündogar Türküstanda, iki sany meňzeş dilde ýazylan gadymy ýazuw ýadigärligi (V-VII asyrlara degişli) açyldy; M.Wentris we J.Çedwik tarapyndan 1962-nji ýylda has gadymy (b. e. öňki XIV asyr) grek diliniň bogun haty tapyldy; Balkan ýarym adasyndaky we onuň töweregindäki ýerlerde gadymdan bäri saklanyp galan hindi-ýewropa dillerine degişli materiallar tapyldy (O.S.Şirokow. Введение в языкознание, Moskwa döwlet uniwersitetiniň neşiri.1985, 110-111-nji sah.).

✓ [Taryhy-deňeşdirme usulyny ulanýan dilçi alymlar birnäçe diller üçin umumy bolan sözleri we görnüşleri anyklamaga çalysypdyrlar. Meselem, haýsy hem bolsa bir gadymy diliň bolandygy, onuň bolsa beýleki birnäçe dilleriň esasyňy düzýändigini bellemek bilen, taryhy ösüşiň netijesinde bolup geçýän üýtgeşmeler ol dilden birnäçe özbaşdak dilleriň emele gelmek ýagdaýyny döredýär, ýagny, latyn, sanskrit, gadymy grek, slawýan we ş.m. diller emele gelyär. Ses galyplarynyň gabat gelmek mümkinçiliklerini derňemek arkaly gadymy ses kanunlarynyň hereket edendigi, dürli sesleriň üýtgemelere sezewar bolandygy anyklanyldy.]

Şol bir geografik sebitde gabat gelyän dillerde käwagtlar olaryň gurluşyndaky meňzeşlik diňe bir ýa-da iki alamatyň däl-de birnäçe alamatlaryň üsti bilen düşündirilip biliniýän bolsa, onda şol diller öz aralarynda taryhy emele geliş bütewiligini emele getiripdir. Bu birikme maşgaladan ýa-da topardan tapawutlylykda dilleriň birikmesi diýilýär. Dilleriň birikmesi baradaky pikir, esasan, meşhur alym I.A.Boduen de Kurtenäniň işlerinde öňe sürülýär. Bu

adalgany ilkinji bolup N.S.Trubeskoý “Wawilon diňi we dilleriň garyşmagy” (1923) diýen işinde ulanýar. Ol dil maşgalasyny we dil birikmesini tapawutlandyrmagyň hökmandygyny aýdýar.

N.S.Trubeskoýyň pikirine görä, dil birikmesi sintaksisde, morfologiýada, şeýle hem fonetikada meňzeşlikleri bolan dilleriň toparydyr, meselem, balkan dilleriniň birikmesi, Wolga-kama dil birikmesi fin-ugor dillerini, türkî dilleri (başgyrt, tatar, çuwas) özüne birikdirýär, bu diller morfologiýada zamanlaryň emele gelmeginde, çekimli sesleriň gowşamagynda we başga alamatlar boýunça özara meňzeşdir. Merkezi Aziýa dil birikmesi üçin çekimsizler ulgamynyň çylşyrymlylygy, äheňiň bolmagy ýaly alamatlar mahsusdyr.

Dilleriň geografik taýdan ýaýramagyna garamazdan gelip çykyşy boýunça kowumdaş bolmadyk dilleriň gurluşlaryndaky meňzeşlikleri öwrenmek lingwistik tipologiýanyň wezipesidir. Eger-de dilleriň ses galyplary boýunça meňzeşlikleri bolmasa, onda olaryň gurluşlarynyň başga dillerden alnandygynyň, bu dilleriň öz kanunlary boýunça ösendiginiň alamatydyr. Meselem, rumyn, bolgar we alban dillerinde artikliň sözüň soňundan gelmegi onuň başga dilden alnanlygy bilen düşündirilýär. Dilleriň birikmesi çylşyrymly hadysa bolmak bilen dilleriň gurluşlaryny öwrenýän ylym tarapyndan derňelip bilner.

Dilleriň gurluşy boýunça toparlara bölünişi

Diller morfemalaryň görnüşleri boýunça hem toparlara bölünýär. Şeýle ýagdaýda diliň gurluşynyň ähli tarapy – ses ulgamlary, basymyň we äheňiň görnüşi, sözüň

morfologik gurluşy derňelýär. Sözün morfologik gurluşynyň çylşyrymlylygynyň umumy derejesi we dilde ulanylýan grammatiki morfemalaryň görnüşi dilleri gurluşy boýunça tapawutlandyrmakda esasy alamatlar bolup hyzmat edýär. Berlen tekstdäki morfemalaryň sanyny şol tekstdäki sözleriň sanyna bölmek bilen amerikan dilçisi **J.Grinberg** sözün morfologik gurluşyny kesgitleýär. Dünýä dilleriniň hiç birinde hem morfemalaryň sany ulanylýan sözleriň sany bilen deň bolmaýar. **J.Grinbergiň** hasaplamalaryna görä, wýetnam dilinde 100 sözde 106 morfema, iňlis dilinde 168 morfema, sanskrit dilinde 259, eskimos dilinde 372, rus dilinde 233-245 morfema düşgeliýär. (Morfemalaryň sanynyň sözleriň sanyna bölünmeginden emele gelyän san 2-den az bolsa, şeýle diller **analitik** diller hasap edilipdir (hytaý, pars, italyan, nemes, dat dilleri). Iňlis we wýetnam dilleri bu topara girmeyär.

Eger-de şol san 2 bilen 3-iň aralygynda bolsa, onda şeýle dillere **sintetik** diller diýilýär (gadymy grek, latyn, litwa, gadymy slawýan, çeh, polýak, ýakut, suahili dilleri). Alnan san 3-den ýokary bolsa, beýle diller **polisintetik** dilleriň hataryna girýär (paleoaziat, iberiýa-kawkaz dilleri). Diliň gurluşyny öwrenýän alymlaryň käbirleri sözün morfologik gurluşynyň çäklerinden çykýan aýratynlyklara üns berýärler, meselem, sözleriň özara grammatiki ylalaşygy hem dilleriň gurluşyna özboluşly täsir edýär.]

Dilleriň gurluşynda belli bir derejede çalsyp bolýan bölekleri hem bolýar.

Çekimsiz sesleriň çekimli seslere bolan gatnaşygy esasynda tutýan orunlary nukdaýnazardan hem dilleri toparlara bölmäge synanysyk edýärler.

Umuman, dilleri tipologik ýa-da morfologik taýdan toparlara bölmek, diliň grammatiki gurluşy esasynda dil birlikleriniň grammatiki manylaryny aňladýan serişdeleriň üsti bilen kesgitlenilýär.

Nemes alymlary **A.Şleyher**, **W.Gumboldt** ilkinjileriň hatarynda dilleri gurluşlary boýunça toparlara bölüpdirler. **A.Şleyher** analitik we sintetik dilleri tapawutlandyrypdyr, **W.Gumboldt** bu dillere inkorporirleýän dilleri goşýar. **E.Sepir** we **J.Grinberg** dillerde üç birligi – morfemaňy, sözi we sözlemi tapawutlandyrypdyr.

Analitik dillerde leksik we grammatiki manylary aňladyjy serişde, esasan, iki bölekden ybarat bolýar: leksik many şol sözüň özüne bagly bolsa, grammatiki many kömekçi sözleriň, şeýle hem suprasegment morfemalaryň üsti bilen aňladylýar. Affiksler analitik dillerde seýrek duş gelýär, analitik dilleriň birnäçesinde affiksler düýbünden bolmaýar. Goşma sözlerde, köplenç, iki, käwagt ondan hem köp asyl söz bolup biler (meselem, hytaý dilinde). Analitik dillerde ulanylýan özbaşdak manyly sözleriň sözlemde beýleki sözler bilen bolýan sintaktik baglanysygyny görkezýän alamaty bolmaýar, olar beýleki sözlerden üzňe ýaly bolup görünýär. Şonuň üçin şeýle dillere üzňe (izolirlenen) diller hem diýilýär. Köp wagtyň dowamynda bu dilleri **amorf** diller diýip atlandyrdylar, sebäbi olaryň grammatiki şekilleri, morfemalary ýok diýip hasap edilýärdi. Asyl sözli dillere hytaý, taý, birma we Günorta-gündogar Aziýanyň käbir beýleki dilleri girýär. Üzňe dillerde diňe asyl sözler bolýar, olar belli bir äheňde aýdylmak bilen, sözlem emele getirýär. Sözleriň arasyndaky baglanysygy görkezmek üçin sözleriň tertibinden we äheňden başga-da kontekstde öz leksiki manysyny ýitirip, kömekçi söze öwrülýän asyl sözleri hem ulanýarlar. Hytaý grammatikasynda şeýle sözlere **boş sözler** diýilýär. Şunuň ýaly dillerde söz toparlarynyň bardygy ýa-da ýokdugy jedelli bolup galýar. Şol bir söz kontekstde işlik, at ýa-da sypat hem

bolup bilýär. Meselem, hytaý dilinde *uo bu he cha men çay içmeýärin* diýmegi aňladýar. *Uo* sözi işligiň önünden gelse at bolýar we *men* diýmegi aňladýar, eger-de ol işlikden soň gelse, görnüşini üýtgetmän, doldurgyç bolýar we *meni* diýip terjime edilýär. *Ren hao uo* sözlemi *bir adam meni söýýär* diýip terjime edilýär.

Asyl sözleriň üzňe bolmagyndan başga, düýp sözleriň üzňe bolup gelyän dilleri hem bolýar. Beýle diller amorf diller diýlip hasap edilmeyär, olaryň goşulmalary we suffiksleri bolmasa-da, leksik affiksleri bolýar. Sözleriň arasyndaky baglanysyk sözleriň tertibi, äheň, kömekçi sözler bilen aňladylýar, olarda söz toparlary bolýar. Meselem, malaý dilinde *roemah öý* sözünden prefiksiň kömegi bilen işlik ýasap bolýar (*beroemah – ýaşamak*).

↳ [Analitik dillerde grammatiki manylar kömekçi sözleriň üsti bilen aňladylýar. Şeýle usul nemes, inlis, fransuz, italýan, ispan, bolgar dillerinde, şeýle hem türkmen we rus dillerinde-de duş gelyär.]

Sintetik dillerde sözün düzüminde bir ýa-da birnäçe grammatiki morfemalar birleşýär. Grammatiki şekili emele getiriji şeýle affiks köp manyly bolup bilýär, sonuň üçin ol birnäçe grammatiki kategoriýany aňladyp bilýär.] Bu diller grammatiki manyny aňlatmak üçin affikslerden peýdalanýar. “Goşulmalara baý ýa-da garyp” diýen düşünje umuman, dilleri biri-birinden tapawutlandyrmak üçin ähmiýetli däldir, sonuň üçin hem analitik we sintetik dilleriň arasynda kesgitli çäk bellemek kyndyr. Gadymy hindi-ýewropa dilleri (latyn, grek, sanskrit, got, het) sintetik diller bolupdyr diýlip hasaplanylýar. Häzirki zaman hindi-ýewropa dilleriniň köpüsi analitik dillere öwrülipdir, käbirleri bolsa sintetik şekillerini saklap galypdyr. Affiksals diller üçin, esasan, dürli grammatiki şekilleriň görnüşleriniň emele gelmegi mahsusdyr.

Polisintetik ýa-da **inkorporirleýän** dillere paleoaziat sibir dilleri (çukça) we Amerikadaky indeýleriň dilleri degişlidir. Olaryň esasy aýratynlygy sözlemiň içinde uzyn bütewi sözün ulanylmagydyr. Meselem, meksika astekleriniň dilinde *ninakakwa men et iýýürin* diýmegi aňladyp, *ni-men, naka* (*nakatyl* sözünden-*et*) we *kwa-üýmek* diýen böleklerden durýar. Şeýlelikde, polisintetik dillerde **inkorporasiýa** hadysasy bolup geçýär, bu söz latyn dilinden alnyp, *öz düzümiňe girismek* diýen manyny berýär. Beýle usul boýunça sözlem görnüşindäki sözler asyl sözleriň goşulmagy esasynda ýasalýar. Şeýle sözlemiň bölekleri bolan sözler sözlem agzalary hökmünde çykyş edýär. Käbir dillerde postfiksler has köp gabat gelýär, başga bir dillerde bolsa, prefiksler agdyklyk edýär. Afrikanyň käbir dillerinde prefiksler köp ulanylýar, iňlis, pars dillerinde olar seýrek duşýar. Yakut we eskimos dillerinde prefiks bolmaýar. Postfiksler eskimos, sanskrit we rus dillerinde has köpdür. Indoneziýa dilinde infiksler, arap dilinde, iwrítde (köne ýewreý dilinde) transfiksler ulanylýar.

Morfologik gurluşy nukdaýnazardan arassa diller bolmaýar, wagtyň geçmegi bilen bir dil öz gurluşyny üýtgedip başga görnüşe geçip bilýär. Meselem, häzirki zaman iňlis dilinde goşulmalar azalyp, asyl sözler has köp ulanylýar. Şeýlelik-de, diňe arassa analitik ýa-da arassa sintetik dil ýokdur. Meselem, türkmen dilinde grammatiki manylaryň aňladylyşy analitik ýol bilen hem, (*iş bilen, watan üçin*), sintetik ýol bilen-de (*doganymyň kitaby, watana söýginiň hatyrysyna*) aňladylyp bilner.

Agglýutinatiw dillerde sözleriň grammatiki şekilleri, düýp sözün yzyna her biri özbaşdak grammatiki many aňladýan goşulmalaryň (affiksleriň)

yzly-yzyna goşulmagy bilen ýasalýar. Dilleriň bu görnüşine türki dilleri (türkmen dili), ugor-fin, mongol, bantu, ýapon dilleri girýär. Elbetde, grammatiki manylaryň aňladylşy olaryň hemmesinde birmeňzeş bolmaýar. Türkmen dilinde *agaçlarda* sözünde *-lar* goşulmasy ähli beýleki sözler üçin hem köplük sany aňladýar, *-da* goşulmasy bolsa wagt-orun düşüme degişlidir, ýagny her goşulmanyň diňe özüne mahsus bolan grammatiki manysy bolýar. *-lar, -ler* goşulmalary türkmen dilinde diňe atlara däl-de, işliklere hem goşulýar, *-da-de* goşulmalary bolsa wagt-orun düşüminde gelýän ähli atlara goşulyp gelýär. Inlis dilinde köplük sanyň goşulmasy hemme sözler üçin meňzeş däl: *iz, z, s (roses-bägüller, dogs-itler, cats-pişikler)* goşulmalaryndan başga *-in (oxen-öküzler)* goşulmasy hem duş gelýär, çekimlileriň gezekleşmesi hem köplük sany emele getirip bilýär (man-men). Rus dilinde *-ся* goşulmasy agglýutinativ häsiýetdedir.

Fuzion (ýa-da flektiw) dillerde ulanylýan affiksler, goşulmalar birnäçe manylarda gelip biler, şeýlelikde, bu manylar dürli grammatiki kategoriýalara degişli bolar. Meselem, rus dilinde düşüm goşulmalarynda birlik we köplük sanda goşulmalar üýtgeýär, sypatlaryň goşulmalary – düşüm, san, jyns goşulmalaryna bagly bolýar. Meselem, rus dilinde şol bir *a* goşulmasy aýal jynsynda (*книга*), köplük sany (*зорода*), éýelik düşüm (*зорода*) aňladyp bilýär. Şonuň üçin nemes we inlis dilinde gowşak we güýçli işlikleriň ýöňkemedede üýtgeýşi meňzeş bolmaýar.

Flektiw dillere hindi-ýewropa dilleri, semit-hamit dilleri girýär.

Introfiksal dillerde asyl söz we affiks morfemalar gezekleşip gelýär. **Interfiks** sözün özbaşdak manysy bolmadyk bölegidir, ol asyl söz

bilen suffiksiň (söz ýasaýjy goşulmanyň) arasynda durýar, şeýle ýagdaý asyl söz bilen suffiksiň birleşmegi kyn bolan ýagdaýynda ýüze çykýar. Meselem, rus dilinde *ne-в-еу* (*немь*) sözünde *-в- we жу-л-еу* sözün *-л-* bölegi interfiksidir.

Ergatiw gurluşly dillerde täsirini geçirýän işlikli sözlemler bilen täsirini geçirmeýän işlikli sözlemleriň ýiti gapma-garsylygy duýulýar. Belli bolşy ýaly, täsirini geçirýän işliklerden soň gelyän at düşümde gelyär, täsirini geçirmeýän işlikler hereketi predloglaryň üsti bilen atlara geçirýär. Täsirini geçirýän işligiň subýektiniň düşümine käbir dillerde ergatiw diýilýär, şeýle ýagdaýda ol baş düşümden başga düşümleriň birinde bolýar. Täsirini geçirýän işlik bolsa iki, käwagt üç ugur boýunça beýleki söz bilen ylalaşýar. Sözlemleriň ergatiw gurluşy iberiýa-kawkaz dillerinde, bask, şumer (öli), gadymy tibet, Awstraliýanyň we Amerikanyň käbir dillerinde, häzirki zaman hindi dilinde gabat gelyär.

Sözlemleriň nominatiw (at berijilik) gurluşy işligiň täsirini geçirýändigine ýa-da geçirmeýändigine, düýp derejede ýa-da gaýdym derejede gelyändigine bagly bolmazdan, sözlemiň eýesiniň birmenňes emele gelyändigigi bilen häsiýetlendirilýär.

Nominatiw gurluşly dillerde işlik hemişe sözlemiň eýesi bilen ylalaşyp gelyär. Bu gurluş dünýä dilleriniň köpüsinde ýaýrandyr.

☞ **Tipologiýa** dil biliminiň bir bölümi bolmak bilen, dilleri gurluşlary boýunça topara bölmegiň esaslaryny we usullaryny öwrenýär.

Dillerde hemişe umumylyklar bolýar: atlar, işlikler umumy hereketi anyklaýar, ähli dillerde çalyşmalar, san kategoriýalary, ýöňkeme kategoriýalary bar. Lingwistik

tipologiýa dilleriň ähli görnüşlerini olaryň gurluşy nukdaýnazardan öwrenýär. Diliň gurluşy diýen düşünje heniz doly anyklanyp bilinmeýär. Bu babatda, ilki bilen, dürli gurluşly dilleriň emele gelmeginiň sebäplerini öwrenmek zerur bolup durýar. Dürli hili gurluşlar öz aralarynda belli bir derejede bagly bolýar. Meselem, segment morfema bilen onuň fonologik alamatynyň arasynda özara baglanysygyň bardygy kesgitlenildi. Fonema – tapawutlandyryjy birlikdir. Dil ulgamynda şeýle birlikler köp boldugyça, bir birligi başga birlikden tapawutlandyrmak üçin gerek bolan fonemalaryň sany sonça az bolýar. Şeýlelikde, diliň gurluşyna degişli derňewler dürli ölçeglerde alnyp barylmalýdyr.

Ýazuw we onuň ösüş tapgyrlary

Dil aragatnaşyk serişdesi hökmünde iki görnüşde ýüze çykýar: gepleýiş ýa-da sözleýiş dili we ýazuw dili. Gepleýiş diliniň mümkinçilikleriniň gaty köp bolmagyna garamazdan, onuň birnäçe düýpli kemçilikleri hem bolýar. Gepleýiş diline diňe adamyň gürläp duran wagty, golaý aralykdan eşidip we düşüniş bolýar. Şeýle hem gepleýän adamyň ýaşayan ýerine, hünärine, duýgularyna, umumy ýagdaýyna baglylykda bir adam üçin düşnükli bolan sözüň başga bir adam üçin düşnüksiz bolup galmagy mümkin. Ýazuw diline wagt hem, aradaşlyk hem täsir etmeýär, ol adamlary dünýäniň habarlary bilen üpjün edip bilýär. Her bir halkyň baý medeni, syýasy, ylmy we taryhy ösüşi ýazuw ýadygärlikleriniň üsti bilen nesilden-nesle geçýär, öwrenilýär, ösdürilýär. Elbetde, adamlaryň arasyndaky aragatnaşyk gözleriň kömegi bilen hem amala asyrylyp biliner: şeýle usulyň peýda bolmagy geplemek ukybyny dürli sebäplere görä ýitiren adamlarda gabat gelýär. Meselem, ker we lal adamlar üçin oýlanyp tapylan dile

diňe seredip düşüňip bolýar. Dymmaklyk wadasyny beren monahlar özleriniň aýtmaly zatlaryny düşündirmek üçin aýratyn bir gepleýiş ulgamyny oýlap tapmaga mejbur bolupdyrlar. Awstraliýanyň aborigenleri öz aralarynda hereketiň we ümüň üsti bilen düşünişipdirler, esasan hem, dul aýallara pataly günler gürlemek bolmaýar eken, sonuň üçin hem hasrat çekýän günleri olar diňe üm bilen düşünişipdirler.

Öz pikirleriňi, duýgularyňy aňladyp bilmegiň dürli ýollaryny gözlemek aragatnaşyk etmek usullarynyň ösmegine getiripdir. Durmuşda biz birniň elini gysyp, ýa-da arkasyna kakyp, mylaýym sypalap öz duýgularymyzy, şol adama bolan gatnaşygymyzy aňladyp bilýäris. Şeýle etmegi wagt bilen, giňişlik bilen baglanyşdyrmak arkaly amala aşyryp bolarmydy? Wagty, giňişligi ýeňip geçmek üçin hatyň oýlanyp tapylmagy zerurdy. Mnemonik, ýagny ýat tutmaklyk usullarynyň jemi, belgileri, bilşiňiz ýaly predmetleriň sanyny ýöretmek üçin ulanylýar (meselem, oýulyp belgi edilýän taýajyklary, oýuklaryň sany mallaryň ýa-da başga bir zadyň sanyna deň bolýar; haltajyklara daşjagazlar atmak we ş.m.). Peru inkleriniň “kipu haty” diýip atlandyrylýan haty predmetleriň, janly-jandarlaryň sanyny dürli reňkdäki we uzynlykdaky bagjyklaryň we düwünleriň üsti bilen aňladypdyr. **R.Ştiben** “Türk söýgi haty” diýen kitabynda (R. Stübe, Ein türkischer Liebesbrief aus Zentralasien. I. “Markenschrift – Zeitschrift des deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum”, 1, 1918) gyzykly waka gürrüň berilýär.

Ýerli gyz ýaş ýigide aşyk bolýar we oňa söýgi hatyny iberýär. Söýgi haty diýilýäni bolsa, haltajykdan ybarat bolup, onuň içine birnäçe zat salnypdyr, olaryň hersi bir many aňladypdyr: bir çümmük çay - “men indi çay içip bilmeýärim”, sypal bölejigi - “sebäbi men saňa bolan söýgüden ýaña saralyp galdym”, gyzyly miwe - “men sen

barada pikir edenimde, utanjymdan ýaňa gyzarýaryn”, erik kişdesi - “men gurap barýaryn”, kömür bölejigi - “söýgüden ýaňa meniň ýüregim ýanýar”, güljagaz - “sen şeýle owadan”, bir bölejik gant - “sen edil bal ýaly süýji”, daşjagaz - “seniň ýüregiň daşdanmydy”, laçynyň ýelegi - “eger-de meniň ganatym bolan bolsady, onda men seniň ýanyňa uçup barardym”, hozuň maňzy - “men seniňki” diýen manyny beripdir. Elbetde, şeýle hatda her predmet bilen (ýa-da onuň suraty, şekli bilen) hatyň arasynda ýakyn arabaglanysyk bar. Şeýlelikde, gepleýiş dili dürli çyzgy belgileriniň üsti bilen uzak aralyklara, dürli döwürlere ýetirilip bilnipdir. Hat we dil özaralarynda berk baglanysyklydyr. Her bir dili degişli haty bilmän öwrenmek gaty kyn bolýar, ýa-da dile düşünmän haty dogry okap bolmajagy hem mälindir. Hatyň gepleýiş dilinden esasy aýratynlyklaryndan biri, oňa göreçleriň üsti bilen düşünişip bolýanlygydyr, ol grafika sungatyna ýakyn bolýar.

Her bir çyzgy bilen berilýän belgi **grafema** diýen adalga bilen aňladylýar.

Grafemalaryň dürli görnüşleri bolýar, ýagny şol bir belgi dürli hili ýazylýar. Adamzat jemgyýetiniň umumy dil ulgamynyň ösüş döwründe hatyň üç sany görnüşi biri-birini çalsyp geldi: **1. Piktografik hat; 2. Ideografik (ieroglif) hat; 3. Fonetik (ol bogun haty we harp-ses haty görnüşinde bolýar) hat** ýa-da elipbiý haty.

Piktografiýa haty (latynça *pictus-surat* we grekçe *grapho-ýazýaryn*) iň gadymy hatdyr. Bu hat dag gowaklarynda, gaýalaryň we daşlaryň ýüzünde, haýwanlaryň şahlaryna, süňklerine çyzylyp ýa-da surat görnüşinde çekilip ýazylypdyr. Piktografiýada ulanylýan çyzgylara, suratlara **piktogrammalar** diýilýär. Piktografik suratjyklar ony çekýän, haty ýazyp beýan

edýän adamyň ukybyna bagly bolupdyr. Ol diňe suraty çekilen zatlaryň üsti bilen habar berýär. Nýu Meksiko ştatynda dag ýodasynyň golaýynda gaýanyň daşlarynyň ýüzüne geçiniň we atyň şekili çekilipdir. Atyň üstünde adam bolup, şekil tersligine çekilipdir, ýagny, atyň hem, adamyň hem aýaklary ýokary bakdyrylypdyr. Diýmek, bu şekiller şeýle dik gaýa diňe dag geçisiniň çykyp biljekdigini, atly adamyň welin, gaýadan gaýtjakdygyny aňladýar diýip pikir edilýär. Alýaska awçylarynyň haty hem diýseň gyzykly: 1. Iki sany burny çykyp duran kanoe (gaýyk)- gaýykda onuň eýeleri bolan iki adamyň bardygy görkezilen; 2. Ellerini iki ýana serip duran adamjygyň şekili “inkär etmek” ümüni; 3. Sag elini agzyna ýetirip duran adam nahar iýilýän wagty aňladýar, onuň çep eli bolsa awçylaryň ýaşaýan külbesine tarap uzap dur. Bu şekilleriň hemmesi bilelikde iki adamyň hem öýünde iýmäge zatlarynyň ýokdugyny görkezýär.

Ideografik hat piktografiýadan soň ýüze çykýar: gadymy hytaý, gadymy şumer hatlary muňa degişlidir. Ideografik hatyň belgilerine **ideogrammalar** (ýa-da logogrammalar) diýilýär. Olar, piktogrammalardan tapawutlylykda suratlary ýa-da şekilleri aňlatman, umumy we hyýaly düşüňjeleri aňladýarlar. Ideografik hatyň serişdeleri hökmünde belli bir manylary aňladýan şertli belgiler hyzmat edýärler. Omonimiýa esasynda dörän hytaý **ieroglifleri** hem ideogrammalara degişlidir (meselem, **ta** ieroglifi hem **ene** hem-de **at** diýen düşüňjeleri berip bilýär).

Ideogrammalaryň düýp manysyna gowy düşünmek üçin häzirki zaman sanlaryna, arifmetik belgilere (goşmak, aýyrmak, bölmek, köpeltmek) ýüzlenip göreliň, şeýle belgiler hakyky logogrammalardyr.

Fonetik hat iki hili bolýar: **bogun** ýa-da **harp-ses** haty. Bogun hatynda belgiler aýry-aýry bogunlary we bogun dörediji çekimli sesleri aňladýarlar, bu bolsa ol bogunlaryň morfemalar bilen gabat gelýändigine ýa-da gelmeýändigine, köp bogunly morfemalaryň bölekleri bolup durýandygyna bagly bolmaýar.

Şeýle hatyň bir gönüşinde belgiler dürli fonematik gurluşyň bogunlaryny aňladyp bilýär (assiriýa-wawilon haty), ikinji görnüşinde belgiler diňe açyk bogunlary aňladypdyr (ýapon kanasy), üçünji görnüşinde esasy belgiler diňe bölünen aýrybaşga çekimli sesleri ýa-da *a* çekimlisini çekimsiz bilen goşmak ýaly birleşmäni aňladyp bilipdir.

Ses hatynyň belgileri (harplar) her bir sesi, fonemany aýratyn aňladýar. Bu hat hem iki görnüşde duş gelýär. Esasy belgiler (harplar) diňe çekimsizleri aňladyp gelýän hata çekimsiz sesleriň haty, diňe çekimlileri aňladyp gelýän hata çekimli sesleriň haty diýilýär. Çekimsiz sesleriň haty - finikiýa, arap hatlary; çekimli sesleriň haty - grek, latyn, rus, türkmen, inlis, nemes we ş.m.

3 “Ses haty” adalgasynyň deregine başgaça- “elipbiý haty” adalgasy hem ulanylýar. **Elipbiý** gepleýiş sesleriniň harp bilen aňladylmagydyr. Harplaryň belli bir tertipde gelmegi elipbiýiň kesgitleýji alamaty däldir, sebäbi şeýle tertibiň hiç hili dilçilik (lingwistik) manysy ýokdur. Meselem, türkmen diliniň elipbiýi A, B, Ç ... diýip başlasa, rus dilinde A, Б, В ..., nemes dilinde A, B, C ... diýip başlaýar. Harplaryň belli bir tertipde gelmegi olaryň aňladýan sesleriniň aýdylyş düzgünleri bilen baglanyşykly bolýar, ýöne bu harplaryň hat-ýazuwda ulanylyşynyň düzgünlerine welin, hiç hili täsir etmeýär. Türkmen dilinde **elipbiý** adalgasynyň özi arap elipbiýiniň ilkinji iki harplarynyň “elip”, “biý”

adyndan gelip çyksa, rus we beýleki german dillerindäki **alfawit** adalgasy grek elipbiýiniň ilkinji iki **alfa** we **beta** harplarynyň adyny aňladýan sözlerden ybaratdyr. Rus dilinde **azbuka** adalgasy hem kiril hatynyň **az** we **buki** atly ilkinji iki harpyndan emele gelipdir./

Dünýäde ilkinji çekimli sesli hat ýunanlylar (grekler) tarapyndan döredilipdir diýlip hasaplanylýar. Olar finikiýa hatyny esas edip alyp, ony täzedən işläpdirler, oňa çekimli sesler üçin aýratyn harplary girizipdirler. Biziň eýýamymyzdan öňki IV-I asyrlarda grek elipbiýi has hem ösüpdür, rim imperiýasy döwründe (b.e.ö. I asyr- b. e. IV asyry) we wizantiýa şalygy döwründe (b. e. IV-V a) bu ösüş dowam edipdir. Çekimli seslerden düzülen hatlar ulgamynyň tas hemmesi diýen ýaly öz gözbaşyny grek elipbiýinden alyp gaýdýar. Meselem, gadymy elipbiýleriň biri bolan got elipbiýiniň 27 harpy şol döwrüň grek hatyndan, birnäçe harp latyn elipbiýinden we german run hatyndan alnypdyr.

IX asyryň ortalarynda wizantiýa düzgüniniň esasynda **slawýan kiril elipbiýi** emele gelipdir, bu elipbiý rus, bolgar, serb we birnäçe beýleki halklaryň elipbiýleriniň esasyny düzüpdir. Grek-wizantiýa elipbiýiniň esasynda biziň eýýamymyzyň V asyrynyň başynda magaryfçy alym, ruhany **Mesrop Maştos** (362-460 ýý.) tarapyndan **ermenî elipbiýi** döredildi.

Ýunan (grek) haty **gürji (gruzin) elipbiýiniň** döremegine täsir edipdir. 337-nji ýylda hristiýançylyk resmi taýdan girizilenden soň, Gürjüstanda (Gruziýada) grek-wizantiýa haty ýaýrap başlapdyr. Gadymy gürji ýazuw ýadygärlikleri V asyra degişlidir.

Latyn elipbiýiniň taryhy iki döwre bölünýär: biziň eýýamymyzdan öňki 510-27-nji ýyllar we 27---

-nji ýyldan başlap biziň eýýamymyzyň 476-njy ýylyna çenli döwür. Bu döwürler Rimiň dünýä hökümdarlygy ugrundaky göreşi, Gresiyany basyp almagy, Rimde grek medeniýetiniň, diliniň we ýazuwynyň täsiriniň güýçlenmegi we latyn edebi diliniň emele gelmegi bilen baglydyr.

Soňky döwürlerde latyn elipbiýiniň esasynda Günbatar Ýewropa halklarynyň elipbiýleri emele gelýär. Kolonial basyp alyşlaryň döwründe inlis, fransuz, ispan, portugal elipbiýleri latyn elipbiýiniň esasynda düzülipdir. Ispan elipbiýi Merkezi we Günorta Amerikanyň ýurtlarynda, inlis elipbiýi ABŞ-da, Kanadada, Awstraliýada, Täze Zelandiýada, portugal elipbiýi Braziliýada ulanylýar. Aziýanyň, Afrikanyň köp ýurtlary, Türkiýe, Indoneziýa, Filippinler, Wiýetnam hem öz elipbiýlerini latyn elipbiýiniň esasynda düzdüler.

Häzirki döwürde 70-den gowrak diliň elipbiýi latyn elipbiýiniň esasynda düzülendir, olaryň 30-sy Ýewropa, 20-den gowragy Aziýa, 20-si Afrika ýurtlarynyň elipbiýleridir.

Biziň döwrümiziň meşhur elipbiýleriniň biri hem **arap elipbiýidir**. VII asyryň başynda arap tire-taýpalary hojalyk we söwda merkezi bolan Mekgäniň töweregine jemlenýärler. Mekgäniň ýaşajjysy Muhammet (571-632 ýý), pygamber diýip yglan edilenden soň öz töweregine adamlary ýygnaýar. Yslam dinine uýýanlar diňe beýik Allatagala ynanypdyrlar. Yslam tarapyndan birleşdirilen arap halyflyklary VIII asyryň başynda Arabystany, Siriýany, Eýrany, Palestinany, tas бүтүн Merkezi Aziýany we beýleki ýerleri eýeläpdirlar. Arap halyflyklarynyň baran ýerlerindäki musulmançylygy kabul eden ähli halklar üçin arap dili esasy dil bolupdyr, onuň haty bolsa **arap elipbiýinde**

ýazylypdyr. Arap halyflygyndan soň arap hatynyň içki gurluşynda üýtgeşiklikler peýda bolup başlaýar. Häzirki zamanda arap haty ähli arap ýurtlarynda - Birleşen Arap Emirliklerinde, Saud Arabystanda, Müsürde, Siriýada, Iordaniýada, Liwiýada, Yrakda, Ýemende, Alžirde, Tunisde, Marokkoda, şeýle hem Eýranda, Owganystanda, Pakistanda, kem-käsleýin Hytaýda, Indoneziýada, Filippinlerde ulanylýar.

Inlis we nemes dilleriniň elipbiýleri latyn elipbiýiniň esasynda döredilen bolsalar, türkmen elipbiýiniň esasynda-da latyn elipbiýi ýatýar, elipbiý Türkmenistanda birnäçe gezek üýtgedi. 1928-njy ýyla çenli türkmen ýazuwy arap elipbiýine esaslanýardy, elipbiý 1928-1940-njy ýyllarda latyn elipbiýiniň esasynda, 1940-njy ýyldan başlap kiril hatynyň esasynda düzüldi. Türkmenistan özbaşdaklygyny gazanandan soň türkmen dili häzirki zamanyň ähli talaplaryna laýyk gelýän täze türkmen elipbiýine geçdi. Täze elipbiý latyn elipbiýine esaslanmak bilen, oňa türkmen dili üçin mahsus bolan sesleriň birnäçesi üçin täze harplar girizildi.

Elbetde, diňe çekimsiz seslere esaslanýan arap elipbiýi türkmen dili üçin doly laýyk gelmeýärdi. Latyn elipbiýi hem bu babatda ähli meseleleri çözüp bilmeýärdi, sebäbi ol 26 harpdan ybaratdy, bu bolsa örän baý ses ulgamy bolan türkmen dili üçin ýeterlik däldi. Meselem, türkmen dilinde *k* sesi *kitap* sözünde bir hili, *kagyz* sözünde başga hili, *mekge* sözünde ýene bir hili eşidilýär (şeýle hem *g* sesini *gamys*, *dag*, *dagdan*, *gir* sözlerinde deňesidirip gör). Kiril elipbiýi hem türkmen diliniň sesleri üçin ýeterlik däldi, meselem, *ö*, *ü*, *j*, *ä*, *ň* sesleri üçin täze belgiler gerekdi. Mundan başga-da *u* sesi türkmen sözlerinde hiç wagt gabat gelmeýärdi, ol diňe alynma

sözlere (цемент, цинк, цилиндр) mahsusdy. Täze türkmen elipbiýiniň girizilmegi şu meseleleriň hemmesiniň çözgüdini tapdy.

4 Hat ulgamynda aýratyn belgiler hem ulanylýar: 1. Sanlar, 2. Ylmy simwollar (algebra, geometriýa, himiýa we ş.m.), 3. Dyngy belgileri, 4. Diakritik belgileri, 5. Baş harplar.

Bize belli bolan sanlaryň ulgamy dünýä halklaryna araplardan ýaýrapdyr. Hakykat ýüzünde sanlar V asyr töwerekleri Hindistanda dörän hem bolsalar olary arap sanlary diýilip atlandyrypdyrlar.

Ylmy simwollar halkara häsiýete eýe bolmak bilen, esasan, ylmy düşünjeleri anyklamakda ulanylýar. Gepleýiş dili fonetik taýdan bölünende ony emosional-mazmun tarapdan häsiýetlendirmekde dyngy belgileri gerek bolýar (nokat, ters otur, iki nokat, tire, ýaýlar, ýüzlenme belgisi, sorag alamaty, goşa dyrnak, köp nokatlar).

Diakritik belgiler harpyň ýokarsynda, aşagynda ýa-da içinde bolup bilýär. Harpyň ýokarsynda ulanylýan diakritik belgiler, meselem: türkmen, nemes, we fransuz dillerinde duş gelýär: *ü, ö, ä, ë*;

Dilleriň köpüsinde harplar iki hili - baş (uly) we kiçi - ýazylýarlar. Nemes dilinde ähli atlar baş harp bilen ýazylýar, türkmen, rus dillerinde sözlemler, has atlar baş harp bilen ýazylyp başlanylýar.

Şeýlelikde, harplar dildäki sesleriň, fonemalaryň hat belgisi bolup çykyş edýär. Ýöne, harp mydama sesiň düýp häsiýetini aňladyp bilmeýär, sebäbi sesler öz duran orunlaryna baglylykda dürli hili aýdylyp (okalyp) bilinýär. Şol bir ses diňe bir harpyň üsti bilen aňladylýan hem bolsa dürli hili aýdylyp bilner. Şeýle ýagdaýlarda

sözleri ýazmagyň we olaryň okalyşynyň düzgünleri işlenilip taýýarlanylmalýdyr. Deňeşdiriň:

Türkmen dilinde: dost, geldi, bag, gür;

Rus dilinde: код, отдать, изжога;

Nemes dilinde: und, wenig, Mädchen, Weg;

✓ **Grafika** harplaryň çyzylyp ýazylyşyny, harplaryň we sesleriň arasyndaky gatnaşyklary öwrenýär. Fonemalary we olaryň birikmelerini aňladyp biljek harplary saýlap almakda grafikanyň ähmiýeti uludyr, sebäbi käbir harplar köpmanyly hasiýete eýe bolýar: meselem, türkmen dilinde **a** harpy *at* (*çapmak*) we *at* (*adam*) sözlerinde; rus dilinde *ə* harpy *год* we *годы* sözlerinde; *ль, мь* harp birleşmeleri rus dilinde, *ск, sch*-nemes dilinde, *sh*-inlis dilinde bir fonemany aňladýar.

Orfografiýa sözleri dürs ýazmagyň düzgünleridir. Grafika sözleri anyk orfografik esaslarda ýazmaga mümkinçilik döredýär. Orfografiýanyň üç sany ýörelgesi bolýar:

1.Fonetik ýörelge – sözleriň aýdylyşy, ýagny sesleriň aýdylyşy ýaly ýazylyşy;

2.Morfologik ýörelge – morfemalaryň mümkin boldugyça saklanyp galmagyny gazanyp, olaryň üýtgeýşini göz önünde tutmak;

3.Taryhy ýörelge – sözleriň öňki, gadymy ýazylyşlaryny saklamak.

W. I. Koduhowyň okuw kitabynda orfografiýanyň ideografik (ýa-da simwolik) ýörelgesi hem agzalyp geçilýär, meňzeş ýazylan sözleriň manylary tapawutlandyrylýar, alynma sözleriň ýazylyşynda daşary ýurt dillerindäki düzgünlerine esaslanylýar (Введение в языковедение, М. 1987, 155-nji sah.).

Ý. S. Maslow üçünji ýörelgäni morfologik-grammatiki ýörelge diýip atlandyrýar. Hatda, leksiki

omonimleriň ýazylyşyny tapawutlandyrmaga, ýagny olary dürli hili ýazmaga synanysyk edýär.

Elipbiýden başga hem birnäçe ulgamlaryň kömegi bilen sözler, tekstler ýazylyp bilinýär. Şeýle ulgamlar, esasan, käbir ýörite hünärler bilen baglydyr. Aýdylýan zatlary çalt ýazyp alyp bilmek üçin hatyň ýörite görnüşi – **stenografiýa** oýlanyp tapyldy.

Stenografiýanyň kömegi bilen çykyş edýän adamyň ähli aýdýan zatlaryny ýazyp ýetişip bolýar. Sesleriň gepleýiş dilinde aýdylyşyny bolşy ýaly edip bermek üçin bolsa **transkripsiýa** ulanylýar. Has atlaryň, ýurtlaryň, şäherleriň, derýarlaryň, deňizleriň, daglaryň geografik atlaryny bir dilden başga dile geçirilende **transliterasiýa** peýdalanylýar.

6 Daşary ýurt dillerini öwrenmekde transkripsiýanyň ähmiýeti örän uludyr, sebäbi onuň üsti bilen gepleşik diliniň ses aýratynlyklaryny, äheňiň mümkinçiliklerini görkezip bolýar. Transkripsiýa iki görnüşde: **fonetik we fonematik transkripsiýa** görnüşinde bolup biler. Fonetik transkripsiýada sesleriň, sözleriň, jümleleriň aýdylyşy bolşy ýaly görkezilýär. Meselem, *bende* sözüniň transkripsiýa ýazgysy esidilişi ýaly *benne* diýip ýazylýar.

ex Häzirki zaman dil biliminde transliterasiýada birnäçe kynçylyklar ýüze çykýar, esasan hem, has atlaryň ýazylyşy başga dilde üýtgemä sezewar edilýär. Nemes dilinde nemes halkynyň meşhur şahyrynyň ady **Heine** diýip ýazylýar, **Haýne** diýip bolsa okalýar. Grafika nukdaýnazardan **Heine** türkmen ýa-da rus dilinde **Heýne** diýlip ýazylmaly, emma **Geýne** diýip ýazylýar. Şonuň üçin hem “Biz nemes şahyrynyň

adyny dogry ýazýarmykak?” diýen sorag ýüze çykýar. Belki-de **Haýne** diýip ýazmaklyk dogry bolar?

Näme üçin Gurban sözi rus dilinde *Kurban* diýip ýazylyarka, sebäbi **G** harpy we onuň aňladýan **G** fonemasy rus dilinde-de, türkmen dilinde-de bar ahyry. Eger-de *Gökdepe* sözünüň deregine **Geok-Tepe**, *Änew* sözünüň deregine **Anau** diýip ýazylan bolsa, onda şeýle ýagdaýy belli bir derejede düşündirip bolýar, ýagny rus dilinde **ö**, **ä** sesleri ýok, **d** sesini dymyk sese öwürüp **t** harpy bilen ýazýarlar, rus dilinde *Änew* sözündäki ýaly **ä** we **w** sesleri ýok. Käbir türkmen atlarynyň ýazylyşy hem dürli-dürli bolupdy: *Muhammet-Muhammed*, *Muhamed* we ş.m. Şonuň üçin hem transliterasiýa uly üns berilmelidir. Fonetik, fonematik transkripsiýalar we transliterasiýa üçin ýörite belgiler döredildi, meselem, Halkara fonetik birleşmesiniň elipbiýi munuň mysalydyr.

EDEBIÝATLAR:

1. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama, Aşgabat, 2001.
2. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama, ikinji kitap, Aşgabat, 2004.
3. Агаев. К. Введение в языкознание. Ашгабат, 1999.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
5. Алиатов. В. М. История лингвистических учений. М., 1998.
6. Annanurow, A . Dil biliminiň esaslary, I bölüm, Aşgabat, 1971.
7. Annanurow, A. Dil biliminiň esaslary, II bölüm, Aşgabat, 1974.
8. Amansaryýew J., Gulmanow G. Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sözlügi, Aşgabat, 1982.
9. Ataýew G. Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasynyň sözlügi, Aşgabat, 1982.
10. Bagyýew H. Dil bilimine giriş, Aşgabat, 1992.
11. Большой энциклопедический словарь: Языкознание. М., 1998.
12. Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili, leksika, Aşgabat, 1988.
13. Головин. Б. Н. Введение в языкознание. М., 1978.
14. Калабина. С. И. Практикум по курсу “Введение в языкознание”. М., 1977.
15. Кодухов. В. И. Введение в языкознание. М., 1979.
16. Кодухов. В. И. Введение в языкознание. М., 1987.
17. Лайонз. Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978.
18. Лингвистический энциклопедический словарь М., 1990.
19. Маслов. Ю. С. Введение в языкознание. М., 1987.
20. Мурат. В.П. Введение в языкознание. М., 1981.

21. Сусов И.П. История языкознания: Учебное пособие для студентов старших курсов и аспирантов. Тверь, Тверской гос. ун-т, 1999.
22. Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. Тверь, Тверской гос. ун-т, 2001.
23. Розенталь. Д.Э.Теленкова М.А.Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1985.
24. Введение в языкознание. Хрестоматия. Минск, 1984.
25. Penjiýew M. Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy, Aşgabat, 1979.
26. Häzirki zaman türkmen dili, Aşgabat, 1960.
27. Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis, Aşgabat, 1962.
28. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa, Aşgabat, 2000.

MAZMUNY

Sözbasy.....	7
Türkmenistan döwletiniň Garassyzlyk zamanasyndaky dil taglymaty	9
Dil hakyndaky ylmyň öwrenýän meseleleri we wezipeleri	16
Dil hakyndaky umumy düşünje.....	28
Dil biliminiň taryhy. Türki halklarynyň dil bilimi	40
Arap dil bilimi.....	47
Hytaý dil bilimi.....	61
Hindi dil bilimi.....	68
Gadymy Ýunanystanda (Gresiýada) we Rimde dil bilimi.....	75
XVII-XIX asyrlarda Ýewropada dil bilimi.....	84
Häzirki zaman dil biliminiň mekdepleri we ugurlary.....	91
Fonetika we fonologiýa.....	95
Sesleriň toparlara bölünşi.....	107
Fonema we fonologiýa.....	126
Sesleriň gezekleşmegi.....	134
Bogun.....	141
Basym we äheň (intonasiýa)	148
Söz – diliň esasy birligi	159
Dilde köpmanylylyk (polisemiýa) we omonimiýa hadysalary.....	188

Semasiologiýa, onomasiologiýa we etimologiýa.....	203
Erkin we durnukly söz düzümleri.....	220
Sözlükler barada düşünje.....	235
Grammatika barada umumy düşünje.....	246
Sözüň grammatiki gurluşy.....	260
Sintaksis.....	282
Taryhy dil bilimi. Taryhy fonetikanyň we fonologiýanyň meseleleri.....	298
Dilleriň toparlara bölünişi.....	315
Dilleriň gurluşy boýunça toparlara bölünişi.....	329
Ýazuw we onuň ösüş tapgyrlary.....	336

Kyýasmuhammet Agaýew, Tagandurdy Bekjäýew

DIL BILIMINE GIRIŞ

Redaktor	H.Sapargulyýew
Surar redaktory	G.Orazmyradow
Suratçy	G.Orazmyradow
Teh.redaktory	O.Babaýewa
Neşir üçin jogapkär	G.Goleýewa

Ýygnamaga berildi 04.05.2007. Çap etmäge rugsat edildi 03.10.2007. Möçberi 60x90^{1/16}. Ofset kagyzy. Mekdep garniturasy. Ofset çap edilýş usuly. Fiz. çap listi 22,00. Şertli reňkli ottiski 22,29. Çap listi 22,0. Hasap-neşir listi 22,03. Sargyt № 2183. Sany 1200.

**Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.**

**Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň
Mary welaýat çapanasy.
745400. Mary şäheri, Türkmenistan köçesi, 139.**

